

WIEK OŚWIECENIA

41
2025

Wiek XVIII. Polska – Włochy

Lodovica Braidà, The Use of Anonymity in Eighteenth-Century Italian Publishing. The Ambiguities of the “Author Function” • Alessia Castagnino, The Italian Translator’s Art and Craft In the Eighteenth Century: Historical and Critical Insights • Dorota Dukwicz, The Most Recent Studies on the Polish-Russian Relations in the First Partition Era, 1760s–1770s • Jarosław Dumanowski, Culinary Art, Taste and Utility. Reading Polish Culinary Texts from the Eighteenth Century • Andrea Gatti, The Philosopher’s Choice. Władysław Tatarkiewicz Remarks on 18th Century Aesthetics • Giovanni Iamartino, The Lexicographer As Anatomist: Body Words In Eighteenth-Century English Dictionaries • Jacek Kordel, Was the Polish-Lithuanian Commonwealth a Kingdom of Anarchy in the Eighteenth Century? Foreign Perceptions, Political Narratives, and the Justification of Partition • Andrea Mariani, From Cis-Jesuit to Trans-Jesuit Historiography. The Latest Contributions to Jesuit Studies in Poland-Lithuania (2017–2024) • Anna Maria Rao, La Pologne Cosmopolite De Franco Venturi • Michał Zwierzykowski, The Main Directions of Research on the Eighteenth-Century Parliamentarism of the Polish-Lithuanian Commonwealth after 1989

WIEK OŚWIECENIA

WIEK OŚWIECENIA

41

Wiek XVIII. Polska – Włochy

Warszawa 2025

RADA NAUKOWA

Richard Butterwick (Londyn), Jerzy Dygdała (Toruń), Irena Kadulska (Gdańsk),
François Rosset (Lozanna), Andrzej Rottermund (Warszawa),
Marie-Christine Skuncke (Sztokholm), Zofia Zielińska (Warszawa)

REDAKCJA

Marcin Cieński, Anna Grześkowiak-Krwawicz,
Zofia Rejman (redaktor naczelny),
Elżbieta Wichrowska (zastępca redaktora naczelnego),
Maksymilian Odrzywołek (sekretarz redakcji),
Izabella Zatorska

ADRES REDAKCJI

„Wiek Oświecenia”, Uniwersytet Warszawski,
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28,
Gmach Polonistyki, p. 22, 00-927 Warszawa

Projekt okładki

Jakub Rakusa-Suszczewski, Jan Malik

Redaktor prowadzący
Dorota Dziedzic

Redaktor
Małgorzata Sulęta-Sildatke

Redaktor tekstów w języku angielskim
Małgorzata Sulęta-Sildatke

ISSN 0137-6942, e-ISSN 2720-2062

Copyright © by Authors, 2025

Publication under the Creative Commons Attribution 4.0
(CC BY 4.0) license (full text available at:
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Czasopismo recenzowane
Edycja papierowa jest wersją pierwotną pisma

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl
Dział Handlowy: tel. (48 22) 55-31-333, e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Studio DTP

Beata Stełęgowska

Druk i oprawa: POZKAL

CONTENTS

Patrizia Delpiano, Anna Grześkowiak-Krwawicz, <i>Introduction</i>	9
---	---

Articles

Lodovica Braidà, University of Turin, <i>The Use of Anonymity in Eighteenth-Century Italian Publishing. The Ambiguities of the "Author Function"</i>	13
Alessia Castagnino, University of Florence, <i>The Italian Translator's Art and Craft in the Eighteenth Century: Historical and Critical Insights</i>	33
Dorota Dukwicz, IH PAN, <i>The Most Recent Studies on the Polish-Russian Relations in the First Partition Era, 1760s-1770s</i>	51
Jarosław Dumanowski, Nicolaus Copernicus University in Toruń, <i>Culinary Art, Taste and Utility. Reading Polish Culinary Texts from the Eighteenth Century</i>	59
Andrea Gatti, University of Bologna, <i>The Philosopher's Choice Władysław Tatarkiewicz Remarks on 18th Century Aesthetics</i>	81
Giovanni Iamartino, University of Milan, <i>The Lexicographer as Anatomist: Body Words in Eighteenth-Century English Dictionaries</i>	97
Jacek Kordel, University of Warsaw, <i>Was the Polish-Lithuanian Commonwealth a Kingdom of Anarchy in the Eighteenth Century? Foreign Perceptions, Political Narratives, and the Justification of Partition</i>	115
Andrea Mariani, Adam Mickiewicz University, <i>From Cis-Jesuit to Trans-Jesuit Historiography. The Latest Contributions to Jesuit Studies in Poland-Lithuania (2017-2024)</i>	143
Anna Maria Rao, Université De Naples 'Federico II', <i>La Pologne Cosmopolite de Franco Venturi</i>	165
Michał Zwierzykowski, Adam Mickiewicz University, <i>The Main Directions of Research on the Eighteenth-Century Parliamentarism of the Polish-Lithuanian Commonwealth after 1989</i>	181

Reviews

- Utopia Beringtona w nowym francuskim tłumaczeniu. Rec.: Simon Berington, *Les Mémoires du Sieur Gaudence de Lucques* [*The Memoirs of Signor Gaudenzio di Lucca*, 1737], tłum. i opr. Jean-Michel Racault, Presses Universitaires Indianocéaniques, Université de La Réunion 2024, 318 s. 195
- Rec.: Dorota Dukwicz, *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej 1768–1771*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2022. 201
- W królestwie kokietek i kokieterii. Rec.: Laurence Sieuzac, pt. *La Coquette. Naissance et fortune d'un type sociolittéraire (XVIIe–XVIIIe siècles)* [*Kokietka. Narodziny i studium typu socjo-literackiego (XVII–XVIII w.)*], Classiques Garnier, coll. « L'Europe des Lumières », Paryż 2024, 854 s. 207
- Rec.: Edward Gibbon et Lausanne. *Le Pays de Vaud à la rencontre des Lumières européens*, dir. Béla Kapossy et Béatrice Lovis, Gollion, Infolio, 2022, s. 525, il. 213
- Promieniowanie wieku światła. Rec.: Teresa Kostkiewiczowa, *Wokół Oświecenia. Studia i szkice*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN i Pro Cultura Litteraria, Warszawa 2024, 225 s. 219
- Rec.: Sebastian Musiał, *Jan Paweł Woronicz w świetle nieznanych dokumentów z lat 1795–1829*. Warszawa 2024. Instytut Badań Literackich PAN/Akademia Humanistyczna, ss. 312. 231
- Rec.: Powrót do listów z wierszami. Recenzja: Wiesław Pusz *Epistolografia mennipejska w oświeceniu postanisławowskim*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2015. 239
- Rec.: Jean-Jacques Rousseau, *Rozważania o rządzie polskim i jego zamierzonej reformie*, w przekładzie i opracowaniu Anny Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie, 2023, 152 s. . . 245
- Polsko-ukraińskie badania nad Biblioteką Stanisława Augusta. Rec.: *Splendor i wiedza. Biblioteka Królewska Stanisława Augusta. Katalog*, t. 1–2, red. Alina Dziecioł, Tomasz Jakubowski, Arx Regia. Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2022, 376 i 407 s. Rec.: *Splendor i wiedza. Biblioteka Królewska Stanisława Augusta. Eseje*, red. Alina Dziecioł, Tomasz Jakubowski, Arx

Regia. Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2022, 288 s.	251
Rec.: Michał Dymitr Krajewski, <i>Leszek Biały, książę polski, syn Kazi- mierza Sprawiedliwego</i> , wydał zespół Koła Edytorstwa Naukowe- go „Kustosz” pod kierownictwem Magdaleny Bober-Jankowskiej w składzie: Małgorzata Nawrot, Aleksandra Ostaszewska, Weronika Rychta, Emi-lia Zaczowska-Szypowska, Sandra Zielińska. objaś- nienia z zakresu kultury antycznej przygotowała Ariadna Masłow- ska-Nowak, Warszawa, Wydawnictwo IBL, 2023, 512 s., Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia nr 23.	257
O „przykładnym małżeństwie” według Elżbiety Drużbackiej. Elżbieta Drużbacka, <i>Przykładne z wiernej i statecznej miłości małżeństwo</i> , wydała Aldona Sieradzka-Krupa, Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświe- cenia, t. 26, Warszawa 2024, 380 s.	263

INTRODUCTION

The present volume of *Wiek Oświecenia* is the result of collaboration between scholars from two academic societies: Società Italiana di Studi sul Secolo Diciottesimo (Italian Society for Eighteenth-Century Studies) and the Polish Society for Eighteenth-Century Studies. Its primary aim is to offer a broad panorama of research on the eighteenth century conducted in Italy and Poland, highlighting both the richness and diversity of research topics as well as methodological approaches.

We envisioned this issue of our journal as a meeting ground for scholars from both countries, representing different disciplines, methodological frameworks, and research interests. In a sense, it pays homage to the eighteenth-century ideal of the *république des lettres*, which championed the free exchange of ideas among intellectuals. To best reflect the actual state of research in both countries, we deliberately refrained from defining a specific theme for this volume. Instead, we allowed contributors to select topics that genuinely represent their ongoing inquiries. The result is a collection of works addressing a wide array of subjects – some with a more strictly historiographical approach, others adopting a detailed historical perspective through case studies.

The contributions in this volume span political history, the history of ideas, philological inquiries, broadly defined cultural history, and even the history of cuisine. They not only illustrate diverse research problems but also showcase different methodological approaches and, most importantly, various perspectives on the eighteenth century. This volume does not aim to provide an exhaustive picture; rather, it marks specific points on the map of eighteenth-century studies in both countries. Nonetheless, this preliminary survey demonstrates the vitality and significance of contemporary scholarly investigations in Italy and Poland.

Patrizia Delpiano
Anna Grześkowiak-Krwawicz

ARTICLES

Lodovica Braidà

University of Turin, Italy

e-mail: Lodovica.braidà@unito.it

ORCID: 0000-0003-3283-3472

THE USE OF ANONYMITY IN EIGHTEENTH-CENTURY ITALIAN PUBLISHING. THE AMBIGUITIES OF THE “AUTHOR FUNCTION”

Abstract

The article explores the choice made by many authors to publish their works anonymously. This was a practice that spanned centuries and was present across Europe, but its importance has rarely been considered by scholars of literary criticism, intellectual history, or book history. Focusing on the Italian publishing landscape of the eighteenth century, this study highlights the historical, social, and cultural significance of anonymous authorship.

The use of anonymity always has different motivations, which can be identified either in the political and cultural context in which it is expressed, in the personal needs of the individual author (for authors belonging to a religious order, it is often an ethical matter), or in the genre to which the work belongs (as is the case with novels), or in issues related to censorship, in a complex interplay between authorial identity, genre conventions, and publishing practices. By challenging traditional assumptions about the centrality of the author, the article contributes to a broader historiographical reassessment of the “author function” and its ambiguities within the Italian eighteenth-century print culture.

Keywords: anonymity, authorship, “author function”, 18th century, history of publishing in Italy, anonymity in novels.

1. Methodological Challenges in the Study of Anonymous Authorship

During the nineteenth century, the scholarly world, and particularly the field of bibliography, appears to reflect, or perhaps, more accurately, to derive conclusions from a profound shift in the conception of authorship. This period witnesses the creation of national dictionaries specifically dedicated to anonymous and pseudonymous works. Numerous examples can be found across Europe, beginning with Antoine-Alexandre Barbier’s *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes français et latins* for France (Paris, 1806-1809), which served as a model

for subsequent editorial endeavors. In the following years, similar works were produced, such as Gaetano Melzi's *Dizionario di opere anonime e pseudonime di scrittori italiani, o come che sia aventi relazione all'Italia* (Milan, 1848-1859), Samuel Halkett and John Laing's *Dictionary of the Anonymous and Pseudonymous Literature of Great Britain* (Edinburgh, 1882-88), Martinho Augusto da Fonseca's *Subsídios para um dictionario de pseudonymos, iniciaes e obras anonymas de escriptores Portuguezes* (Lisbon, 1896), and in the first decade of the 20th century, the German and Spanish dictionaries. These are significant bibliographic works that should be linked to a new kind of national focus on a culture of attribution, which became established during the course of the eighteenth century, following the recognition of copyright (in 1710 in Great Britain and in 1793 in France).¹ Moreover, the "author function", to use Michel Foucault's well-known expression,² gains increased prominence throughout the eighteenth century, as the individuality of the author and the affirmation of creative originality emerge strongly, reaching their definitive consecration in the nineteenth century.

However, the history of publishing shows that during the eighteenth century, in the context of a growing book market, not only did authors feel the need to affirm their identity by all the means that printing allowed, but also, at the same time, chose to circulate their works anonymously, handing over their manuscripts to a trusted printer and asking friends not to reveal their names. This was often an open secret: in cultured circles, academies, and literary salons, almost everyone knew the identity concealed behind such anonymity, particularly if the author was already well known. This, however, was not the case for ordinary readers, who, being outside the sphere of literary life, would purchase or read a book without the author's name on the title page, often unknowingly holding in their hands works authored by prominent *hommes de lettres*.

It is precisely an author-centered culture that has progressively rejected the possibility of a literary work circulating without an attribution of intellectual responsibility, considering the author's name as an intrinsic component of the literary text, and essential for its interpretation.

¹ M. Rose, *Authors and Owners. The Invention of Copyright*, Cambridge (Mass.)-London, Harvard University Press, 1993; on the French debate, as expressed through the works of Diderot and Condorcet, see R. Chartier, *Epilogue: Diderot and His Pirates*, in R. Chartier, *Inscription and Erasure. Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007, pp. 126-143 (first ed. Paris, 2005). See also L. Moscati, *Tra copyright e droit d'auteur. Origine e sviluppo della proprietà intellettuale in Europa*, Napoli, Satura, 2012.

² M. Foucault, 'Qu'est-ce qu'un auteur', *Bulletin de la Société française de philosophie*, 1969, LXIV, pp. 73-104.

However, throughout the Ancien Régime, the recourse to anonymity, as well as the adoption of a pseudonym, was so widespread that it did not constitute an exception. This was a practice that spanned centuries and was present across Europe, but its importance has rarely been considered by scholars of literary criticism, intellectual history, or book history. As Robert Griffin has observed, “[English] literary studies exhibit a curious reluctance to acknowledge that most of the literature ever published appeared either without the author’s name or under a fictive name”.³ And this is also the case for the Italian context, where, prior to beginning the research that led to our book on “the absent author”,⁴ there were no studies, and the issue of anonymity seemed completely irrelevant to both intellectual history and book history studies.

Studying anonymity and its relevance in early modern printing is not easy, however. As Mark Vareschi has recently highlighted, the search is complicated by the difficulty of tracing works that have been published without the author’s name on the title page, as there is no cataloguing system that includes such data. Even online catalogues suffer from the same problems in terms of querying data. The only way to find books showing no indication of their authors is to search for a specific title. Thousands of eighteenth-century texts, however, turn out to be “doubly disappeared”: “unread and largely ignored because of their anonymity and inaccessible because of cataloguing methods and database design”.⁵ In order to get some idea of anonymous publications throughout the centuries, it is necessary to refer to what John Mullan has defined as “the great, but neglected, monuments to nineteenth-century scholarship”:⁶ the above-mentioned dictionaries of the anonymous authors and pseudonyms. Nevertheless, these only contain works originally published without the author’s name, but which, starting from publication or immediately thereafter, were then attributed to one or more authors. Those that have never been attributed are not found in Melzi for Italian

³ R. J. Griffin, *Introduction*, in R. J. Griffin (ed.), *The Faces of Anonymity: Anonymous and Pseudonymous Publication from the Sixteenth to the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, p. 1.

⁴ L. Braidà, *L'autore assente. L'anonimato nell'editoria italiana del Settecento*, Roma-Bari, Laterza, 2019 (Eng. transl.: *Anonymity in Eighteenth-Century Italian Publishing. The Absent Author*, New York, Palgrave Macmillan, 2022).

⁵ M. Vareschi, *Everywhere and Nowhere. Anonymity and Mediation in Eighteenth-Century Britain*. London-Minneapolis, University of Minnesota Press, 2018, p. 4. On the invisibility of anonymous works see also A. Rizzi, J. Griffiths, ‘The Renaissance of Anonymity’, *Renaissance Quarterly*, 2016, 69, pp. 200-212.

⁶ J. Mullan, *Anonymity: A Secret History of English Literature*, Princeton, Princeton University Press, 2007, p. 4.

works, in Barbier for French, or in Halkett-Laing for English.⁷ Much anonymous production, therefore, escapes any possibility of analysis, despite being a phenomenon that characterised a considerable portion of books printed in the early modern period.

Anonymous dictionaries attempt to distinguish between plagiarism, pseudonymity, and anonymity.⁸ These terms do not, in fact, designate the same concept, since the presence of a pseudonym or plagiarism indicates a deliberate action: in the former case, concealing one's real name; in the latter, passing off the work of another as one's own. Defining anonymity is less simple: it "bears a far more complex and less clear relationship to authorial agency".⁹ In many cases, it is indeed not possible to discern whether the choice of anonymity stems from the author, the printer, or if it is influenced by the editorial genre. It should also be said that there are texts which, due to their own particular characteristics (popular texts, prayers, recipes of various kinds, poems), do not always require an author. In other words, authorship is not always to be referred to the creator of an original text, but it can be "an instance" inherent in the text itself, as Alain Brunn suggests, overturning the terms of the Foucauldian "author function".¹⁰ In fact, there is not always an opposition between declared identity and anonymity, but rather a play with positions, since even anonymous texts generate the projection of a presence.¹¹ For example, in numerous travel accounts, the anonymous authors speak of their "personal" experience – anonymity, however, clashes with a type of text in which the writers declare they are depicting something "original", seen "with their own eyes",¹² something never observed before by other travel-

⁷ On the Italian dictionary of anonymous writers see L. Braidà, "Gli inganni letterari" e i dizionari degli anonimi e degli pseudonimi dell'Ottocento. Gaetano Melzi e il dizionario italiano (1848-1859)', in J. Boutier, et al. (eds.), *Le stagioni dell'erudizione e le generazioni di eruditi. Una storia europea (secoli XV-XIX)*, Bologna, Clueb, 2024, pp. 401-418; on the Halkett and Laing see L. Orr, 'The History, Uses, and Dangers of Halkett and Laing', *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 2013, 107, 2, pp. 193-240; on French bibliographers Barbier and Quérard and their activity see A. Serrai, *Storia della bibliografia*, vol. 10. 1. *Specializzazione e pragmatismo. I nuovi cardini della attività bibliografica*, Roma, Bulzoni, 1999, pp. 39-60 and 79-146.

⁸ A. Taylor and F. J. Mosher, *The Bibliographical History of Anonyma and Pseudonyma*, Chicago, University of Chicago Press, 1951; see also A. Serrai, *Storia della bibliografia*, vol. 4, M. G. Ceccarelli (ed.), Roma, Bulzoni, 1993, pp. 682-691.

⁹ M. Vareschi, *Everywhere and Nowhere*, op. cit., p. 17.

¹⁰ A. Brunn, 'Auteur, auctorialité', 2007 https://www.fabula.org/ressources/atelier/Auteur%2C_auctorialit%26acute%3B (accessed 3 September 2024).

¹¹ R. J. Griffin, *Introduction*, in R. J. Griffin (ed.), *The Faces of Anonymity*, op. cit.

¹² L. Braidà, 'Il ricorso all'anonimato nel Settecento: il caso dei libri di viaggio', *La Bibliofilia. Rivista di Storia del Libro e di Bibliografia*, CXX, 2018, 2, pp. 259-278.

lers. The use of anonymity, however, is almost never accidental and has an effect on how one's actual "authorship" is communicated.

It would be of great interest to analyse the long-term use of anonymity, starting with the establishment of the printing press in Europe, throughout the whole period of the *ancien régime*, but studies and bibliographical attention are still lacking and it is not possible to develop a comparative perspective over a broad chronological span. Here, therefore, a more limited spatial and temporal context has been chosen: the Italian eighteenth century.¹³ Certainly, the emergence – during the eighteenth century – of secular censorship, separate from the ecclesiastical one, had significant effects on publishing production, on the circulation of books and on the widening of a reading public,¹⁴ as various studies have shown and as can be gleaned from the breadth of offer that booksellers and printers indicate in their catalogues – full not only of books printed in Italy but of all the new works from French and Swiss publishers including prohibited, philosophical and literary genres.¹⁵ This was, however, a slow trend, since it was not easy to overcome the long-lasting effects of the Counter-Reformation which, for over two centuries, had cast the shadow of demonisation over books in the vernacular, over owning even more than reading them.¹⁶ However, these two elements of slow but significant change should not be overlooked: the expansion of book circulation and the new opportunities affecting access to reading, thanks to which it is possible to observe the behavior and strategies of authors, booksellers and printers in a publishing market where, compared to the past, it was becoming easier, albeit prudently, to circumvent ecclesiastical censorship.

¹³ On recent studies in these fields, cf. L. Braidà and S. Tatti (eds.), *Il Libro. Editoria e pratiche di lettura nel Settecento*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2016.

¹⁴ On the emergence of secular censorship in Italy, cf. L. Braidà, 'Censure et circulation du livre en Italie au XVIIIe siècle', *Journal of Modern European History*, 2005, vol. 3, 1, pp. 81-98; for the European context, cf. S. Landi, *Stampa, censura e opinione pubblica in età moderna*, Bologna, Il Mulino, 2011; E. Tortarolo, *The Invention of Free Press. Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*, Dordrecht, Springer, 2016; on royal censorship in eighteenth-century France, see R. Darnton, *Censors at Work: How States Shaped Literature*, New York, Norton and Company, 2014, chapter 1.

¹⁵ On bookseller catalogues, cf. L. Braidà, *Il commercio delle idee. Editoria e circolazione del libro nella Torino del Settecento*, Firenze, Olschki, 1995, chapter 5; R. Pasta, *Editoria e cultura nel Settecento*, Firenze, Olschki, 1997, chapter 3.

¹⁶ Cf. G. Fragnito, *Proibito capire. La Chiesa e il volgare nella prima età moderna*, Bologna, Il Mulino, 2005; Ead., *Rinascimento perduto. La letteratura italiana sotto gli occhi dei censori (secoli XV-XVII)*, Bologna, Il Mulino, 2019; P. Delpiano, *Il governo della lettura. Chiesa e libri nell'Italia del Settecento*, Bologna, Il Mulino, 2007.

Here we focus on certain authors of literary texts, both famous and less well-known, who, in different ways, have resorted to anonymity.¹⁷ The fact that readers approached many books without being able to attribute a name to these texts is no trivial fact. This silence of the author has its own historical, social and cultural relevance, in the same way as the voice of those who, by contrast, did everything possible to document and protect every aspect of their artistic creation, in some cases even attempting to react against the dishonesty of printers who had published their works without their consent, as in the case of Carlo Goldoni.¹⁸

If the author's "voice" leaves various traces, the choice of silence, and the reasons for this, are more difficult to document. Anonymity, especially when there are no doubts about the attribution of a work, is, as mentioned, a theme that literary history does not address. Moreover, many critical studies exhibit a lack of bibliographic sensitivity: in most cases, anonymous works in their first edition, later attributed to specific authors, are cited in footnotes without indicating the name in square brackets, thereby unintentionally falsifying the edition's data. For many scholars, the absence of the author's name from the title page is not, in itself, considered a significant detail. What matters is the association between that text and a name to which intellectual responsibility is to be attributed, regardless of the materiality of the edition. In reality, the title page and other paratextual spaces (prefaces, indexes, dedications) contain information regarding how the author and printer perceived the work and how the author constructed or denied his or her identity. The impression, gained from the certainty of the bibliographic data that literary history provides, is that the link between the author and the work had been an established fact since the first edition. This is often not the case, though: years might pass before the work carried the author's name on the title page, and in some cases it was necessary to wait until the author's death.

Classical philology, which traces the entire manuscript tradition of a work in order to establish a text as close as possible to the author's wishes, or which, in the absence of manuscript evidence, evaluates all the variants in the different editions supervised by the author, often does not take into account that in many cases the text completely escaped the writer's control, arriving in readers' hands through pirated editions, at much lower prices than the first edition.¹⁹ The social history of the book,

¹⁷ The examples provided here all pertain to anonymous works that were later attributed.

¹⁸ See L. Braidà, 'Carlo Goldoni and the Construction of Authorship on the Printed Page', *Quaerendo*, 50, 2020, pp. 241-265.

¹⁹ On publishing piracy see R. Darnton, *Pirating and Publishing. The Book Trade in the Age of Enlightenment*, Oxford, Oxford University Press, 2021.

therefore, recounts a different story: the story of a proliferation of editions controlled neither by the first printer nor by the author, of a mobility of texts,²⁰ transformed into different editions, sometimes merged with others, sometimes enriched by illustrations and new paratexts, sometimes impoverished by the neglect of printers. And, unlike the idealisation of texts assigned, in literary tradition, to an author, the social history of the book also invites us to take into account the denial of intellectual responsibility. In other words, the silence of the author.

2. The Reasons for Anonymity

For the period we are dealing with here, it should be noted that anonymity was not linked exclusively to a logic of control – it did not, in other words, only concern the genres that ecclesiastical censorship had condemned as immoral or irreligious, such as the so-called *livres philosophiques*.²¹ It also concerned genres with a wide circulation, not so much out of fear of censorship (often these were perfectly legitimate books), but above all because writing books with a low cultural profile could harm the good name of the author: it was preferable, therefore, to take refuge in anonymity. This was the case with almanacs, texts for the first stages of literacy, books of ancient practical knowledge linked to trades, and in general books that did not receive a great deal of care during the printing process. In particular, the use of anonymity is widely observed in the complex and diverse world of almanac production, in which illustrious authors also participated, almost all of them firmly remaining anonymous.²² Carlo Goldoni admits as much in his *Mémoires* (Paris, 1787): not finding a job as a lawyer, just after graduating, he spent his time writing almanacs, knowing that “Faire des Almanachs, soit en Italien, soit en François, c’est s’occuper à des imaginations inutiles”.²³

This was also the case for some successful genres, such as novels and travel literature. Whereas in the case of novels, authorial silence is

²⁰ On the concept of mobility of the texts cf. R. Chartier, *Éditer et traduire. Mobilité et Matérialité des textes (XVIe–XVIIIe siècle)*, Paris, EHESS-Gallimard-Seuil, 2021.

²¹ On the definition of *livres philosophiques*, see R. Darnton, ‘Livres philosophiques’, in G. Barber and C. P. Courtney (eds.), *Enlightenment Essays in Memory of Robert Shackleton*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988, pp. 89–108.

²² On anonymity in eighteenth-century almanacs and on the identification of certain authors, cf. L. Braidà, *Le guide del tempo. Produzione, contenuti e forme degli almanacchi piemontesi nel Settecento*, Torino, Deputazione Subalpina di Storia Patria, 1989, pp. 78–94.

²³ C. Goldoni, *Mémoires*, ed. Giuseppe Ortolani, vol. I, Milano, Mondadori, 1935, p. 111.

also linked to the fear of ecclesiastical censorship, in the case of travel books, it is more difficult to understand the reasons. However, it is surprising that the numerous critical studies have never paid attention to the fact that a not inconsiderable part of this fashionable genre was published with no indication of the author's name. It should also be remembered that even with regard to anonymous books, each edition has a story of its own and it is not enough to study the *editio princeps*. In some cases, new editions reveal important details of the subtle game played by the author as, absent from the title page, he reveals his name, or simply his initials, in the dedicatory text. This is a further sign that a rigid approach, limited to the duality of presence-absence of intellectual responsibility, is not suitable for the study of anonymity, because there are numerous ways in which the author, translator or editor leaves his or her traces. As some studies on French and English publishing show, numerous possibilities emerge between the total absence of the name on the title page and its clear indication: the use of pseudonyms, anagrams, initials, the inclusion of the name in a poem preceding the actual text, or in a dedicatory letter. These are strategies, if they can be defined as such, which do not have the same value as the name on the title page, but which provide information regarding the author's wish to at least partially reveal his own identity.²⁴

In the repertoires of anonymous works from the 17th and 18th centuries, the metaphor of the mask is often referenced when discussing anonymity. This metaphor appears both on the engraving of the title page of the famous *Theatrum anonymorum et pseudonymorum* by Vincent Placcius (Hamburg, Liebernicketel, 1708) and in the title of a work that preceded Placcius's *Theatrum: Auteurs, déguisez sous des noms étrangers* by Adrien Baillet, published in Paris in 1690. Baillet considers various reasons why authors should choose to publish their works anonymously and identifies fourteen of them, including: prudence due to fear of censorship; the embarrassment of having a ridiculous name; the shame of publishing a work unworthy of the author's status; modesty; fear of personal criticism; or simple *divertissement* ("gayeté de cœur").²⁵

²⁴ B. Parmentier, *Introduction* to B. Parmentier (ed.), *L'anonymat de l'œuvre (XVIe-XVIIIe siècles)*, monographic issue of *Littératures classiques*, 2013, 80, pp. 5-16.

²⁵ [Baillet, Adrien], *Auteurs, déguisez sous des noms étrangers, empruntez, supposez, feint à plaisir, chiffrez, renversez, retournez, ou changez d'une langue en une autre*. Paris: Dezallier, 1690. On this work by Baillet, see F. Waquet, 'Une pensée morale de l'anonyme. D'après Adrien Baillet (1685-1690)', in B. Parmentier (ed.), *L'anonymat de l'œuvre (XVIe-XVIIIe siècles)*, op. cit., pp. 225-235; see also M. Cochetti, 'Adrien Baillet', in A. Serrai, *Storia della bibliografia*. VI. *La Maturità disciplinare*, Gabriella Miggiano (ed.), Roma, Bulzoni, 1995, pp. 149-166.

For religious figures of any order and office, omitting their names is often an ethical choice: especially in the case of a literary work, anonymity is a way to avoid being judged as guilty of pride, of exhibitionism in search of fame. In other cases, there was no choice but that of authorial silence in order not to incur severe criticism from the religious order to which they belonged. From this perspective, it is necessary to consider not only the genre of the text but also the status of the author. A pertinent example is the Jesuit Saverio Bettinelli, who, shortly after the anonymous publication of his *Lettere inglesi* in Venice in 1766, sent a copy to Pietro Verri with the request that he pass it on to Cesare Beccaria. In doing so, he warned his friend: “The booklet I am sending to Mr. M. Beccaria is a most serious contraband in our domestic trade and legislation; it is a whim more dangerous abroad than the *Letters of Virgil* [...]. Therefore, the author’s identity is a secret in Venice, and I would prefer it remain so in Milan as well”.²⁶

There are numerous instances of religious figures who preferred to hide behind anonymity, yet a study that identifies all the types of works for which these authors chose to conceal their names, starting from known attributions, is still lacking. Religious authors often opted for anonymity not only when publishing literary works (as in the case of Bettinelli) but also when publishing moral and behavioral instruction works, where they expressed views on family, marriage, education, and women’s studies as in the case of *La damigella istruita* (*The Educated Damself*), published in 1787 and attributed to the friar Gaspare Morardo, or *La felicità del matrimonio* (*The happiness of marriage*), first published in Milan in 1760, with subsequent editions in Venice and Turin, attributed to the abbot Tommaso Campastri, or *L’educazione delle fanciulle* (*The Education of Maidens*), in 1765, behind which stood the pen of the Friar Gioacchino Trioli.²⁷ The decision to remain anonymous was certainly driven by ethical considerations, a deliberate attempt to avoid what might be perceived as a form of arrogant self-promotion in pursuit

²⁶ “Il libretto che mando al sig. M. Beccaria è un contrabbando nel domestico nostro commercio e legislazione gravissimo; è un capriccio più pericoloso al di fuori che quel delle Lettere di Virgilio [...]. Gli è dunque un segreto l’autore a Venezia, e vorrei che il fosse a Milano”. Bettinelli’s letter to P. Verri (Verona, 6 December 1766) was published in *Lettere inedite d’illustri italiani che fiorirono dal principio del secolo XVIII fino ai nostri tempi*, Milan, Società Tipografica dei Classici Italiani, 1835, pp. 33-34. His prudence in revealing his name was linked to the fact that he had already been harshly criticised for his *Lettere Virgiliane* (Venezia, Modesto Fenzo, 1758 [but 1757]) by the Jesuit Order to which Bettinelli belonged.

²⁷ On the treatises concerning the education of women, see L. Guerri, *Per una storia delle donne nell’Italia del Settecento*, E. Strumia (ed.), Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2023 (first ed. Torino, 1987-1988).

of fame. However, it was also a means of self-protection against potential censorship, should the ideas expressed regarding the education of women be deemed by the superiors of their religious orders as overly inclined towards concessions that the Church of Rome was unwilling to accept.

In many cases, anonymity was determined by the kind of genre to which the work belonged. Such was the case with the novel, both for reasons of censorship and for commercial reasons: early on, while the novel as a genre was gaining ground, it was more advantageous to pretend that a book was the translation of an established French author rather than the work of an unknown Italian author. In some cases, especially for those authors who knew themselves to be innovative with regard to tradition, their choice of what might be called “transparent anonymity” was part of a sort of game: rather as had been the case with philosophical works, which had often come out anonymously, with educated readers almost always being aware of the author’s identity.²⁸

In other cases, the choice of an attribution of false authorship, or at least the reference to a false “author function”, such as the fake translation from French or English of a reputedly famous author, was to be ascribed to the fact that the literary “field”²⁹ created the conditions of reference to a tradition or a genre of success in a particular country and, therefore, an unavoidable touchstone for those who aimed to conquer the market. The cases of Abbot Pietro Chiari and Antonio Piazza are particularly significant. The former’s name does not appear either on the title page of the *Filosofessa italiana* (*The Italian Lady Philosopher*, 1753) or in the novels that immediately followed. When famous, Chiari would be credited with works by Piazza in an incessant game of confusion relating to the “author function”.³⁰ This denial or false attribution of intellectual responsibility could be defined as “a functional ambiguity”, to use the same category with which some scholars have analysed the concept of

²⁸ Cf. D. Ribard, *Anonymat philosophique et exigence autoriale à l’époque moderne*, in C. Calame and R. Chartier (eds.), *Identités d’auteur dans l’Antiquité et dans la tradition européenne*, Grenoble, Editions Jérôme Millon, 2004, pp. 119-126; Ead., *Raconter, vivre, penser. Histoires de philosophes 1650-1766*, Paris, Editions de l’EHESS-Vrin, 2003. On anonymity in philosophical works, both manuscript and printed, see G. Artigas-Menant and A. McKenna (eds.), *Anonymat et clandestinité aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Actes de la journée de Créteil, 11 juin 1999, *La lettre clandestine*, n. 8, 1999 (monographic issue); A. McKenna, *Les masques de Pierre Bayle: pratiques de l’anonymat*, *ibid.*, pp. 237-248.

²⁹ P. Bourdieu, *Les règles de l’art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil 1992.

³⁰ C. Bertoni, ‘Editoria e romanzo fra Venezia e Napoli nella seconda metà del Settecento’, in A. M. Rao (ed.), *Editoria e cultura a Napoli nel XVIII secolo*, Napoli, Liguori, 1998, pp. 697-722.

“freedom of the press” in English cases, underlining the extent to which it was the result of a complex balance between censorship and public opinion.³¹ And ambiguity, even in the case of tacit or falsified intellectual responsibility, allows for flexibility and adaptation according to context.

3. The Uncertainties of Author’s Silence in Novels

The novel is, par excellence, a genre for which authors and printers resort to the use of anonymity or pseudonymity for various reasons. As studies on French and English literature have shown, not only were novels often published anonymously, but in many cases, especially in France, they were published under false imprints to escape censorship.³² An illustrious example was the first French translation of Fielding’s *Tom Jones*, for which the title page read “Jean Nourse, Londres” (sic), while in fact it was published in Paris by Jacques Rollin in 1750 and prohibited by state censorship that same year.

However, Italian novelists not only had to fear ecclesiastical censorship but also the lack of regard, and at times even the disdain, with which educated scholars judged a literary genre that achieved great success from the second half of the eighteenth century onwards. Literary studies have emphasised that literary polemics developed on different levels, being in some cases of an aesthetic nature, in others of a moral character, and more often joining aesthetic to ethical judgment. They go from the literary delegitimation of the genre, held in reprobation for pleasing men and women from all walks of life, to the admission that its success is due to novels being “the school most suitable to the taste of a corrupt century” (*“la scuola più confacevole al gusto del secolo corrotto”*).³³ Several reasons may be given as a foundation for such disavowal, partly linked to control of content and, therefore, to the need to comply with the provisions of ecclesiastical censorship, and partly of an aesthetic nature: the novel is a genre that does not fit into a previously codified literary tradition and, thus, struggles to find its way into it.

Studies on English editions shows that 80% of novels published in Britain between 1750 and 1790 were published anonymously and in

³¹ A. Patterson, *Censorship and Interpretation: the Conditions of Writing and Reading in Early Modern England*, Madison, University of Wisconsin Press, 1984.

³² G. May, *Le dilemme du roman au XVIIIe siècle. Etude sur les rapports du roman et de la critique (1715-1761)*, Paris, PUF, 1963.

³³ The expression is found in an anonymous reply to an essay by Pietro Chiari, a text attributed to [G. Manzoni], *Riflessioni critiche sopra alcune proposizioni trovate nel libro intitolato “Il Genio e i costumi del secolo corrente” proposte al sig. ab. Pietro Chiari da un accademico planomaco*, Venezia, n. p., 1762, 83-84.

the 1780s there was an increasing use of expressions, on the title page or in other parts of the paratext, such as “by a lady”, “by a young lady” or “by the author of”.³⁴ In particular, this last expression refers to an “author function” that can be indicated, if not with a real name, with the idea of a connection between different works. As Griffin has noted, the use of “by the author of” signals “the status of a certain kind of texts, works as a principle of classification, and establishes a relation of homogeneity and filiation between texts”.³⁵ This filiation also exists when the author is fictional or when the author remains unknown. In other cases, before revealing their name, authors preferred to pretend that the work was a translation from a foreign novel. The first edition of *The Castle of Otranto* (1765) by Horace Walpole, for example, is presented as the translation by “William Marshall, Gent” of a sixteenth-century text printed in Naples. This is also the case with numerous novels published in Italy, as we shall see.

Attribution of intellectual responsibility is a real challenge and, in the field of novel’s authorship there is still a lot of work to do. Not only because more than 80% of the titles came out anonymously,³⁶ either with the wording “published by” or as translations of foreign authors, but because, in most cases, these are actual bibliographic puzzles, complicated by the layer upon layer of false attributions that have accumulated over time. The category includes various types of bibliographic intricacies and ghost editions, as with *Tom Jones*, translated, in all probability, by Abbot Chiari. There were two Venetian editions, one by Giovanni Battista Tavernin, *L’Orfano fortunato (The Lucky Orphan)*, in 1751, and the other by Giovanni Battista Regozza, the *Storia di Tom Jones*, in 1756. Due to Chiari’s habit of publishing his novels with the bookseller Angelo Pasinelli, it was mistakenly believed for a long time that there was also an edition by the selfsame enterprising Venetian bookseller.³⁷

Matters were further complicated by both editorial piracy and the use of false imprints. In addition to Pasinelli, numerous Venetian booksellers and printers were in the market competing for Chiari’s novels, including Giuseppe Bettinelli, Domenico Battifoco, the Basaglia brothers

³⁴ J. Raven, ‘The Anonymous Novel in Britain and Ireland, 1750-1830’, in R. J. Griffin (ed.), *The Faces of Anonymity*, op. cit., pp. 141-166.

³⁵ R. J. Griffin, *Introduction*, ibid., p. 9

³⁶ T. Crivelli, “*Né Arturo né Turpino né la tavola rotonda*”. *Romanzi del secondo Settecento italiano*, Roma, Salerno Editrice, 2002, pp. 301-326.

³⁷ For the complex history of the translation of *Tom Jones* cf. L. Giari, ‘Le peripezie delle prime traduzioni del “Tom Jones” tra Francia e Italia’, *Problemi di critica goldoniana*, IX, 2002, pp. 229-249.

and Modesto Fenzo.³⁸ In many cases, the reissues were the result of commercial agreements between Pasinelli and other small printers, such as Filippo Carmignani of Parma.³⁹ But it was the Neapolitan printers more than any others, and Giacomo Antonio Vinaccia in particular,⁴⁰ who republished Chiari's successful novels, often without authorisation, creating a parallel market for counterfeits that hindered the spread of Venetian editions in Southern Italy. In some cases, the Neapolitan printers even managed to make use of Venice as a false place of publication on their pirate editions and some of these even managed to evade checks and to find their way on to the shelves of Venetian bookshops.⁴¹ Antonio Piazza's novels, too, went through numerous new editions, were subject to counterfeiting and the distorted use of intellectual responsibility. He began to make his name in the publishing market in the 1760s long after Chiari's ascendancy, guaranteeing large profits to printers and booksellers in various cities. Printers in Naples, therefore, in particular Vinaccia, Migliaccio and the Flauto brothers, attributed several of Piazza's novels to Pietro Chiari.⁴²

An analysis of the various types of introductions and announcements preceding the texts reveals an ambiguous situation: on the one hand, publishers were putting their money on a genre enjoying a great deal of success; on the other hand, authors felt almost smothered "between the demands of the text and those of the market, as if they were opposed to one another, still irreconcilable".⁴³ The result is an uncertainty of tone when authors address readers and a lack of clarity in the publishing offer, which often features a certain secretiveness with regard to the

³⁸ On Pasinelli, see M. Infelise, *L'editoria veneziana nel '700*, Milano, Franco Angeli, 1989, *ad indicem*; G. Mannironi, *Un genere per pochi? Pubblico e mercato del romanzo a Venezia nel secondo Settecento*, in L. Braidà, S. Tatti (eds.), *Il libro*, op. cit., pp. 282-286; on Chiari's publishers, see the essay by C. Cappelletti, 'Un diluvio di romanzi perniciosi', *Per una storia editoriale dell'abate Chiari*, *Studi sul Settecento e l'Ottocento. Rivista internazionale di Italianistica*, IV, 2009, pp. 39-54, which takes into consideration those in Venice, Genoa, Parma and Naples, in particular Vinaccia, responsible for numerous copies of Pasinelli's editions.

³⁹ C. Cappelletti, 'Un diluvio di romanzi perniciosi', op. cit., pp. 41-42, pp. 47-48.

⁴⁰ On Vinaccia, *ibid.*, pp. 44 and 51; A. Scannapieco, 'Un editore goldoniano nella Napoli del secondo Settecento', *Problemi di critica goldoniana*, IV, 1997, pp. 7-152 (with the reconstruction, in the appendix, of the catalogue of books printed by Vinaccia).

⁴¹ C. Cappelletti, 'Un diluvio di romanzi perniciosi', op. cit., pp. 47-48.

⁴² A. M. Morace, *Il prisma dell'apparenza. La narrativa di Antonio Piazza*, Napoli, Liguori, 2002, p. 8, n. 10.

⁴³ D. Mangione, 'Ruoli e funzioni di autore e lettore nel dibattito settecentesco italiano sul romanzo', in R. Loretelli, U. M. Olivieri (eds.), *La riflessione sul romanzo nell'Europa del Settecento*, Milano, Franco Angeli, 2005, p. 115. See also D. Mangione, *Prima di Manzoni. Autore e lettore nel romanzo del Settecento*, Roma, Salerno editore, 2012.

product itself, disguised as a translation of a successful French author or by resorting to anonymity or false attribution. Anonymity is, in many cases, unless when dealing with censorship issues, an indication of delegitimisation. As has been mentioned, Chiari's name does not appear on the title page of the *Filosofessa italiana* (1753), while some of his theatre editions as well as, above all, his poetical works display his name on the title page, often together with the status-enhancing description of "poet to His Serene Highness, His Lordship, the Duke of Modena" ("*poeta di Sua Altezza Serenissima il Sig. Duca di Modena*").

The Venetian publisher Pasinelli, or someone in his stead, in the introduction to the *Filosofessa italiana* presents the work as the translation of a successful French novel. When, in 1755, the Neapolitan printer Vinaccia published a counterfeit of the work, he confined himself to making a slight change to the title (the *Filosofessa* becomes the *Filosofante*), while following Pasinelli in the decision not to include the name of Chiari on the title page. Despite the enormous success of the *Filosofessa* in the areas around Venice and Naples, Chiari's name appears neither in the new editions nor even in the *principes* of the immediately following novels, being absent from the title page of *La ballerina onorata* (*The Honoured Dancer*, 1754), *La cantatrice per disgrazia* (*The Accidental Singer*, 1754) and *La commediante in fortuna* (*The Fortunate Actress*, 1754). In the last case, however, his name does appear in the initial letter ("To all his greatly beloved and most respectable friends, Abbot Pietro Chiari" ("*A tutti gli amatissimi e rispettabilissimi amici suoi l'abbate Pietro Chiari*"). Within the text itself, the author establishes an authorial link between different works, employing a metaliterary reflection to make the protagonist (Rosaura) declare that she had found the strength to write by observing the example of other women writers, such as the *Filosofessa italiana*, the *Ballerina onorata* and the *Cantatrice per disgrazia* – in other words, the narrative voices of Chiari's first three novels.⁴⁴ Once Chiari had reached fame, many works by other authors would be attributed to him, as has been said – so much so, that Chiari himself would have to resort to some sort of self-certification, publishing a list of his writings in the *Gazzetta Veneta* of 7 November, 1761: "For one thing – he explains – this review of my books is almost necessary, because there are works passed off as mine, which I never even dreamed of publishing".⁴⁵ Even when Chiari's name appears on the title page, the preference is for

⁴⁴ V. Tavazzi, *Nota al testo*, in P. Chiari, *La commediante in fortuna*, in V. Tavazzi (ed.), p. LVIII, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2012.

⁴⁵ The quotation from *Gazzetta Veneta* is taken from L. Giari, 'Le peripezie delle prime traduzioni del «Tom Jones»', quoted above, p. 242: "Per l'una parte questa ras-

resorting to narrative fictionality, whether it is a matter of “memories” or “adventures” written by a *Viniziana di spirito* (*A witty Venetian Lady*) or a *Giucatrice di lotto* (*A Lady who Plays the Lottery*), with the indication “published by”, an expression that makes one think more of curatorship than of actual authorship. Chiari himself speaks of the vocation of many authors to remain in the shadows: “They strive in general to seek concealment, or at least they do not much care to make themselves known in their work”.⁴⁶

The narrative strategies typical of the novel, namely the first-person epistolary form (as in the case of *Pamela* and many novels by Chiari and Piazza) and memoir-style of writing, seem to require the author to hide. As John Mullan observes, with regard to both Defoe and Richardson, the choice of a female disguise is unlikely to be an issue of either author’s modesty or mischievousness, but more of a “creative necessity”. Defoe needed to seem true to female experience because women represented his most loyal audience; Richardson needed to seem true because recounting one’s experience through letters was felt more as a feminine practice.⁴⁷ And so must have thought Chiari, who resorts to the fiction of autobiographical writing in many of his novels. For instance, in *La viaggiatrice* (*The Traveller*, Venice, Pasinelli, 1760), he addresses his readers by saying that he merely publishes letters that a woman has sent him in which she recounts her “bizarre incidents” (“*bizzarri accidenti*”).⁴⁸ Lynn Hunt has pointed out that eighteenth-century novels, in particular French and English ones, helped to foster empathy in readers: the formula of writing in the form of an exchange of letters was the most appropriate in terms of hiding the identity of the author and of making room for the emotions of the protagonists.⁴⁹ This is why Italian Catholic moralists feared the “pitfalls” of novels: they were certain that readers,

segna de’ libri è quasi necessaria, perocchè si spacciano come mie delle cose, che non ho mai sognato nemmeno di pubblicarle”.

⁴⁶ *La Francese in Italia o sia Memorie critiche di Madama N.N., scritte da lei medesima, e pubblicate dall’abate Pietro Chiari, Poeta di Sua Altezza Sereniss. Il Sig. Duca di Modena, Venezia, presso gli eredi di Pellicchia, a spese di Giacomo Antonio Venaccia, 1759, vol. I, p. 10* (“Studiano per l’ordinario di nascondersi, o non si curano almeno gran fatto nell’opere loro di farsi conoscere”).

⁴⁷ J. Mullan, *Anonymity*, op. cit., p. 4. See also G. Paku, *Anonymity in the Eighteenth Century* <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199935338.013.37>. Published: 06 August 2015.

⁴⁸ L. Clerici, *Il romanzo italiano del Settecento*, Venezia, Marsilio, 1997, pp. 92-93.

⁴⁹ L. Hunt, *Inventing Human Rights: A History*, New York-London, Norton & Company, 2007, p. 40. On the effects of reading novels, on the identification and empathy aroused in readers, cf. also R. Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York-London, Norton & Company, 1995, pp. 217-231; R. Loretelli,

and especially female readers, would identify with the protagonists of these adventurous stories. The Jesuit Roberti understood this danger very well: "It is impossible to welcome the passions of others into one's bosom, without provoking one's own".⁵⁰ For him, it was unthinkable that "in the midst of the fascination with so many longed-for sweet temptations, the imagination should not be altered and in the end the heart not be corrupted".⁵¹

In many cases the author's name, absent from the title page, appears at the bottom of the dedicatory letter. This can be seen in many editions of Antonio Piazza's work: he takes advantage of this space to insert autobiographical elements, such as his status as a writer, with all the difficulties that the publishing market entails. For example, in the dedication to Daniele Barbaro, which prefaces *La Turca in cimento* (*The Trials of a Turkish Lady*), he informed the illustrious Venetian that his own "schooling had gone little beyond the ABC" and that only thanks to his willpower had he managed to achieve good results. He did not hide, however, a certain bitterness when admitting that, despite being a professional author, he was "forced to entertain the Idle with the dreams of his own imagination".⁵² Similarly, in the dedication to Daniel Bonfil which introduced *L'amante disgraziato, avventure del conte E.H.R.* (*The Unfortunate Lover, adventures of Count E.H.R.*, 1770) he dwelt on his economic precariousness and on the exploitation to which he was subjected by dishonest printers "who were able to prevail wickedly over my needs to rob me of the best fruit of my labour", with pirated editions "at cheap prices, which do very serious harm to legitimate Editions".⁵³ Via such

L'invenzione del romanzo. Dall'oralità alla lettura silenziosa, Roma-Bari, Laterza, 2010, pp. 139-158.

⁵⁰ [G. Roberti], *Del leggere libri di metafisica e di divertimento trattati due con prefazione sopra un libro intitolato De la predication par l'auteur du dictionnaire philosophiques aux delices* 1756, Bologna, Stamperia del Sant'Uffizio, 1769, p. 218: "È impossibile accogliere nel seno le altrui passioni, e non provocare le proprie".

⁵¹ Ibid., p. 263 : "[è impossibile che] in mezzo al fascino di tante dolci volute tentazioni la fantasia non si alteri, e il cuore alla fine non si corrompa". On the involvement generated by reading, in Catholic doctrine manuals and in printed sermons, see P. Delpiano, *Il governo della lettura*, op. cit., pp. 54-65.

⁵² *La Turca in cimento o sia l'avventure di Zelmira scritte da lei medesima e dedicate a S. E. Daniel Barbaro*, Venezia: Antonio Decastro, 1765, vol. 1, III, VI: "[i miei] studi scolastici s'estesero poco più in là dell'Abbicci"; "costretto a divertire gli Oziosi co' sogni della sua fantasia".

⁵³ *L'amante disgraziato. Avventure del conte E.H.R. – Seconda edizione riveduta e migliorata in più parti*, Venezia, presso Angelo Pasinelli, 1770, p. IX: [stampatori scorretti] "che si seppero prevalere empivamente de' miei bisogni per rapirmi il miglior frutto de' miei sudori", [con edizioni contraffatte] "a buon mercato con gravissimo pregiudizio dell'Edizioni legittime".

a digression into the paratext, enlarging upon details of his lived experience, he disrupts the masking game that anonymity and the first-person narration of many of his novels' female protagonists had granted him. In confiding his difficulties and frustrations to his readers, Piazza sought to elicit their empathy, and perhaps their curiosity, for an author who, though not openly declaring his name, had no shame in revealing how much suffering and insecurity accompanied the craft of writing.

References

- Artigas-Menant G. and McKenna A. (eds.), *Anonymat et clandestinité aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Actes de la journée de Créteil, 11 juin 1999, *La lettre clandestine*, n. 8, 1999 (monographic issue).
- [Baillet Adrien], *Auteurs, déguisez sous des noms étrangers, empruntez, supposez, feint à plaisir, chiffrez, renversez, retournez, ou changez d'une langue en une autre*, Paris, Dezallier, 1690.
- Bertoni C., 'Editoria e romanzo fra Venezia e Napoli nella seconda metà del Settecento', in Rao, A. M. (ed.), *Editoria e cultura a Napoli nel XVIII secolo*, Napoli, Liguori, 1998, pp. 697-722.
- Bourdieu P., *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992.
- Braidà L., *Le guide del tempo. Produzione, contenuti e forme degli almanacchi piemontesi nel Settecento*, Torino, Deputazione Subalpina di Storia Patria, 1989.
- Braidà L., *Il commercio delle idee. Editoria e circolazione del libro nella Torino del Settecento*, Firenze, Olschki, 1995.
- Braidà L., 'Censure et circulation du livre en Italie au XVIIIe siècle', *Journal of Modern European History*, 2005, vol. 3, 1, pp. 81-98.
- Braidà L., 'Il ricorso all'anonimato nel Settecento: il caso dei libri di viaggio', *La Bibliofilia. Rivista di Storia del Libro e di Bibliografia*, CXX, 2018, 2, pp. 259-278.
- Braidà L., *L'autore assente. L'anonimato nell'editoria italiana del Settecento*, Roma-Bari, Laterza, 2019 (Eng. transl.: *Anonymity in Eighteenth-Century Italian Publishing. The Absent Author*, New York, Palgrave Macmillan, 2022).
- Braidà L., 'Carlo Goldoni and the Construction of Authorship on the Printed Page', *Quaerendo*, 50, 2020, pp. 241-265.
- Braidà L., '“Gli inganni letterari” e i dizionari degli anonimi e degli pseudonimi dell'Ottocento. Gaetano Melzi e il dizionario italiano (1848-1859)', in J. Boutier et al. (eds.), *Le stagioni dell'erudizione e le generazioni di eruditi. Una storia europea (secoli XV-XIX)*, Bologna, Clueb, 2024, pp. 401-418.
- Braidà L. and Tatti, S. (eds.), *Il Libro. Editoria e pratiche di lettura nel Settecento*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2016.
- Brunn A., 'Auteur, auctorialité', 2007 <https://www.fabula.org/ressources/atelier/?Auteur%2C%20auctorialit%26eacute%3B> (accessed 3 September 2024).
- Cappelletti C., '«Un diluvio di romanzi perniciosi», Per una storia editoriale dell'abate Chiari', *Studi sul Settecento e l'Ottocento. Rivista internazionale di Italianistica*, IV, 2009, pp. 39-54.

- Chartier R., *Epilogue: Diderot and His Pirates*, in R. Chartier, *Inscription and Erasure. Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007, pp. 126-143 (first ed. Paris, 2005).
- Chartier R., *Éditer et traduire. Mobilité et Matérialité des textes (XVIe–XVIIIe siècle)*, Paris, EHESS-Gallimard-Seuil, 2021.
- [Chiari P.], *La Francese in Italia o sia Memorie critiche di Madama N.N., scritte da lei medesima, e pubblicate dall'abate Pietro Chiari, Poeta di Sua Altezza Sereniss. Il Sig. Duca di Modena*, Venezia, presso gli eredi di Pellecchia, a spese di Vinaccia, 1759, 2 voll.
- Clerici L., *Il romanzo italiano del Settecento*, Venezia, Marsilio, 1997.
- Cochetti M., 'Adrien Baillet', in Serrai, A., *Storia della bibliografia*. VI. *La Maturità disciplinare*, G. Miggiano (ed.), Roma, Bulzoni, 1995, pp. 149-166.
- Crivelli T., "Né Arturo né Turpino né la tavola rotonda". *Romanzi del secondo Settecento italiano*, Roma, Salerno Editrice, 2002.
- Darnton R., 'Livres philosophiques', in G. Barber and C. P. Courtney (eds.), *Enlightenment Essays in Memory of Robert Shackleton*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1988, pp. 89-108.
- Darnton R., *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, New York-London, Norton & Company, 1995.
- Darnton R., *Censors at Work: How States Shaped Literature*, New York, Norton and Company, 2014.
- Darnton R., *Pirating and Publishing. The Book Trade in the Age of Enlightenment*, Oxford, Oxford University Press, 2021.
- Delpiano P., *Il governo della lettura. Chiesa e libri nell'Italia del Settecento*, Bologna, Il Mulino, 2007.
- Foucault M., 'Qu'est-ce qu'un auteur', *Bulletin de la Société française de philosophie*, 1969, LXIV, pp. 73-104.
- Fagnito G., *Proibito capire. La Chiesa e il volgare nella prima età moderna*, Bologna, Il Mulino, 2005.
- Fagnito G., *Rinascimento perduto. La letteratura italiana sotto gli occhi dei censori (secoli XV–XVII)*, Bologna, Il Mulino, 2019.
- Giari L., 'Le peripezie delle prime traduzioni del "Tom Jones" tra Francia e Italia', *Problemi di critica goldoniana*, IX, 2002, pp. 229-249.
- Goldoni C., *Mémoires*, G. Ortolani (ed.), vol. I, Milano, Mondadori, 1935.
- Griffin R. J. (ed.), *The Faces of Anonymity: Anonymous and Pseudonymous Publication from the Sixteenth to the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2003.
- Guerci L., *Per una storia delle donne nell'Italia del Settecento*, Strumia, E. (ed.), Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2023 (first ed. Turin 1987-1988).
- Infelise M., *L'editoria veneziana nel '700*, Milano, Franco Angeli, 1989.
- Landi S., *Stampa, censura e opinione pubblica in età moderna*, Bologna, Il Mulino, 2011.
- Lettere inedite d'illustri italiani che fiorirono dal principio del secolo XVIII fino ai nostri tempi*, Milano, Società Tipografica dei Classici Italiani, 1835.
- Loretelli R., *L'invenzione del romanzo. Dall'oralità alla lettura silenziosa*, Roma-Bari, Laterza, 2010.

- Mangione D., 'Ruoli e funzioni di autore e lettore nel dibattito settecentesco italiano sul romanzo', in Loretelli, R. and Olivieri, U. M. (eds.), *La riflessione sul romanzo nell'Europa del Settecento*, Milan, Franco Angeli, 2005, pp. 103-117.
- Mangione D., *Prima di Manzoni. Autore e lettore nel romanzo del Settecento*, Rome, Salerno editore, 2012.
- Mannironi G., 'Un genere per pochi? Pubblico e mercato del romanzo a Venezia nel secondo Settecento', in Braidà, L. and Tatti, S. (eds.), *Il Libro. Editoria e pratiche di lettura nel Settecento*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2016, pp. 282-286.
- [Manzoni G.], *Riflessioni critiche sopra alcune proposizioni trovate nel libro intitolato "Il Genio e i costumi del secolo corrente" proposte al sig. ab. Pietro Chiari da un accademico planomaco*, Venezia, n. p., 1762.
- May G., *Le dilemme du roman au XVIIIe siècle. Etude sur les rapports du roman et de la critique (1715-1761)*, Paris, PUF, 1963.
- McKenna A., *Les masques de Pierre Bayle: pratiques de l'anonymat*, in Artigas-Menant, G. and McKenna A. (eds.), *Anonymat et clandestinité aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Actes de la journée de Créteil, 11 juin 1999, *La lettre clandestine*, n. 8, 1999 (monographic issue), pp. 237-248.
- Morace A. M., *Il prisma dell'apparenza. La narrativa di Antonio Piazza*, Napoli, Liguori, 2002.
- Moscatti L., *Tra copyright e droit d'auteur. Origine e sviluppo della proprietà intellettuale in Europa*, Napoli, Satura, 2012.
- Mullan J., *Anonymity: A Secret History of English Literature*, Princeton, Princeton University Press, 2007.
- Orr L., 'The History, Uses, and Dangers of Hallkett and Laing', *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 2013, 107, 2, pp. 193-240.
- Paku G., *Anonymity in the Eighteenth Century* <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199935338.013.37>. Published: 06 August 2015.
- Parmentier B., *Introduction to Parmentier, B. (ed.), L'anonymat de l'œuvre (XVIe-XVIIIe siècles)*, *Littératures classiques*, 2013, 80, (monographic issue), pp. 5-16.
- Pasta R., *Editoria e cultura nel Settecento*, Firenze, Olschki, 1997.
- Patterson A., *Censorship and Interpretation: the Conditions of Writing and Reading in Early Modern England*, Madison, University of Wisconsin Press, 1984.
- [Piazza A.], *L'amante disgraziato. Avventure del conte E.H.R. Seconda edizione riveduta e migliorata in più parti*, Venezia, Angelo Pasinelli, 1770.
- [Piazza A.], *La Turca in cimento o sia l'avventure di Zelmira scritte da lei medesima e dedicate a S. E. Daniel Barbaro*, Venezia, Antonio Decastro, 1765.
- Raven J., 'The Anonymous Novel in Britain and Ireland, 1750-1830', in Griffin, R. J. (ed.), *The Faces of Anonymity: Anonymous and Pseudonymous Publication from the Sixteenth to the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, pp. 141-166.
- Ribard D., *Anonymat philosophique et exigence autoriale à l'époque moderne*, in Calame, C. and Chartier R. (eds), *Identités d'auteur dans l'Antiquité et dans la tradition européenne*, Grenoble, Editions Jérôme Millon, 2004, pp. 119-126.
- Ribard D., *Raconter, vivre, penser. Histoires de philosophes 1650-1766*, Paris, Editions de l'EHESS-Vrin, 2003.
- Rizzi A. and Griffiths J., 'The Renaissance of Anonymity', *Renaissance Quarterly*, 2016, 69, pp. 200-212.

- [Roberti G.], *Del leggere libri di metafisica e divertimento trattati due con prefazione sopra un libro intitolato De la predication par l'auteur du dictionnaire philosophiques aux delices 1756*, Bologna, Stamperia del Sant'Uffizio, 1769.
- Rose M., *Authors and Owners. The Invention of Copyright*, Cambridge (Mass.)-London, Harvard University Press, 1993.
- Scannapieco A., 'Un editore goldoniano nella Napoli del secondo Settecento', *Problemi di critica goldoniana*, IV, 1997, pp. 7-152.
- Serrai A., *Storia della bibliografia*, vol. 4, M. G. Ceccarelli (ed.), Roma, Bulzoni, 1993, pp. 682-691.
- Serrai A., *Storia della bibliografia*, vol. 10. 1. *Specializzazione e pragmatismo. I nuovi cardini della attività bibliografica*, Roma, Bulzoni, 1999, pp. 39-60 and 79-146.
- Tavazzi V., *Nota al testo*, in Chiari, P., *La commediante in fortuna*, Tavazzi, V. (ed.), Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2012, pp. VII-LI.
- Taylor A. and Mosher F. J., *The Bibliographical History of Anonyma and Pseudonyma*, Chicago, University of Chicago Press, 1951.
- Tortarolo E., *The Invention of Free Press. Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*, Dordrecht, Springer, 2016.
- Vareschi M., *Everywhere and Nowhere. Anonymity and Mediation in Eighteenth-Century Britain*. London-Minneapolis, University of Minnesota Press, 2018.
- Waquet F., 'Une pensée morale de l'anonyme. D'après Adrien Baillet (1685-1690)', in Parmentier, B. (ed.), *L'anonymat de l'œuvre (XVIe-XVIIIe siècles)*, *Littératures classiques*, 2013, 80, (monographic issue), pp. 225-235.

Alessia Castagnino

University of Florence, Italy

e-mail: alessia.castagnino@unifi.it

ORCID: 0000-0003-4967-0358

THE ITALIAN TRANSLATOR'S ART AND CRAFT IN THE EIGHTEENTH CENTURY: HISTORICAL AND CRITICAL INSIGHTS¹

Abstract

This article seeks to contribute to our knowledge and understanding of the role played by translators in the circulation of ideas and texts in eighteenth-century Europe, with a focus on the Italian context. Over the past few years, historians have begun to carefully consider translations as sources for analysing historical phenomena, drawing on methodological insights from fields such as Translation Studies and Cultural Transfer Studies. More specifically, notable attention has been directed toward all those actors involved in the translation process, including publishers, editors, patrons of publishing projects, and, of course, the translators themselves. After a historiographical introduction aimed at highlighting theories and methodologies of potential interest to historians, the article first sets out the debate on the significance of the translator's "craft" for the controlled transmission of knowledge of "public utility". Secondly, it explores some examples of strategies of paratextual intervention adopted by translators to adapt various genres of texts. In doing this, the article suggests implications of the study of the translators' biography and activity in approaching the intellectual and cultural history of the Italian Enlightenment.

Keywords: social history of translations, translators, 18th century Italian publishing market, paratexts, translation practices, cultural negotiation.

Introduction

From the second half of the seventeenth century, every corner of the European continent saw a noticeable increase in the overall number of translations printed. This would reach never-before-seen levels in the following century in terms of the number of copies produced, the variety in the types of works proposed, the speed at which such projects were

¹ This article is the result of research conducted over the last years, especially working on the project "NEGOTIATINGNEWS. Negotiating and disseminating medical knowledge in the eighteenth-century Italian periodical press", funded by the Italian Ministry of University and Research – Programme "Avviso 247 – Young Researchers".

completed, and their widespread geographical distribution.² In London, Paris, and Amsterdam, as well as in Lisbon, Berlin, and Venice, publishers, printers, booksellers, and translators devoted special attention and energy to furnishing readers with an increasing number of works translated from the main European languages. At the same time, people of letters and scientists began to discuss the contribution that translations could make to the formation of new literary genres, languages, and theories and to the controlled and mediated distribution of various types of texts and knowledge of “public utility” that reflected the interests and needs of readers.

During the Enlightenment, the debate on translation contexts was rooted in the conviction that “betraying” the original text was “an obligation towards society”³ to educate and illuminate the public. This principle was believed to apply not only to adaptations of literary works but also to philosophical, economic, political, and, above all, scientific and technical writings, from which a wide range of readers could benefit. Now that Latin was losing its function as a universal language solely for the elites, and broad sections of the population were able to read, but only in their own language, interest in modern theories and techniques in agronomy, medicine, and botany in American and London political gazettes, British novels, German poetry collections, as well as economic and institutional models of organisation could be assuaged by commissioning specific translation projects. These were completed by publishers and translators who could mediate culturally and adapt the original texts to the distinctive requirements of the target context.

These general reflections also apply to the Italian context. As is widely known, the period between the second half of the eighteenth and the first decades of the nineteenth century saw significant advancements in the production and consumption of books in the Italian peninsula, which, although with obvious quantitative and qualitative differences, were in line with what happened in the other European areas. The production of books progressively underwent considerable transformations – both in terms of printing practices and bookselling – and during the

² An excellent overview of the production of translation in 18th century Europe is provided by the works of F. Oz-Salzberger, ‘The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects’, *European Review of History*, vol. 13, 2006, pp. 385–409; and ‘Enlightenment, National Enlightenment, and Translation’, in A. Garrett (ed.), *The Routledge Companion to Eighteenth Century Philosophy*, London, Routledge, 2014, pp. 31–61.

³ M. Lombardi, ‘Ragione, pazzia, ordine e caos: Voltaire traduttore di Calderon’, in M.G. Profeti et al. (ed.), *I secoli d’oro e i Lumi: processi di risemantizzazione*, Alinea, Firenze, 1998, pp. 117–165: 132.

sixties and the seventies, thanks to these developments and thanks to the gradual progress of education, there was a significant increase in the number and social composition of the public, interested in a great variety of books, including texts coming from other countries.⁴ It is, therefore, not by chance that at that precise moment, translations started playing a more and more critical role within the European and also Italian publishing market, becoming a remarkable business for the publishers and a focus of public debate as a vehicle for providing instruction and promoting the spread of “useful” knowledge.

Although, in eighteenth-century Italy, it was still not possible to speak of translation as a “trade” or a recognised and valued profession, translators were nevertheless beginning to receive greater recognition and were somewhat sought-after by publishers. This was especially true if they had proven skills in those languages, such as English, which were not frequently spoken but were often translated, or when it was thought their work could add a specific tone to a publication, enrich it, and, therefore, make it unique and more competitive on the market. While for some men of letters and publishers, the specific contribution of translators was essential for the successful completion of their publishing projects, irrespective of the type of publication that had been worked on – so much so that it was ranked on a par with that of the authors – for others, their work was essentially the mere transposition of words from one language to the other, devoid of originality and any intellectual merit. This last fact was the reason it was often deemed superfluous to print the translator’s name on the title page or mention it in other parts of the text, such as letters of dedication and the foreword.

This article aims to investigate this phenomenon, focusing primarily on the Italian context. It starts with an introduction to those theoretical and methodological developments in Translation and Literary Studies that may be of potential interest to historians. Then, the following section discusses the positions taken in the debates regarding the usefulness of translators’ work. Finally, the article provides examples of strategies implemented by translators, highlighting the aspects that need to be considered to understand their value as cultural mediators.

Towards a social history of translations in early modern Europe

⁴ L. Braidà, ‘Censure et circulation du livre en Italie au XVIIIe siècle’, *Journal of Modern European History*, vol. 3, no. 1, 2005, pp. 81–99, and R. Pasta, ‘Mediazioni e trasformazioni: operatori del libro in Italia nel Settecento’, *Archivio storico italiano*, vol. 172, 2014, pp. 311–354.

It is enough to look at the most recent contributions in the field of *Translation Studies* to realise the importance that the study of translators has assumed. Since the 1990s and early 2000s, a rich and lively debate has ensued, sparked by Lawrence Venuti's pioneering and seminal works on the invisibility of translators and those of Anthony Pym on the necessity to "humanise" the history of translations.⁵ This debate has evolved to underscore the importance of restoring visibility and recognition to translators, acknowledging their pivotal role in intercultural negotiation and key function in exchanging ideas between different contexts. It is no coincidence that a "sociological turn" has recently occurred within Translation Studies, with a significant shift of scholarly attention from "texts" to "translating subjects".⁶ In the space of just under fifteen years, conferences, books, articles, and thematic issues of journals dedicated to translators have multiplied to such an extent that the English scholar Andrew Chesterman suggested to begin to adopt the term Translator Studies.⁷

Similarly, great attention is now being given to the role of the translator in Literary Studies. In this regard, it is sufficient to recall the valuable work of Michel Espagne, who, in his well-known studies on cultural transfer conducted with Michael Werner,⁸ drew the attention of scholars to the importance of analysing *l'histoire des traductions* as a privileged perspective from which to investigate, in a new and more comprehensive way, the processes of transfer of *objets culturels* from one context to another, recognising and enhancing the contribution of the agents who, at various levels, become protagonists of such mediations, such as publishers, merchants, travellers, diplomats, artists and, of

⁵ L. Venuti, *The Translators Invisibility. A History of Translation*, London-New York, Routledge, 1995; A. Pym, 'Humanizing Translation History', *Hermes-Journal of Language and Communication Studies*, vol. 42, 2009, pp. 23–48. Among the many other relevant works see at least J. Delisle, *Les traducteurs dans l'histoire*, 2nd edition, Ottawa, Ottawa University Press, 2007.

⁶ On the so-called "sociological turn" see D. Merkle, 'Translation Constraints and the "Sociological Turn" in Literary Translation Studies', in A. Pym, M. Schlesinger, D. Simeoni (eds.), *Beyond Descriptive Translation Studies. Investigations in homage to Gideon Toury*, Amsterdam-Philadelphia, Benjamins, 2008, pp. 175–186, and C.V. Angelelli (ed.), *The Sociological Turn in the Translation and Interpreting Studies*, Amsterdam-Philadelphia, Benjamins, 2014.

⁷ A. Chesterman, 'The Name and Nature of Translator Studies', *Hermes-Journal of Language and Communication Studies*, vol. 42, 2009, pp. 13–22. Cf. also K. Kaindl, K. Waltraud, D. Schlager (eds.), *Literary Translator Studies*, Amsterdam, Benjamins, 2021.

⁸ M. Espagne, M. Werner, *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe-XIXe siècle)*, Paris, Éditions Recherches sur les Civilisations, 1988.

course, translators.⁹ In this regard, to accurately assess the nature and scope of the transformations undergone by the *objets culturels* within the receiving culture, it is crucial to examine both the characteristics of the “material vectors” (the forms taken by the texts) and the actions of the various “social vectors” involved in the translation process. Each of these figures, as the French scholar reminds us, has specific objectives to achieve through their work, which can be influenced by a series of factors, including their personal “motivations” or “history”, as well as their “economic dependencies”, their “ideas about what should be communicated to a new context to fill an intellectual gap”;¹⁰ and – one might add – their social or professional relationships, or their adherence to broader, shared projects, such as those promoted by governments, academies, or scientific and literary societies.

All of these methodological and theoretical proposals have provided historians with valuable insights. Gathering and integrating into their work suggestions from the field of Translation Studies and the study of cultural transfer, historians are beginning to pay close attention to translations in their research on cultural and intellectual history, acknowledging their nature of “complex conceptual laboratory” and their value as “documents of singular value”¹¹ to deeply understand historical phenomena and explore how ideas were re-elaborated and adapted to fit new cultural, social, and political contexts. The eighteenth century has proven to be an ideal research field for analysing these dynamics, mainly because, as highlighted in the introduction, during that period translations became an extraordinary vehicle for the circulation and reception of a large number of texts and ideas, making them a tool for shaping new scientific, political, economic, philosophical, and historiographical languages.¹²

⁹ M. Espagne, ‘La fonction de la traduction dans les transferts culturel franco-allemands au XVIIIe et XIXe siècle. Le problème des traducteurs germanophones’, *Revue d'histoire littéraire de la France*, vol. 98, 1997, pp. 413–527.

¹⁰ M. Espagne, ‘Il ruolo della traduzione nella genesi del Neoclassicismo’, in G. Cantarutti, S. Ferrari, P.M. Filippi (eds.), *Traduzioni e traduttori nel Neoclassicismo*, Milano, Franco Angeli, 2010, pp. 13–22: 9.

¹¹ G. Imbruglia, R. Minuti, and L. Simonutti (eds.), *Traduzioni e circolazioni delle idee nella cultura europea tra '500 e '700*, Napoli, Bibliopolis, 2007, p. 2. See also A. Castagnino, ‘Le traduzioni e la ricerca storica: primi bilanci e prospettive di ricerca’, *Società e Storia*, vol. 180, 2023, pp. 287–316.

¹² L. Kontler, ‘What is the (Historians’) Enlightenment Today’, *European Review of History*, vol. 13, no. 3, 2006, 357–371. Cf. also S. Stockhorst (ed.), *Cultural Transfer through Translation. The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*, Amsterdam-New York, Rodopi, 2010, and the above-mentioned works by F. Oz Salzberger.

Among the leading scholars to take up the challenge of systematically integrating the study of translations into historical research is Peter Burke, among the first to argue for a new sub-discipline, the Cultural History of Translation.¹³ A field of investigation that aims at studying translations from a cultural-historical perspective, interrogating sources on the basis of a precise set of questions, namely “what was translated?”, “from which and into which languages?”, “by whom?”, “with what intentions?”, “in what manner were translations made?”.¹⁴ Burke gives specific examples of how the method he described could be used. He analyses different genres of published works, such as historical writings, and makes a preliminary assessment of the main translation methods used in early modern Europe, finding common trends and looking for the “human component” that concretely brings such processes into being. Although Burke’s interpretation requires some adjustments – particularly by including more case studies – his overall picture is quite interesting. He observes, for example, that, in the modern era, translators came from a variety of backgrounds, ranging from the humanist philologists, who endeavoured to vernacularise Greek and Latin texts, to the men of culture, who translated subjects of shared interests – so historians tackled historical works, artists treatises on architecture, and so on – and diplomats, Protestant refugees, members of the clergy and religious orders, including Jesuits. On this varied landscape, female translators occupied a place that was anything but insignificant. Throughout the modern age – and even before it – many women translated foreign literary works because translating this particular genre of text was considered an exercise that had nothing to do with creativity and the free expression of one’s ideas. In fact, the strategies deployed to adapt texts, the targeted use of notes and forewords, and the changes made to other peritextual elements were an opportunity for women’s contribution to emerge in all its richness. In this respect, the eighteenth century marked an important stage in the development of women’s translation activities, in which they managed, more steadily and more systematically, to go beyond the limited confines of literary texts. Their work was considerably important in the area of scientific, philosophical, and historiographical translations, as demonstrated not only by English and French translators¹⁵ (such

¹³ P. Burke, R. Po-chia Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007. Cf. P. Bret, J. Peiffer (eds.), *La traduction comme dispositif de communication dans l’Europe moderne*, Paris, L’Harmattan, 2020, and G. Mahlberg, T. Munck (eds.), *Ideas across borders: translating visions of authority and civil society in Europe, c.1600-1840*, London, Routledge, 2024.

¹⁴ Burke, Po-chia Hsia, *Cultural Translation*, pp. 2-3.

¹⁵ On the role of women as translators, see also M. Agorni, ‘A Marginal(ized) Perspective on Translation History: Women and Translation in the Eighteenth Century’,

as Elizabeth Carter and Émilie du Châtelet), but also by Spanish ones (eminently represented by Josefa Amar y Borbon), Venetian, Bolognese and, especially, Neapolitan female translators (such as Giuseppa Eleonora Barbapiccola and Mariangela Ardingelli, respectively translators of *Principes de la Philosophie* by Descartes and *Vegetable Staticks* by the English botanist Stephen Hales). On a more general level, following Burke's reflections, we should note that there were no "professionals" in modern Europe, in the current and proper sense of the term. Yet, on the one hand, some individuals had systematically translated, under commission and in return for financial compensation, a good number of works during their "careers", while on the other, there was a widespread practice of collective work involving teams of disparate collaborators, as in the case of the versions of the *Holy Scriptures* produced in England, Sweden, and Bohemia.¹⁶

Translators as mediators of knowledge of public utility

Keeping Burke's remarks in mind, let us now shift our attention to the situation in the Italian peninsula. Generally speaking, alongside the proliferation of publishing companies, the eighteenth and nineteenth centuries saw an intense theoretical debate on translations. On the one hand, this debate concerned practical issues, but on the other, it also centred around the question of the "usefulness" of translations to the general renewal of the target context, both in linguistic and literary terms, but also more generally in cultural and social terms.

In Italy, as in other areas of Europe, the theoretical debate arose "in the field" from the difficulties encountered when vernacularising certain Greek and Latin classics or translating from and into the various European vernacular languages. It involved not only writers and translators but also printers, censors, and all the other roles in publishing.¹⁷

The crux of the debate was not only the strategies needed to adapt literary works, but also more specific issues relating to the difficulties involved in adapting certain scientific, philosophical, economic, and political concepts and terminology from one context to another. One of the distinctive features of most debates on translation was that they led to a kind of assessment of the possible impact of translation activities on

Meta, vol. 50, no. 3, 2005, pp. 817–830.

¹⁶ Burke, Po-chia Hsia, *Cultural Translation*, p. 11.

¹⁷ Cf. A. Brettoni, 'Idee settecentesche sulla traduzione: Cesarotti, i francesi e altri', in A. Bruni, R. Turchi (eds.), *A gara con l'autore: aspetti della traduzione nel Settecento*. Roma, Bulzoni, 2004, pp. 17–52.

more general issues, such as the transformations that were taking place in reading customs. On the one hand, note was taken of the capacity of translations to exponentially expand the range of texts on offer to a steadily increasing number of readers, targeting their specific interests and curiosities. On the other hand, as mentioned at the start of this section, there was discussion of their key role as instruments for promoting works of “public utility”, that is to say, books that could facilitate the widest possible dissemination of new knowledge and acquisition of the latest theoretical and practical skills, which could be deployed in various professional areas.¹⁸

Regular references to the importance of the function and contribution provided by translators were also discussed in the forewords or the letters of dedication proposed by publishers or translators themselves at the start of their works. One interesting example of this is the words of the former Venetian Jesuit Alessandro Zorzi at the end of the 1770s in the introduction to his project for the publication of the *Nuova Enciclopedia Italiana*, in which he acknowledged that any “vernaculariser” committed to making a “book useful [...] to all family men” contributed to the progress of his “nation”.¹⁹

Equally significant, of course, were the reflections developed by publishers or translators in their forewords or dedications, which frequently emphasised the idea that the translation could enhance the original work, making it more suitable for the needs of the new audience. Some of the many eloquent examples to illustrate this are found in the Italian versions of scientific works. A good example of the suggestions proposed by translators, who very often were members of the same scientific academies that had the means to promote and finance translation publishing projects, is the foreword written by the Paduan physician and professor Luigi Arduino for his version of the work by the Swedish chemist Johan Gottschalk Wallerius.²⁰ Unsurprisingly, these pages followed Arduino’s dedication to a member of the Venetian patriciate, Giovanni Zulian. In the foreword, the Venetian scholar clarified that the main objective of his work had been to fill in the gaps not only for “educated amateurs and scholars of pastoral matters” who did not understand foreign languages but also for the “rough peasant population”. As he states a little further on, to make “clearly intelligible” to everyone any work that might prove

¹⁸ Cf. G. Barsanti, V. Becagli, R. Pasta (eds.), *La politica della scienza: Toscana e Stati italiani nel tardo Settecento*, Firenze, Olschki, 1996.

¹⁹ A. Zorzi, *Prodromo della Nuova enciclopedia italiana* [Siena 1779], ed. by G. Catoni, A. Ingegno, M. Spallanzani, Monte dei Paschi di Siena, Siena, 1989, p. XV.

²⁰ J.G. Wallerius, *Elementi di agricoltura fisica e chimica [...] traduzione dal francese del dottore Luigi Arduino [...]*, Venezia, Foglierini, 1791.

“most appropriate for guiding their steps towards perfection, and to remove from their minds the false opinions and the prejudices that oppose its progress”,²¹ he considered any strategy of textual adaptation legitimate, including notes and comments on the topics and cases discussed by the author. On the same wavelength, we find the foreword added to the Italian version of *Principles of Agriculture and Vegetation* by Scottish chemist Francis Home, first published in Milan in 1763 and reprinted in Venice the following year.²² Once again, the author of that introduction, the printer Giacomo Caroboli, articulates and analyses the objective difficulties hypothetical readers might encounter – despite being “learned and cultured” – when reading the terminology of agronomy in a foreign language, be it English or French. According to him, all members of the public, including peasants, should be allowed to overcome the linguistic obstacle, to “understand” the content of useful works, and to benefit from a work of translation produced in a manner that was accurate and suited to their needs.²³

Indeed, as it is easy to guess, very similar observations can also be found in the peritext of Italian editions of economic and political writings, which may have had their own specific “utility” in drawing readers’ attention to certain debates in Europe on topics of potential interest for understanding the structural changes taking place in society and the institutions of various states in the Italian peninsula.²⁴

However, this aspect of the debate on translation practices should not overshadow the fact that there were also diametrically opposed positions among the literati and, above all, printers, who refuted the exceptional nature of the work of translators and equated it with the mere substitution of words from one language to another. This is self-evident, if we consider that publishers often saw no value in printing the name of the author of the translation on the title page or in their notes to readers. This practice may also have been justified in some circumstances, as the translation process was limited to minimal stylistic and linguistic adaptations of previous Italian versions already available on the market and required no particular intellectual effort on the translator’s part. In

²¹ Wallerius, *Elementi di agricoltura fisica e chimica*, pp. XI–XII.

²² F. Home, *I principi dell’agricoltura e della vegetazione [...] tradotta dal francese con una nuova prefazione e note del traduttore*, Venezia, Caroboli e Pompeati, 1764.

²³ ‘Al lettore’, in Home, *I principi dell’agricoltura*, p. XVII.

²⁴ V. Becagli, ‘La diffusione della fisiocrazia nell’Italia del Settecento. Note per una ricerca’, in P. Barucci (ed.), *Le frontiere dell’economia politica. Gli economisti stranieri in Italia dai mercantilisti a Keynes*, Firenze, Polistampa, 2003, pp. 63–83; A. Trampus, ‘La traduzione settecentesca di testi politici: il caso della *Scienza della Legislazione* di Gaetano Filangieri’, *Rivista internazionale di tecnica della traduzione*, vol. 6, 2002, pp. 19–44.

the eighteenth and nineteenth centuries, to meet the growing demand from readers of translated books, publishers were forced to work at a fast pace to get a substantial number of volumes to print – quickly so they could beat the competition – and to rely on people who were very often on the margins of the “literary crafts”. Alongside influential authors such as Gaspare Gozzi, Scipione Maffei, or Melchiorre Cesarotti, for whom translation may have been a helpful activity that complemented the success of their cultural projects, there was also room for the “semi-literati” or “mercenary writers” who, according to Giuseppe Baretti, were always available to the various printers, giving in to their every request to “earn a little something translating from French or English”.²⁵

Translators and book market

Regardless of how well they were paid or how much they were valued intellectually, translators were greatly sought-after in the publishing industry and could get involved in projects for the most disparate reasons. As Michel Espagne suggests, it is useful to reflect on the reasons that might have led a translator to specific publishing propositions. First, assignments could come from various clients, such as members of scientific academies or other cultural institutions, whose programmes and objectives included promoting the dissemination of “useful books”; or, naturally, the work might have been requested by individual printers or publishers, who periodically updated their catalogues with one or more works they considered of potential interest to their target audience. At times, the relationship between publishers and translators was far from idyllic. Sometimes, there could be divergent or even irreconcilable positions regarding what translation strategies should be employed to meet the audience’s specific demands or, more generally, even regarding typographical matters. Publishers could decide to get rid of translators even after the work had started, if the latter did not adhere to instructions or their work did not find favour with readers. Translators could also decide to leave their assignment in the face of hindrances or shortcomings on the part of the client. One very clear example of this is the story of the Venetian abbot Tommaso Contin. In 1767, he was engaged to translate *Mémoires pour servir à l’histoire des égaremens de l’esprit humain par rapport à la religion chretienne* – better known as *Dictionnaire des hérésies*

²⁵ G. Baretti, *Gl’Italiani, o sia Relazione degli usi e costumi d’Italia di Giuseppe Baretti. Tradotta dall’inglese con note del traduttore*, in *Opere di Giuseppe Baretti scritte in lingua italiana*, vol. 6, Milano, Pirotta, 1818, p. 97.

– by the French abbot and professor François-André-Adrien Pluquet.²⁶ As Contin states in a “Letter from the translator to the printer”, which he wanted to include in the second edition of the translation, the first project he undertook was left unfinished due to the unprofessional behaviour of one of the two printers tasked with bringing the *Dizionario* to print, the Venetian Vincenzo Radici. Not only was Contin forced to abandon his initial plan – which consisted of adding notes and comments to the original edition – thereby betraying the trust and “the commitment he had made [...] to the public”, he also had to defend his name and “resort to legal action”, thus losing “so much leisure time” that could have been used for the activity of adding notes and enhancing the work.²⁷

Of course, whether they were in the “category” of celebrated writers and scientists or were lesser-known figures on the intellectual landscape, translators were also brought to this work for personal reasons: namely, a willingness to contribute to the progress of their country, by giving their fellow countrymen access to classic or modern works that had had considerable success in Europe and had the potential to inspire renewal in various fields, ranging from the political to the scientific and literary. Those with this motivation often handled the entire process, selecting texts and getting personally involved in every stage of the textual and paratextual adaptation of the original, frequently adding notes and forewords in which they expounded their project. This is a clear and effective example of how translations could be used as a tool, alongside other cultural activities, to convey one’s message. At times, these translators bore the cost of the publication themselves. This was the case of Friulian priest Pietro Antoniutti, chaplain of the doge Ludovico Manin, a prolific translator of numerous English and Scottish publications he considered to be some of the most thought-provoking about the political and cultural condition of Venice before the fall of the Republic and during the first Austrian occupation.²⁸

Lastly, it is important to remember that, on some occasions, authors who wished to promote their work all over the Republic of Letters would seek out a translator who could quickly produce a satisfactory version. This was an effective practice, although some translators and printers would declare, falsely, in their forewords or dedications, that they had

²⁶ F.A.A. Pluquet, *Dizionario dell’eresie, degli errori, e degli scismi* [...], Venezia, presso Gian Francesco Garbo, 1771.

²⁷ ‘Lettera del traduttore allo stampatore’, in Pluquet, *Dizionario dell’eresie*.

²⁸ See A. Castagnino, ‘La plume du traducteur. Le prêtre Pietro Antoniutti médiateur culturel entre Venise et la Grande Bretagne (années 1780-1820)’, in M. Magne (ed.), *Prendre la plume des Lumières aux Romantismes. Pratiques de l’écrit dans l’Europe de la fin de l’époque moderne, actes élargies du colloque (Nice, 13 novembre 2015)*, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2019, pp. 53–66.

received a copy of the original from the author and that their intervention was done purely for commercial reasons, to make their edition more appealing to the public. One of the most frequent accusations directed at publishers and translators by their competitors was that they had worked from reprints, pirate editions, or less accurate and less complete versions of the original, and were thus offering a poor product to the Italian public. Similarly, competition between printers could centre around the “traductions-relais”²⁹ or “second-hand translations”. This widespread practice involved working from, usually, French translations of books in lesser-known languages. This stratagem was commonly employed in the eighteenth century for German or English books, which reached readers’ hands, as the Sienese Abbot Pietro Crocchi skilfully put it, having changed “language on reaching the Loire or the Seine, as if they had changed clothes” and, thus, having lost “the masculine robustness of [their] style”.³⁰ The ability to boast that they had entrusted the task of translating an English author to someone with an excellent command of the language was a feature to which publishers always gave prominence – and never hid – in forewords or on the title page itself, since it was deemed an added value that would guide the choice of potential customers.

The translators at work

If we wanted to find an immediate and concise definition for every translation project that sought to stay faithful to the original author while making the necessary changes to adapt the work to the new context, we could use three words: enrich, correct, and improve. These three verbs were guidelines for successfully meeting the needs of different target readers.³¹

²⁹ On the “second hand translation” and its cultural implications see G. Roche, *Les traductions-relais en Allemagne au XVIIIème siècle. Des lettres aux sciences*, Paris, CNRS Edition, 2001.

³⁰ ‘From P. Crocchi to J. Boswell, Siena 2 gennaio 1769’, in J. Boswell, *The General Correspondence of James Boswell (1766–1767)*, ed. by R.C. Cole, New Haven-Edinburgh, Yale University Press, 1993, p. 133. For example, it should be noted that much of the most innovative English historiographical work was made accessible to Italian readers through translations that relied on existing French versions.

³¹ A basic overview of the Italian translation market is provided by A. Castagnino, ‘Il “bisogno” di traduzione. Lettori, editori e strategie di traduzione nell’Italia del XVIII secolo’, in L. Braida, B. Ouvry-Vial (eds.), *Leggere in Europa. Testi, forme, letture, XVIII–XXI sec.*, Roma, Carocci, 2023, pp. 147–170.

The first need to take care of was getting rid of any element that might offend the morality, “sentiments”, and “spirit” of every “good Catholic”.³² Statements and arguments against the morality and principles of Catholicism were edited or given a completely different meaning through a series of precise measures ranging from omitting a single word, sentence, or chapter, to completely rewriting paragraphs. Here, more than in other circumstances, the reader had to be protected, and the translator was asked to act as a censor.³³

Publishers and translators could decide not to deliver an absolute, almost “superstitious” adherence to the original and a strict “page by page”, “word by word” equivalence. This was for other reasons, too, such as the desire to simplify the form, style, or vocabulary of the original, to make it more understandable and more suited to the level of knowledge of specific categories of readers. Not all translators, however, considered it necessary or even appropriate to alter or “mutilate” the original text when its subject was religious, moral, or political, preferring instead to adapt only the peritext, by adding elements like footnotes, which could provide readers with the information and the “antidotes” to resist the “poison” of philosophers or other Protestant authors. An example of a translator who mastered this strategy perfectly is offered by the aforementioned Pietro Antoniutti. In his versions of David Hume’s *History of England* and William Robertson’s *History of Scotland*, he defended his decision to remain faithful to the texts of the two historians, explaining that he believed it was more useful to include long forewords and a series of “warning” notes to counter any expressions that “seemed to insult the Faith” and to help the less discerning reader understand that the impartiality of the two authors was clouded by their being, in one case, an atheist and, in the other, a minister of the Presbyterian Church.³⁴ By doing this, Antoniutti and the many other translators who opted for this solution were enabling the reader to “draw from the original source” and, thanks to the explanations or guidelines provided in their notes or forewords, to get an idea of what might be false and incorrect in certain theses or arguments.

³² *Dissertazione preliminare*, in Pluquet, *Dizionario dell’eresie*, p. XV.

³³ Particularly paradigmatic is the case of the Tuscan translation of the *Histoire des deux Indes* by Abbé Raynal, analysed by S. Landi, ‘Censura e legittimazione del discorso politico. La traduzione toscana dell’*Histoire des deux Indes* dell’abate Raynal’, in N. Guasti, R. Minuti (eds.), *Traduzioni e circolazione della letteratura economico-politica nell’Europa settecentesca*, special issue of *Cromohs*, vol. 9, 2004, pp. 1–13.

³⁴ W. Robertson, *Storia di Scozia [...] dall’Originale Inglese recata nell’Italiano idioma da Pietro Antoniutti*, Londra [but Venezia], per A. Millar e T. Cadell [but Giovanni Gatti], 1784; and D. Hume, *Istoria dell’Inghilterra di David Hume [...] Volgarizzata dall’abate Pietro Antoniutti*, Venezia, Tipografia Parolari, 1818–1820.

As one might easily guess, the paratext was one of the areas of most significant intervention by translators. First, they were able to identify strategies for adapting the format, adding indexes of names or by subject, dividing the text across several volumes, or reorganising the content into different sections or chapters to highlight key elements of the author's ideas. One of the main objectives of translators was not only to provide readers with editions purged of possible dangers but also to improve the readability of the text and its "understandability" by different categories of readers. To achieve this, the two preferred instruments were the foreword and footnotes.

As we have already seen, publishers and translators used forewords essentially to present and justify the value of their editorial and cultural projects to the eyes of the public. At the same time, they served to place the work within the broader context of its author's other output, to point the way toward a specific reading of the themes described, and to suggest which parts deserved more consideration. A similar discourse can be made for the footnotes. As we have already seen, a rich system of notes could be justified by the need to warn readers about passages that were dangerous in moral or religious terms, without interfering too invasively with the text proper. No less importantly, they could be used to add comments to correct certain of the author's statements or enhance the original work by clarifying terms and concepts with additional explanations, incorporating some of the information provided in the original, and offering further bibliographical references, often related to texts or other translations available in the catalogue of the same printer! Footnotes were also used for broader commentary to place the work more firmly in the target context and give readers a better understanding of the content. In this regard, it is interesting to consider the case of scientific texts. In these publications, the peritext provided space for digressions and lessons, in which comparisons could be made between the experiences and cases described in the original text and those that were specific to the Italian context, thus facilitating the readers' understanding. In some instances, printers and, especially, translators could decide not to restrict their observations to the space in the notes or the foreword and could choose to collect all their theories and considerations into additional volumes.

The most frequent forms of intervention in the peritext were not limited to incorporating a new system of notes, forewords, or additional volumes but even involved complementary documents and iconographic or cartographic elements. Many printers devoted special attention to these aspects and produced figurative elements of a high standard, including plates and illustrations specially created for the edition by

important engravers and artists, or based on a reworking of the models already present in the original edition. As I have already mentioned several times in these pages, we should not underestimate the fact that the work to enhance the iconographic and cartographic elements and the stylistic and linguistic modernisation of a text often stemmed from considerations that were principally commercial in nature. It was frequently the case that more than one Italian version of the same foreign work was available on the market. Therefore, it was essential for printers to make their edition stand out, by “adorning” it with features that made it, so to speak, unique and, therefore, interesting to potential readers. The fact that competition between publishers to release a first or better Italian edition of a European bestseller was far from sporadic is evident, for example, in the arguments made in announcements of publication and, of course, in some of the judgements included in the peritext of the translations themselves. Forewords, for example, and footnotes could contain explicit references to previous editions already on the Italian market and rather negative opinions of the work done by other translators and printers, who were accused of using different source texts than the original or, more generally, of producing volumes of inferior typographical quality and poorly translated ones.

Conclusions

As I have tried to suggest, offering some food for thought, eighteenth century Italy had a growing awareness of the crucial role translators could play in the cultural renewal of society. Far from performing a simple linguistic transposition, they worked on multiple levels on both text and paratext to transform the original edition. By using footnotes and prefaces as “places” where they could sway the readers toward a specific interpretation of the text, they transformed and reshaped the original theories, ideas, and concepts. Whatever motivation there may be behind the production of a given translation, a specific mediation work is always carried out; and focusing on this mediation work could offer us an innovative key to deepening the understanding of the dynamics underlying the processes of reception and circulation of ideas and texts.

To properly investigate their activities, it is fundamental to focus on all the elements brought under scrutiny, among others, by Espagne and Burke, detecting and reconstructing the profile and biography of translators. Translators could have precise goals to achieve with their work, which may result from a personal initiative or, on the contrary, may be influenced by editorial or business logic. Their professional relationships and careers in the literary or publishing world could influence

their choices and provide numerous chances to work, meet authors, and come into contact with “useful” texts to translate; but not everyone could have the necessary linguistic competencies to complete the work, or the same opportunities to access the original editions.

Tracking and identifying translators can be quite challenging, especially because, as mentioned, there are many lesser-known and forgotten figures alongside well-known names. Therefore, conducting research by examining prefaces or editorial introductions to translated works becomes essential, where biographical references and translator names may be found. Additionally, investigating the correspondence of authors and those involved in translations and archival material connected to the editorial process can be helpful in this task.

References

- Agorni M. ‘A Marginal(ized) Perspective on Translation History: Women and Translation in the Eighteenth Century’, *Meta*, vol. 50, no. 3, 2005, pp. 817–830.
- Angelelli C.V. (ed.), *The Sociological Turn in the Translation and Interpreting Studies*, Amsterdam-Philadelphia, Benjamins, 2014.
- Baretti G., *Gl’Italiani, o sia Relazione degli usi e costumi d’Italia di Giuseppe Baretti. Tradotta dall’inglese con note del traduttore*, in *Opere di Giuseppe Baretti scritte in lingua italiana*, vol. 6, Milano, G. Pirotta, 1818, p. 97.
- Barsanti G., V. Becagli, and R. Pasta (eds.), *La politica della scienza: Toscana e Stati italiani nel tardo Settecento*, Firenze, Olschki, 1996.
- Becagli V., ‘La diffusione della fisiocrazia nell’Italia del Settecento. Note per una ricerca’, in P. Barucci (ed.), *Le frontiere dell’economia politica. Gli economisti stranieri in Italia dai mercantilisti a Keynes*, Firenze, Polistampa, 2003, pp. 63–83.
- Braida L., ‘Censure et circulation du livre en Italie au XVIIIe siècle’. *Journal of Modern European History*, vol. 3, no. 1, 2005, pp. 81–99.
- Bret P., and J. Peiffer (eds.), *La traduction comme dispositif de communication dans l’Europe moderne*, Paris, L’Harmattan, 2020.
- Brettoni A., ‘Idee settecentesche sulla traduzione: Cesarotti, i francesi e altri’, in A. Bruni, and R. Turchi (eds.), *A gara con l’autore: aspetti della traduzione nel Settecento*. Roma, Bulzoni, 2004, pp. 17–52.
- Burke P., and R. Po-chia Hsia (eds.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- Castagnino A., ‘La plume du traducteur. Le prêtre Pietro Antoniutti médiateur culturel entre Venise et la Grande Bretagne (années 1780-1820)’, in M. Magne (ed.), *Prendre la plume des Lumières aux Romantismes. Pratiques de l’écrit dans l’Europe de la fin de l’époque moderne, actes élargies du colloque (Nice, 13 novembre 2015)*, Clermont-Ferrand, Presses Universitaires Blaise Pascal, 2019, pp. 53–66.
- Castagnino A., ‘Il “bisogno” di traduzione. Lettori, editori e strategie di traduzione nell’Italia del XVIII secolo’, in L. Braida, and B. Ouvry-Vial (eds.), *Leggere in Europa. Testi, forme, letture, XVIII-XXI sec.*, Roma, Carocci, 2023, pp. 147–170.
- Castagnino A., ‘Le traduzioni e la ricerca storica: primi bilanci e prospettive di ricerca’, *Società e Storia*, vol. 180, 2023, pp. 287–316.

- Chesterman A., 'The Name and Nature of Translator Studies', *Hermes-Journal of Language and Communication Studies*, vol. 42, 2009, pp. 13–22.
- Delisle J., *Les traducteurs dans l'histoire*, 2nd edition, Ottawa, Ottawa University Press, 2007.
- Espagne M., 'La fonction de la traduction dans les transferts culturels franco-allemands au XVIIIe et XIXe siècle: le problème des traducteurs germanophones', *Revue d'histoire littéraire de la France*, vol. 3, 1997, pp. 413–527.
- Espagne M., 'Il ruolo della traduzione nella genesi del Neoclassicismo', in G. Cantarutti, S. Ferrari, and P.M. Filippi (eds.), *Traduzioni e traduttori nel Neoclassicismo*, Milano, Franco Angeli, 2010, pp. 13–22.
- Espagne M., and M. Werner, *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand (XVIIIe–XIXe siècle)*, Paris, Éditions Recherches sur les Civilisations, 1988.
- 'From P. Crocchi to J. Boswell, Siena 2 gennaio 1769', in J. Boswell, *The General Correspondence of James Boswell (1766–1767)*, ed. by R.C. Cole, New Haven–Edinburgh, Yale University Press, 1993.
- Home F., *I principi dell'agricoltura e della vegetazione [...] tradotta dal francese con una nuova prefazione e note del traduttore*, 2nd ed., Venezia, Caroboli e Pompeati, 1764.
- Imbruglia G. Minuti, R., and L. Simonutti (eds.), *Traduzioni e circolazioni delle idee nella cultura europea tra '500 e '700*, Napoli, Bibliopolis, 2007.
- Kaindl K., Waltraud K., and D. Schlager (eds.), *Literary Translator Studies*, Amsterdam, Benjamins, 2021.
- Kontler, L., 'What is the (Historians') Enlightenment Today', *European Review of History*, vol. 13, no. 3, 2006, pp. 357–371.
- Landi, 'Censura e legittimazione del discorso politico. La traduzione toscana dell'*Histoire des deux Indes* dell'abate Raynal', in N. Guasti, and R. Minuti (eds.), *Traduzioni e circolazione della letteratura economico-politica nell'Europa settecentesca*, special issue of *Cromohs*, vol. 9, 2004, pp. 1–13.
- Lombardi M., 'Ragione, pazzia, ordine e caos: Voltaire traduttore di Calderon', in M.G. Profeti et al. (ed.), *I secoli d'oro e i Lumi: processi di risemantizzazione*, Alinea, Firenze, 1998, pp. 117–165.
- Mahlberg G., and T. Munck (eds.), *Ideas across borders: translating visions of authority and civil society in Europe, c.1600–1840*, London, Routledge, 2024.
- Merkle D., 'Translation Constraints and the "Sociological Turn" in Literary Translation Studies', in A. Pym, M. Schlesinger, D. Simeoni (eds.), *Beyond Descriptive Translation Studies. Investigations in homage to Gideon Toury*, Amsterdam–Philadelphia, Benjamins, 2008, pp. 175–186.
- Oz-Salzberger F., 'The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects', *European Review of History*, vol. 13, 2006, pp. 385–409.
- Oz-Salzberger F., 'Enlightenment, National Enlightenment, and Translation', in A. Garrett (ed.), *The Routledge Companion to Eighteenth Century Philosophy*, London, Routledge, 2014, pp. 31–61.
- Pasta R., 'Mediazioni e trasformazioni: operatori del libro in Italia nel Settecento', *Archivio storico italiano*, vol. 172, 2014, pp. 311–354.
- Pluquet F.A.A., *Dizionario dell'eresie, degli errori, e degli scismi [...]*, Venezia, presso Gian Francesco Garbo, 1771.
- Pym A., 'Humanizing Translation History', *Hermes-Journal of Language and Communication Studies*, vol. 42, 2009, pp. 23–48.

- Roche G., *Les traduction-relais en Allemagne au XVIIIe siècle. De lettres aux sciences*, Paris, CNRS Editions, 2001.
- Stockhorst S. (ed.), *Cultural Transfer through Translation. The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*, Amsterdam-New York, Rodopi, 2010.
- Trampus A., 'La traduzione settecentesca di testi politici: il caso della *Scienza della Legislazione* di Gaetano Filangieri', *Rivista internazionale di tecnica della traduzione*, vol. 6, 2002, pp. 19–44.
- Venuti L., *The Translator's Invisibility. A History of Translation*, London-New York, Routledge, 1995.
- Wallerius J.G., *Elementi di agricoltura fisica e chimica [...] traduzione dal francese del dottore Luigi Arduino [...]*, Venezia, Foglierini, 1791.
- Zorzi A., *Prodromo della Nuova enciclopedia italiana* [Siena 1779], ed. by G. Catoni, A. Ingegno, M. Spallanzani, Monte dei Paschi di Siena, Siena, 1989, p. XV.

Dorota Dukwicz

The Tadeusz Manteuffel Institute of History
Polish Academy of Sciences, Warsaw
e-mail: ddukwicz@ihpan.edu.pl
ORCID: 0000-0002-1135-589X

THE MOST RECENT STUDIES ON THE POLISH-RUSSIAN RELATIONS IN THE FIRST PARTITION ERA, 1760S-1770S¹

Abstract

The last thirty years have seen a fundamental change in Polish historiography of the 18th century, with new archival research into resources hitherto inaccessible to researchers and the raising of new research questions to the already known sources. This change has resulted in a new description of the relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with its neighbours, particularly Russia. The article points to books that present the new state of research. It also discusses the problem of the direct genesis of the first partition of the Polish-Lithuanian Commonwealth studied by the author.

Keywords: partition, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russia, Prussia, new studies.

For 30 years since the 1990s, Polish historians have had a unique opportunity to access Russian archives. The results of their research based on Russian materials changed the state of knowledge about Polish-Russian relations towards the end of the Polish-Lithuanian Commonwealth. As throughout the 18th century Russia was a power that gradually increased its influence on the Commonwealth up to a take-over of complete control in the second half of the century, understanding and describing Polish-Russian relations is crucial to understanding Poland's fate. The combination of Russian materials along with what was found in archives of Berlin and Vienna enables a full picture of the international position of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century.

¹ This article has been prepared as a part of the National Science Centre's (Poland) project OPUS 2018/29/B/HS3/01149 'Between St. Petersburg and Berlin. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the light of Prussian-Russian relations in the era of the Bar Confederation and the first partition' and is a presentation of some of the theses contained in the book, which is the result of the project: D. Dukwicz, *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768-1771*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2022.

I should start from the very end and say that a certain summary of the current state of knowledge is the edition of the correspondence of the last Polish King Stanisław August with Russian Empress Catherine II (published twice: first in French² and then in Polish³). It was Zofia Zielińska, one of the pioneers of archival research in Russia, who published this correspondence. Her introduction, annotations and commentaries to the letters are a must-read for those interested in Polish-Russian relations. And the edition can be considered a kind of synthesis of Polish-Russian relations during the reign of Stanisław August. Professor Zielińska's students and colleagues have conducted and still continue research on both the Saxon era and the period of the last king's reign. Here, I would like to point in particular to the work of Urszula Kosinska⁴ and Jacek Burdowicz-Nowicki,⁵ whose research has contributed most to spreading the knowledge concerning Polish-Russian relations during the reign of August II (1797-1706, 1709-1733) – the beginning of the first half of the 18th century.

The knowledge we have got allows to make some summaries about Polish-Russian relations in the 18th century. We are able to present the mechanisms of Russian domination in the Nobel Republic quite precisely. The most important element was Russia's decisive influence on the election of the Polish king. In addition to this, one should point out the continued efforts to keep Poland-Lithuania in internal weakness and isolation on the international stage. Control mechanisms had been discovered and introduced during the reign of Russian emperor Peter the Great.⁶ Under Catherine II they were simply developed up to near perfection.

² Z. Zielińska (ed., intro. and comment.), *Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1796)*, Kraków, Arcana, 2015.

³ Z. Zielińska (ed., intro. and comment.), *Korespondencja Stanisława Augusta z Katarzyną II i jej najbliższymi współpracownikami (1764–1796)*, vol. 1–2, trans. K. Zaleska, Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie, 2022.

⁴ U. Kosińska, *August II w poszukiwaniu sojusznika: między aliansem wiedeńskim i hanowerskim (1725–1730)*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2012. And many other detailed contributions by this author.

⁵ J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita: 1697–1706*, Kraków, Arcana, 2010.

⁶ U. Kosińska, 'Mechanizmy rosyjskiej polityki imperialnej w Polsce od Piotra I do Anny Iwanowny (1697–1740)' in A. Nowak and Ł. Dryblak (eds.), *Metody i środki oddziaływania imperiów: ideologia i praktyka polityczna państwa rosyjskiego/sowieckiego/rosyjskiego w latach 1689–2022. Polityka rosyjska na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów – aspekt porównawczy*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2024, pp. 97-120; eadem, "Aby zrozumieli potrzebę protekcji Waszego Imperatorskiego Wielicestwa dla siebie..." – metody uzależniania polskich elit przez dyplomację

We also know now that domination in Poland-Lithuania was not an end in itself for Russia. The subjugation of the vast Commonwealth and its reduction to being a buffer state separating Russia from Prussia and the Habsburg Empire were considered necessary to build Russia's imperial position in Europe. Moreover, in the Polish-Lithuanian Commonwealth, which until 1760s was ruled by a foreign dynasty from Saxonia, a conviction that foreign domination was a threat was only very slowly arising. It was only after the First Partition, in the second half of the 1770s, that a mental change among *szlachta* took place, paving the way for a revival of sovereignty in the era of the Four-Year Sejm. Before this happened, throughout the 18th century, political parties sought foreign support in internal disputes.⁷ This facilitated foreign powers (mainly Russia, but also Prussia and France) to interfere in the country's internal affairs.

In 1764, thanks to Russian support Stanisław August Poniatowski became the last King of Poland-Lithuania. He and the Czartoryski Princes, being his closest collaborators, did not understand that Russia's policy towards the Polish-Lithuanian Commonwealth was a negative policy. Thus, they had vain illusions. The years 1764–1766 were marked by the hope of the Polish court to cooperate with Russia and use this cooperation to reform the State. The following years, 1767–1775 belong to a period when the Polish court acted under the pressure of Russia's outright dictate – the central element of that era was the first partition.

I shall turn to the issue of the first partition in order to present the results of my latest research. First, I would like to underscore that owing to the most recent studies on Russia's policy towards Poland we are aware that at least from the beginning of 1730s there was some permanent dualism in the Russian approach to the Commonwealth. Along those seeking to dominate the entire Poland-Lithuania, there were people at the Russian court who sought to partition its territory. It would only become the dominant tone when Russia found it to its advantage. As long as Russia was able to control the situation in Poland on its own, partition ideas remained on the margins of mainstream politics. Similar ideas regarding the partition have been conceived in Prussia and Austria from the beginning of the 18th century. Still, the German powers did not

rosyjską w dobie bezkrólewia 1733 roku' in A. Barwicka-Makula et al. (eds), *Miedzy obowiazkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI - XVIII wieku. Elity w panstwie polsko - litewskim*, Warszawa, Muzeum Historii Polski, 2023, pp. 115-141.

⁷ A. Grześkowiak-Krawawicz, *Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk, Słowo/Obraz Terytoria, 2006, about changing the concept of freedom, especially: pp. 229–248.

question the Russian position in the Polish-Lithuanian Commonwealth and expected final decisions to be taken in St. Petersburg.⁸

From 1764 onwards, the partition party's activity grossly intensified in St. Petersburg. It was that year that military circles promoted an annexation plan, which was discussed by Catherine's advisors.⁹ Just three years later, in 1767, military geometers launched an action of surveying and mapping the territories claimed by the plan of 1764.¹⁰ Those days the Russians exploited an opportunity provided to them by an armed action in Poland-Lithuania in favour of non-Catholics, whose full religious and political rights were loudly promoted by Russia.¹¹ Neither in 1764 nor in 1767, however, did the annexation of the Polish-Lithuanian lands take place, because Russia succeeded in achieving its political objectives. In 1764, Saint Petersburg easily installed Stanisław August on the throne. As a result of the 1767-1768 intervention, the Russians imposed on the Commonwealth not only the equality of non-Catholics, but also the formal Russian guarantee of the Polish-Lithuanian State's system. By the beginning of 1768, it seemed that Russia had achieved all its goals in the Republic and consolidated its exclusive control and domination over whole Commonwealth.

In February 1768, however, the outbreak of the Bar Confederacy (i.e. a revolt of the nobility against both Russia and the collaborating Warsaw court) derailed success.¹² In 1768-1770, before the decision on

⁸ U. Kosińska, *Sondaż czy prowokacja? Sprawa Lehmana z 1721 r., czyli o rzekomych planach rozbiorowych Augusta II*, Warszawa, Neriton, 2009; eadem, 'Niezrealizowany rosyjski projekt wojny z Rzeczpospolitą i jej rozbiór z 1732 roku' in J. Bajer and J. Kordel (eds.), *Pierwszy rozbiór Polski w świetle najnowszych badań*, Warszawa, Instytut deRepublika, 2023, pp. 65-84; eadem, 'Niezrealizowane projekty rozbioru Rzeczypospolitej z czasów Augusta II - ich konsekwencje polityczne i mentalne' in S. Achremczyk, E. Figura-Osełkowska and J. Kielbik (eds.), *Miedzy Barokiem a Oświeceniem. Czasy Rozbiorów*, Olsztyn, Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2024, pp. 7-18.

⁹ Z. Zielińska, *Polska w okowach "systemu północnego": 1763-1766*, Kraków, Arcana, 2012, pp. 44-45.

¹⁰ G.T. Łukowski, 'Guarantee or Annexation. A Note on Russian Plans to acquire Polish Territory prior to the First Partition of Poland', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, vol. 56, 1983, no. 133, pp. 60-65; Z. Zielińska, 'Przygotowanie do rozbioru? Rosyjska lustracja ziem nad górną Dźwiną z lata 1767 roku' in A. Mączak and M. Kopczyński (eds.), *Gospodarka, ludzie, władza. Studia historyczne ofiarowane Juliuszowi Łukasiewiczowi w 75. rocznicę urodzin*, Warszawa, Krupski i S-ka, 1998, pp. 129-135.

¹¹ W. Kriegseisen, 'Dysydenci i dyzunicy w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej' in Z. Zielińska and A. Soltys (eds.), *Stanisław August i jego Rzeczypospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, Warszawa, Zamek Królewski, 2013, pp. 57-59.

¹² The rest of the text is based on my studies presented in the book D. Dukwicz, *Na drodze*, passim.

the first partition was made, Russian hegemony in the Polish-Lithuanian Commonwealth was in a deep crisis. Initially, the Russians were convinced that a military defeat of the Confederacy was only a matter of time. The St. Petersburg ruling elite, not expecting long-term resistance in Poland, was unwilling to withdraw the laws and the guarantee imposed on the Commonwealth in 1767–1768. Such demands were formulated by the Polish side, both the Warsaw court and the Confederacy. The situation was complicated by the outbreak of the Russo-Turkish war and the crisis of Russian domination in Sweden. Russia found itself in dire straits experiencing a heavy crisis on three major diplomatic fronts. Prussia, ruled by Frederick II, Russia's closest ally at the time, saw the opportunity. The Prussian king had been hoping for years to annex part of the Polish territories, but knew that without a decision from Catherine II he could not count on acquisitions. The secret Russo-Prussian convention of 1767 guaranteed the territorial "compensation" (*dédommagement*) at the expense of the Commonwealth if Frederick II engaged in a war in the Polish-Lithuanian Commonwealth. But at first, he was not invited to fight in Poland-Lithuania, as Catherine II needed the co-operation of Prussia only in the Russian-Ottoman war (1768–1774).

The Empress and her advisors attempted to calm the situation in Poland-Lithuania on their own trying to re-confederate pro-Russian elements through a new confederacy, which would be essentially the anti-Bar party able to take control over the Commonwealth with the support of the Russian troops. The entire year of 1768 and most of 1769 was spent by Russian diplomacy in an unsuccessful attempt to implement this scenario. The main reason for this lack of success was Russian unwillingness to make real concessions to the Polish side although the Russian court was aware that some concessions would be crucial. For example, renouncing the political and religious equality of dissenters could make a major contribution to the pacification of the Commonwealth.

For most of 1769, Russian-Prussian relations focused on the most important objective which was at the moment the renewal of their alliance. The Polish issues were an important element of these negotiations. During the negotiations, while requested by the Russians, Frederick II presented his desired *dédommagements* in the Commonwealth in the form of the so-called Lynar's Plan. It was also then that for the first time the question of a St. Petersburg-Berlin-Vienna triple alliance was raised by the Prussian side. In October 1769, the alliance was renewed, as Russia, concerned about the situation in Sweden (a deep crisis of Russian domination 1769–1771) and in the Commonwealth, found it desirable from her point of view.

What happened in the Commonwealth at that time? Well, the Senate Council held in late September/early October 1769 in Warsaw decided

that the Commonwealth should resort to the mediation of the European powers (like France, England and Austria) in order to restore internal peace in the country and alleviate the conflict with Russia. These decisions shocked the Russian court and were perceived in St. Petersburg as an overt attempt to break with Russia.

I found some premises in Russian sources that crucial decisions regarding partition, especially an admission of Prussia to participate in pacification at the price of territorial *dédommagements*, were being made in St. Petersburg from the late 1769 onwards. Once the decision was made no later than first weeks of 1770, the only important thing from the Russian perspective was to wait for the most opportune moment to reveal the plans to the Prussian ally.

The partition decision was followed by a gradual rapprochement in Russian-Prussian relations, demonstrated by Catherine's enthusiastic attitude to the idea of a visit to St. Petersburg by Prince Henry (Frederic's younger brother). The informal invitation was issued in March 1770. Russia also opened up the prospect for Austria to be included in the cooperation. In September 1770, with the prospect of Prince Henry's upcoming visit, Catherine II formulated a formal invitation for Frederick II to participate in the pacification of the Polish-Lithuanian State. The matter was discussed with Prince Henry, whose visit marked the beginning of the partition negotiations, still informal. In December 1770, Prussia informed Austria of the agreement reached. And in March 1771, Prussian-Russian negotiations on the extent of bilateral territorial annexations began. Then Austria joined the talks. It took another two years for the three partitioning powers to negotiate and prepare the field for the partition of the Commonwealth.

The question is whether Russia could have pacified the Commonwealth without Berlin's (and Vienna's) participation? In light of the analysis I carried out, it seems that the failure of the negotiations conducted in the Commonwealth by Russia in 1768 and 1769, together with the Polish attempt to reach for external mediation, determined the fate of the Polish-Lithuanian State, and gave rise to a conviction in St. Petersburg that the previous options for independent action in the Commonwealth were no more realistic. The sense of having run out of options concerned the political rather than the military sphere. Prior to Prince Henry's talks in St. Petersburg, the problem of the Bar Confederacy occupied relatively little space in the diplomatic correspondence circulating between Warsaw and St. Petersburg, while compared to the problems of the resistance of Polish court to the Russian dictate and the essentially fruitless search for an alternative political camp on which St. Petersburg could base its policy in the Commonwealth.

To summarize, the decision to partition the Polish-Lithuanian Commonwealth was both a result and a manifestation of a crisis of the Russian policy towards Poland. The partition itself was a breach of the fundamental principle of Russian foreign policy that the Commonwealth is a Russian sphere of sole domination. The partition shows that the annexation tendency, which for many years had been present in Russian policy towards Poland, became dominant at the turn of 1769 and 1770. Owing to a fresh analysis of Russian policy and Polish-Russian relations adding to the previously known evidence entirely new sources, it has been possible to move back the dating of the partition decision and to identify the immediate cause of this decision. It was possible, too, to situate this decision in the long process of establishing Russian domination over the Polish-Lithuanian Commonwealth throughout the 18th century.

References

- Burdowicz-Nowicki J., *Piotr I, August II i Rzeczpospolita: 1697–1706*, Kraków, Arcana, 2010.
- Dukwicz D., *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2022.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk, Słowo/Obraz Terytoria, 2006.
- Kosińska U., “Aby zrozumieli potrzebę protekcji Waszego Imperatorskiego Wieliczeństwa dla siebie...” – metody uzależniania polskich elit przez dyplomację rosyjską w dobie bezkrólewia 1733 roku’ in A. Barwicka-Makula et al. (eds.), *Między obowiązkami, przywilejami a prawem Rzeczypospolitej XVI - XVIII wieku. Elity w państwie polsko – litewskim*, Warszawa, Muzeum Historii Polski, 2023, pp. 115-141.
- Kosińska U., *August II w poszukiwaniu sojusznika: między aliansem wiedeńskim i hanowerskim (1725–1730)*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2012.
- Kosińska U., ‘Mechanizmy rosyjskiej polityki imperialnej w Polsce od Piotra I do Anny Iwanowny (1697–1740)’ in A. Nowak and Ł. Dryblak (eds.), *Metody i środki oddziaływania imperiów: ideologia i praktyka polityczna państwa rosyjskiego/sowieckiego/rosyjskiego w latach 1689–2022. Polityka rosyjska na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów – aspekt porównawczy*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2024, pp. 97-120.
- Kosińska U., ‘Niezrealizowane projekty rozbioru Rzeczypospolitej z czasów Augusta II – ich konsekwencje polityczne i mentalne’ in S. Achremczyk, E. Figura-Osełkowska and J. Kielbik (eds.), *Między Barokiem a Oświeceniem. Czasy Rozbiorów*, Olsztyn, Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 2024, pp. 7-18.
- Kosińska U., ‘Niezrealizowany rosyjski projekt wojny z Rzeczpospolitą i jej rozbioru z 1732 roku’ in J. Bajer and J. Kordel (eds.), *Pierwszy rozbiór Polski w świetle najnowszych badań*, Warszawa, Instytut deRepublika, 2023, pp. 65-84.
- Kosińska U., *Sondaż czy prowokacja? Sprawa Lehmana z 1721 r., czyli o rzekomych planach rozbiorowych Augusta II*, Warszawa, Neriton, 2009.

- Kriegseisen W., 'Dysydenci i dyzunicy w Rzeczypospolitej epoki stanisławowskiej' in Z. Zielińska and A. Sołtys (eds.), *Stanisław August i jego Rzeczpospolita. Dramat państwa, odrodzenie narodu*, Warszawa, Zamek Królewski, 2013, pp. 57-59.
- Łukowski G.T., 'Guarantee or Annexation. A Note on Russian Plans to acquire Polish Territory prior to the First Partition of Poland', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, vol. 56, 1983, no. 133, pp. 60-65.
- Zielińska Z. (ed., intro. and comment.), *Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764-1796)*, Kraków, Arcana, 2015.
- Zielińska Z. (ed., intro. and comment.), *Korespondencja Stanisława Augusta z Katarzyną II i jej najbliższymi współpracownikami (1764-1796)*, vol. 1-2, trans. K. Zaleska, Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie, 2022.
- Zielińska Z., *Polska w okowach "systemu północnego": 1763-1766*, Kraków, Arcana, 2012.
- Zielińska Z., 'Przygotowanie do rozbioru? Rosyjska lustracja ziem nad górną Dźwiną z lata 1767 roku' in A. Mączak and M. Kopczyński (eds.), *Gospodarka, ludzie, władza. Studia historyczne ofiarowane Juliuszowi Łukasiewiczowi w 75. rocznicę urodzin*, Warszawa, Krupski i S-ka, 1998, pp. 129-135.

Jarosław Dumanowski

Nicolaus Copernicus University, Toruń

e-mail: jd@umk.pl

ORCID: 0000-0002-4288-0179

CULINARY ART, TASTE AND UTILITY. READING POLISH CULINARY TEXTS FROM THE EIGHTEENTH CENTURY

Abstract

The article concerns Polish culinary texts from the eighteenth century. The state of their preservation, methods of analyzing culinary recipes and their evolution are discussed. At that time, there were only two printed cookbooks on the reading market, but they had many editions, and their content and reception changed. Throughout the eighteenth century, the *Compendium ferculorum, or the collection of dishes* from 1682, was revived many times. This text was published at the beginning of the 19th century, which testifies to the conservatism of culinary models. At the same time, we can notice a gradual change in the addressee of the text, which, since the mid-eighteenth century, ceased to be a fashionable and up-to-date model. The Baroque cuisine described in it began to give way to French classicist models, manifested, among others, by the publication of *The Perfect Cook* in 1783.

However, the literal copying of French models was met with reluctance from readers. In subsequent editions, the author tried to introduce more Polish recipes related to local conditions. A synthesis of local patterns and elements of French cuisine can be seen in the manuscript recipes of Paul Tremo, the cook of King Stanisław August. In his recipes and a recently found book on food preservation, we can see a range of ideas of the Enlightenment. They were related to the classicist aesthetics of taste, the search for new products and science-based methods of food preservation. The royal chef sought to end famines. This was to happen due to the development of science, the use of knowledge and skills of the cook-artist and nutritional education.

Keywords: food, cookbooks, culinary recipes, taste, identity.

A few decades ago, historians pointed out that food and cuisine are an essential part of culture, one of the ways to read and understand it. Researchers assigned a notable role to culinary texts, printed cookbooks and handwritten collections of recipes. They began to be treated not only as a curiosity, a source of picturesque anecdotes and colourful quotations, but as cultural texts set in various contexts.¹ Old culinary

¹ *Histoire de l'alimentation*, dir. J.-L. Flandrin, M. Montanari, Fayard, Paris 1996; J.-L. Flandrin, *Preface* in *Tables d'hier, tables d'ailleurs. Histoire et ethnologie du*

texts were first an illustration of stories about the so-called everyday life, i.e. various threads contrasted with the formerly dominant political history. In the 1960s, food history was recognized as an essential topic in modernist economic history. The focus was on studying the food rations, i.e., the food's quantitative, dietary and monetary value.² Leaving aside all the conventionality and arbitrariness of such juxtapositions, we will only point out that from this perspective, culinary texts seemed to be insignificant, fanciful and elitist statements.

Culinary texts have already become essential and credible for adepts of cultural history. They noted that they describe norms and patterns of behaviour, present knowledge and values related to food. They also reflect social aspirations. They are concerned with food, i.e., a sphere in the former societies of scarcity and hunger subject to comprehensive cultural, religious, and social regulations. Food is the basis of social bonding, a tool of power and distinction, and a way of demonstrating identity. The construction of such messages and the related knowledge are the essential content of the culinary text. A recipe for a historical dish ceases to be just a curiosity when we try to read it, referring to old knowledge and practices, and interpret it with regard to the cultural context of its functioning. Associations with contemporary, colloquial or even professional nutritional understanding can be, in our world, a "gastro-anomie", i.e., a historical anomaly resulting from a complete change in practices, meaning and social value of food in a world of abundance, obesity and food waste, particularly misleading. Claude Fischler's gastro-anomies are, above all, a decline, the disappearance of norms; it is an image referring to the concepts of Durkheim's sociology.³ We will deal with constructions based on long-lasting and conservative norms that attempted to be changed in the atmosphere of Enlightenment optimism and faith in the causative power of science, knowledge and education.

I will present examples of such reading using Polish culinary texts from the eighteenth century. While in the eighteenth century, few cookbooks were printed in Polish, culinary recipes appeared in dietary and medical texts, economic guides, calendars, and, with time, in the press. Many culinary texts remained in the manuscripts. This is important because manuscript texts testify to the reception, reaction, or at least

repas, ed. J.-L. Flandrin, J. Cobbi, Paris, Odile Jacob, 1999, pp. 17–36; Alberto Capatti, Massimo Montanari, *Italian Cuisine: A Cultural History*, trans. Aine O'Healy, New York, Columbia University Press, 2003; Massimo Montanari, *Food Is Culture*, trans. Albert Sonnenfeld, New York, Columbia University Press, 2006.

² J.-J. Hémardinquer (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation, Cahiers des Annales*, 28, Paris, 1970.

³ C. Fischler, 'Gastro-nomie et gastro-anomie', *Communications*, 31 (1979), pp. 189–210.

knowledge of printed texts and nutritional practices. This is a fundamental difference compared to Western Europe regarding the development of the printed cookbook market.

On the other hand, compared to Central Europe, or especially Eastern Europe, this situation is entirely different. To the recent discovery of a manuscript copy of the Kraków *Kuchmistrzostwo* [*The Art of Cookery*], the first Polish cookbook was published as early as the 16th century, i.e. much earlier than in other countries of Central Europe (except for the Bohemia) and especially in Eastern Europe.⁴ Polish culinary texts from the 17th and 18th centuries were reprinted many times, as were economic, dietetic and medical guides, often containing entire parts devoted to strictly culinary issues.

Long duration of *Compendium ferculorum*

While the lost *Kuchmistrzostwo* [*The Art of Cookery*], published in Kraków around 1540, was quickly forgotten, the one also published in Kraków in 1682 *Compendium ferculorum albo zebranie potraw*, was reprinted numerous times. The popularity of this text applies primarily to the eighteenth century. As early as 1682, two different versions of this text were published, which testifies to the great interest in this subject, which most likely surprised both the author and the publisher. Stanisław Czerniecki's cookbook was primarily a kind of panegyric or a way of commemorating the figure of a magnate, a great lord and employer of a cook. Still, it was perceived as an important, utilitarian and aspirational text concerning a key area of life. In both versions from 1682, we see a range of differences in fonts, ornaments, and corrections, which result from careful reading and probably comments from readers.

A real phenomenon was the incredible popularity of this book in the eighteenth century. Between 1682 and 1821, about 20 editions of the book and their various variants were published. The fact that the edition is reprinted or that subsequent versions are quickly published proves the work's great popularity. In 1744, the first edition of this text was published in Vilnius under a new, changed title as *Stół obojętny, to jest pański, a oraz i chudopacholski abo sposób gotowania rozmaitych potraw według rozmaitości smaku i upodobania, tak względem bogatych, jako też ubogich traktamentów* [*An Indifferent Table, that is, Lord's Table, and*

⁴ *Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca*, J. Dumanowski (ed.), Bułatowa S., *Monumenta Poloniae Culinaria*, vol. VIII, J. Dumanowski (ed.), Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2021, pp. 66-68,

also a Modest Way of Cooking Various Dishes According to a variety of tastes and preferences, both for rich and poor treatises].⁵ The edition did not include a dedication to Princess Lubomirska, thus omitting personal references to the author's employers and patrons, which were unclear after many years. The message, hence, exposes a more practical, strictly utilitarian character, in line with the tendencies that finally triumphed in this field in the second half of the century.

The title *The Indifferent Table That Is Lord's, and also a Modest Way of Cooking*, suggests that the cookbook written by the Polish magnate chef of the seventeenth century became a work intended for a much broader audience in the next century. However, apart from one version from 1784,⁶ its recipes did not change. While earlier they were perceived as sophisticated and extraordinary, in the second half of the eighteenth century, they became popular and ordinary recipes. The title change was probably not accidental; since 1775, publishers no longer used the original Latin version, and since 1800, Czerniecki's recipes appear as *Kucharka miejska i wiejska* [Urban and Country Cook]. Editions of *Kucharka miejska i wiejska* from 1800–1821 were published in Warsaw and the provincial town of Berdychiv.⁷

The originator of the new title was already addressing a much wider group of readers. The addressee was a woman, a housewife or cook in a noble manor or bourgeois house, and not a professional magnate cook.

In 1783, Wojciech Wincenty Wielądko changed the title of his cookbook, transforming French *Cuisinière bourgeoise* [The Bourgeois Cook] into *Kucharz doskonały* [The Perfect Cook].⁸ It was not only a matter of sound or attractiveness of the title. The author of the Polish text also

⁵ *Stół obojętny, to jest pański, a oraz i chudopacholski abo sposób gotowania rozmaitych potraw według rozmaitości smaku i upodobania, tak względem bogatych, jako też ubogich traktamentów*, Wilno, Drukarnia Akademicka, 1744.

⁶ *Stół obojętny, to jest pański, a oraz i chudopacholski abo sposobów gotowania rozmaitych potraw według rozmaitości smaku i upodobania, tak względem bogatych, jako też ubogich traktamentów*, Sandomierz, Drukarnia JKMci y Rzeczypospolitej, 1784; J. Dumanowski, 'Nowy addytament do starej książki. Stół obojętny z 1784 roku' in A. Kucharski, A. Laddach, W. Piasek (eds.), *Scientia magnam laetitiam parat. Studia z historii kultury, społeczeństwa i polityki ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Maliszewskiemu*, Toruń, Wydawnictwo UMK, 2020, pp. 279–299.

⁷ *Kucharka miejska i wiejska albo sposób gotowania rozmaitych mięsnych, postnych i rybnych potraw, tudzież robienia ciast, tortów etc. na trzy rozdziały podzielona, w których się znajduje sto mięsnych, sto postnych i sto rybnych potraw*, Warszawa 1800, 1804, 1811, 1816, 1821 oraz Berdyczów 1806.

⁸ W. Wielądko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*, ed. and prepared by J. Dumanowski with the collaboration of A. Kleśta-Nawrocka, *Monumenta Poloniae Culinaris*, ed. J. Dumanowski, vol. III, Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2012, pp. 63–64.

made a number of changes in the recipes themselves, deleting from them, especially in the initial part of the work, references to bourgeois female cooks, which abounded in the original version.

The Perfect Cook remained the title of all subsequent editions of Wielądko's work until 1823. Starting from the third edition in 1800, the author changed the rest of the title and added many new recipes, no longer directly referring to the French original. A breakthrough in presenting the addressee and reader of cookbooks took place in Poland only in the mid-nineteenth century, when Jan Szyttler, the author of widely read cookbooks published in Vilnius, began to publish texts addressed to the "Frugal Cook" and the "Conscientious Housewife".⁹

Until 1783, the Polish reader had access to only one cookbook. Such a long duration of one title suggests a stagnation in the book market and the conservatism of readers. Despite the new content introduced in more detail only in one edition of *Compendium ferculorum*, despite removing the author's comments, Czerniecki's text still presented Baroque cuisine based on the use of hot, oriental spices. The essence of the culinary and aesthetic effect was to change and process the taste and, simultaneously, the food's colour, appearance, and texture. The complete processing of the product was associated with art and sophistication. Hot spices were part of a composition that often also consisted of sweets (sugar, dried fruit, preserves, juices, etc.) and sour additives such as vinegar, lemons, especially pickled lemons, sour wine, gooseberries and the so-called verjus (juice from unripe grapes).

A classic example, which is still known in Poland, especially in the north of the country, was *czernina* (black blood soup), described by Stanisław Czerniecki:

Black Dish with Juszyca

Take a young goose or cony or another young beast you might have handy to slaughter, and let out their blood in the following manner: take fine vinegar, heat it up, let the blood of the beast into the vinegar and give it a good stir. Having chopped up the flesh, boil it and drain, then pour in the blood mixed with vinegar, which we call juszyca, and boil it all together. Fry some onions in butter and rub some rye bread through a sieve. Add vinegar, sweetening, pepper, ginger, cinna-

⁹ J. Dumanowski, 'Szyttler Jan' in *Polski Słownik Biograficzny*, ed. A. Romanowski, vol. 50, fasc. 206, Instytut Historii PAN, Kraków, 2015, pp. 430–431; J. Szyttler, *Kucharz dobrze usposobiony*, Wilno, Drukarnia Dyecezalna u XX. Missyonarzów, 1830 (1833, 1840, 1850); idem, *Kucharka oszczędna, czyli przepisy dla gospodyń wiejskich łatwego i niekosztownego sporządzania potraw, opatrzenia spiżarni w potrzebne zapasy oraz dystyllowania wódek*, Wilno 1835; idem, *Poradnik dla gospodyń, czyli nauka o ptactwie domowem i oswojonem*, Wilno, Jan Psurski, 1844; idem, *Skrzętna gospodyni, czyli tom drugi kucharki oszczędnej*, Wilno, Ruben Rafałowicz, 1846.

mon, cloves and cherry juice. Set it a boiling, not forgetting about some salt, and serve forth hot or cold.¹⁰

This dish was made of blood, to which, in order not to clot, the chef added vinegar and combined it with meat broth and the meat itself. The whole was thickened with grated rye bread, probably with a sour after-taste, and fried onions with a sweet taste. Moreover, vinegar was added to this acidic liquid and cooked, balanced with an unspecified “sweetness” (something sweet) and cherry juice. Pepper, ginger, and cinnamon, undoubtedly the most expensive ingredients in this dish, added a sharp, spicy taste that determined associations with exoticism, richness, and sophistication. Together, this created a complex fusion of flavours that completely changed and masked the natural features of the products, changing their colour, smell and taste. The value of food lies in its processing and a peculiar, perverse game with the senses.

In the following recipe, the author describes a dish that resembles black soup, but the author advises to prepare it without blood:

Black Dish of Meat Cooked with Povidl¹¹

If you want to cook deer or fallow deer, wild boar, roe deer, wild goat, and whatever of the livestock black, this is how to go about it. Take deer or elk, chop it into joints of your liking. Sear, and being run with broth and vinegar, put it on the fire and boil. When it is almost ready, have the povidl sieved and thinned down with vinegar handy, add some cherry juice, sweetening, pepper, ginger, cloves, cinnamon. Bring to the boil and serve forth. If you want, you can dredge it with blanched almonds cut lengthwise and with white sugar.¹²

In this case, we are dealing with an illusory dish, which is supposed to resemble something completely different in taste and appearance. Such a procedure was often used for fasting dishes, which were laboriously and at great expense processed to resemble meat or dairy products. Here, the illusion is an intrinsic value, although some readers and consumers may not have been delighted with the prospect of consuming blood.

The addition of vinegar does not result from technical necessity here. This different, baroque, and eternal elite taste is based on distinct sensations and contrasts. In addition to the aesthetic construction, it is a fixed, traditional way of demonstrating superiority. Costly additions,

¹⁰ S. Czerniecki, *Compendium ferculorum or collection of dishes*, J. Dumanowski (ed.) in collaboration with M. Spychaj, Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2014.

¹¹ Povidl – plum stew.

¹² S. Czerniecki, op. cit., p. 81.

exoticism, and “artificiality” result from valued art as opposed to nature, which make up the strategy of an expensive and complicated but easily visible effect of distinction.

Capon, or castrated and fattened rooster, one of the most valued products of Old Polish cuisine, was tasty when the cook completely changed the taste and appearance of the dish itself.

Tasty Capon

Take a capon or goose, or whatever you fancy, sear it, cut into joints, dice in onions and parsley roots, put it all in a pot or a stewing-pan, pour in some broth and butter, set it a boiling. Pour in some fine vinegar, add lime, olives, pepper, and ginger. Give it a warm, and serve forth.

Otherways

Pour in vinegar, add sugar, raisins of both types, pepper, ginger and cinnamon, set it a boiling and serve forth.¹³

The cook cut or chopped capon meat into small pieces, then smashed and pureed it. Hot spices, sour additives, and sugar completely changed the natural, and therefore, the banal taste, and the consumer was often unable to guess what he was eating.

Czerniecki’s text does not lack examples of a completely different, new, classicist taste aesthetics. This model, known primarily from French cuisine, was developed in France in the 17th century, propagated in Europe from the second half of the century and triumphed in the 18th century.

In *Compendium ferculorum*, there is, therefore, a subchapter on “French potages”, which the author advised to prepare with salt and the addition of green parsley, possibly also pepper, cloves and nutmeg. The chapter describing meat dishes includes recipes for *estouffades* and *fricassée* (I, 17–20) and the following series of recipes for “dishes” (stewed meats).¹⁴ A mild, uniform taste distinguishes these recipes; the author advises using only a few spices here, which are rather to bring out and emphasize the natural flavour of the dish rather than hiding or changing it.

The fully developed idea of good and “natural” taste appears in Poland only in Wojciech Wincenty Wielądko’s *Kucharz doskonały* [*The Perfect Cook*] from 1783.

¹³ Ibidem, p. 98.

¹⁴ Ibidem, pp. 101–105,

The Perfect Cook from 1783, or the Translator's Troubles

Written by Wojciech Wincenty Wieladko, author of theatre plays, historian and genealogist, *The Perfect Cook* was published in Warsaw in 1783.¹⁵ The author must have realized a significant gap in the Polish reading market: the lack of a cookbook describing contemporary, fashionable cuisine. The constantly reprinted text by Stanisław Czerniecki from 1682 was not only not very useful in the second half of the eighteenth century but often incomprehensible.

Wieladko decided to translate into Polish the greatest of the culinary bestsellers of Europe at the time: *La cuisinière bourgeoise* by Joseph Menon.¹⁶ The original was first published as a small booklet in 1746, after which it was reprinted many times, growing into two extensive volumes.

Translating a ready-made and popular text was a logical decision, not only because of Wieladko's translation activity. It also resulted from the popularity of the French culinary model, i.e., a new style of taste, but also the very perception of cuisine and its elevation to the rank of art.

However, Wieladko chose a specific and innovative work. While in Protestant countries, cookbooks written for women and even by women had already appeared earlier, in France, recipes intended for the eponymous *cuisinière bourgeoise* were something completely new. In a sense, they were foreshadowed by the work of the famous cookbook author François Massialot, who partially broke the practical monopoly of the printed cookbook addressed to palace cooks with his *Le cuisinier royal et bourgeois* from 1691, reprinted and supplemented many times in the eighteenth century.

While the basic message of Menon's new text, which described a prosperous, professional and complicated cuisine utterly devoid of aristocratic panache and conspicuous consumption, was clear and understand-

¹⁵ W. W. Wieladko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem. Okazując sposób poznawania, rozbierania i sporządzania różnego rodzaju mięsniwa, ryb etc. przy tym naukę dając przezorną o mocy, czyli wyśmienitości warzywa i ziół, oraz wyborze onychże używania. Tudzież robienia wódek, likworów, syropów, ciast i cukrów z francuskiego przetłomaczony i wielą przydatkami*, Warszawa, Michał Gröll, 1783; W. W. Wieladko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*, ed. and prepared by J. Dumanowski with the collaboration of A. Kleśta-Nawrocka, *Monumenta Poloniae Culinaria*, ed. J. Dumanowski, vol. III, Warsaw 2012, pp. 63–64.

¹⁶ J. Menon, *La cuisinière bourgeoise suivie de L'office a l'usage de tous ceux qui se mêlent de dépenses de maisons*, Paris, Guillyn, 1746; A. Girard, 'Le triomphe de "La cuisinière bourgeoise". Livres culinaires, cuisine et société en France aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1977, vol. 24, no. 4, pp. 497–523; B.K. Wheaton, *Savoring the Past. The French Kitchen and Table from 1300 to 1789*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1983, p. 208.

able in France, in the case of the Polish reader it could have caused a feeling of disappointment and confusion. Wielądko, who knew French, as well as German and Italian, first of all changed the Polish title to *The Perfect Cook*, recognizing that addressing his work to a woman, of bourgeois origin, made no sense in Poland. He considered his audience to be the wealthy nobility and perhaps the townspeople aspiring to the lifestyle of the nobility and the professional chefs working for them. However, this resulted in further difficulties and inconsistencies.

Wielądko not only changed the book's title but also removed Menon's remarks about female cooks as the addressees of his work. However, the author of the Polish version did not change or remove the numerous references to bourgeois cuisine. The Polish version includes recipes for "bourgeois-style tripe", "Beef cinders in the bourgeois style", "Tails with cabbage in the bourgeois style", "Veal head stuffed in the bourgeois style", "Offal or veal lungs in the bourgeois style", "Veal liver in the bourgeois style", "Veal shoulder in the bourgeois style",¹⁷ etc.

The translator also left in the Polish version Meno's characteristic remarks on the taste of the townspeople. At the beginning of the chapter devoted to beef dishes, Wielądko contrasted the better batches of beef chosen by the townspeople, "i.e. people who like to eat well", with the worse types of meat consumed by the "common people", who must be satisfied with "vile meat".¹⁸

On the other hand, in the recipe entitled "Stags, hinds, roe-bucks and fawns, how to prepare", the translator states: "I will not write much about this game, because the townspeople do not very use it".¹⁹ Such a remark must have at least surprised the reader from the noble circles to whom Wielądko addressed his work. Venison, one of the attributes of the life of the nobility and aristocracy, widely described by Czerniecki, deserves special attention here. Therefore, we will reach for the recipes that were supposed to show the tremendous culinary change proposed by French cooks and gourmets as early as the mid-17th century, which was finally accepted in Poland in the second half of the 18th century. Wielądko summed up the recipes for big game in one sentence, but he included several recipes for hares.

Hare with turnips

Cut the liver, gut the hare, and put it in a saucepan with butter. Add parsley, onion, garlic, three cloves, two shallots, bay leaf, thyme, and basil. Put it on the

¹⁷ Recipes I, 3, 10; I, 3, 14; I, 4, 52; I, 5, 2; I, 5, 10; I, 5, 13.

¹⁸ I, 3.

¹⁹ I, 10, No. 20 in the unnumbered subchapter 'About the game, or hares, roe deer and others'.

fire, put a tablespoon of flour, pour in half a quart of white wine, two tablespoons of vinegar, two or three glasses of water or broth. Boil for an hour, then put in the chopped turnips, having boiled them for a quarter of an hour, and cook with the hare, salt and pepper. Reduce the sauce, remove the bundle, and serve hot.²⁰

The hot, exotic spices that determined the elite taste of food for centuries are absent here, which is no coincidence. Imported oriental “roots” have been replaced by homely, local herbs. The dish was supposed to have a slightly sour taste but no longer associated with sweetness. Adding sugar to meat or fish showed terrible taste and a lack of orientation in culinary fashions. The cook recommended the use of cloves, which, in the eighteenth century, was considered a universal spice combined with pepper. Still, there is no longer a composition of a whole set of hot spices, typical of Baroque cuisine.

The author of the Polish version of the text was a culinary amateur. Translating professional culinary terms, names of animal and plant species unknown in Poland, or developed nomenclature regarding the names of products and dishes often caused him difficulties. Most of them can be seen in the dictionary at the end of the work. In many explanations, the author referred to *Compendium ferculorum*, describing dishes that did not appear at all in his *Perfect Cook*.²¹

This procedure of the translator has significant consequences for today’s reading of both these texts. Wielądko, studying the recipes of the *Compendium* a hundred years after its publication, did not understand many old Polish terms. Therefore, he limited himself to summarizing the recipe or highlighting the features of the dish that seemed to be the most important, which he sometimes pointed out entirely randomly. Explanations constructed in this way became the starting point for the development of culinary entries in the monumental *Dictionary of the Polish Language* by Samuel Bogumił Linde.

Many culinary terms were untranslatable, as they have no equivalent in Polish. This applies, for example, to the distinction between the lark (*alouette*, a wild bird) and the fattening lark (*mauviette*). In this case, Wielądko writes about thrushes and calls the thrushes themselves starlings. The French *crème bachique*, a sauce based on wine and egg yolks, is in Wielądko’s work sour cream, and *pimprinelle* (great burnet, *Sanguisorba officinalis* L. – a plant whose leaves were used for salads) is associated by the author with locally grown anise (*Pimpinella anisum*).

²⁰ W. W. Wielądko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*, ed. and prepared by J. Dumanowski with the collaboration of A. Kleśta-Nawrocka, *Monumenta Poloniae Culinaris*, J. Dumanowski (ed.), vol. III, Warsaw 2012, p. 167.

²¹ For example, the term “Kontuza”.

These exemplary errors, which are much more numerous in the entire text of *The Perfect Cook*, testify not only to the lack of orientation in professional culinary nomenclature. Translating such terms would require several comments and explanations, for which the author lacked competence and probably also time and strength. Translating culinary recipes is not only a linguistic operation, as it also requires translating a specific “language” of cuisine: aesthetics, dietetics, the construction of taste, the rules of fasting, the mechanisms of distinction, the values associated with food and, i.e. a whole range of codes and information created by the food itself, as it were, beyond the language spoken and written down in the text of the book.

Wielądko’s mistakes must have caused problems for his readers, especially for the cooks who put his recommendations into practice. Minor but numerous errors did not obscure the fact that Wielądko tried to translate the text accurately. Changes and alterations in his text are minimal; they are mainly concerned with the omission of certain recipes, as well as their shortening and supplementing the dictionary at the end of the work with terms taken from *Compendium ferculorum*.

Wielądko writes about brie cheese as a cheap and popular product, praises the meat of fig-eater birds from the Mediterranean, writes about alosa (herring fish from the Garonne and Seine), mentions the mysterious “sea bittern” (probably referring to the bittern bird), describes the salicornia (herb) popular in France. Finally, he mentions almonds, apricots, currants and cherries available in spring.

In this way, practical advice, referring to the seasonality and rhythm of nature, locality and simplicity, has become an exclusive model in which exoticism and sophistication, expensive, imported products and a retreat from locality are exposed. The literal translation of the text, with all its shortcomings and flaws, resulted in a complete change in the idea and style of the cuisine. Moreover, this kind of advice was impractical, it became more of an aspirational text, a book for entertainment and cognition, rather than a practical manual of popular cuisine.

Despite the fact, Wielądko’s work was reprinted seven times, together with the first edition from 1783. After the first edition and its reissue in 1786, the book was published in 1800, 1806 (as *Kucharz nowo-doskonaly - The New Perfect Cook*), 1808, 1812 and 1823. On the Polish cookbook market, *The Perfect Cook* competed only with the constantly reprinted and very outdated text of the Baroque *Compendium ferculorum*. However, the secret of the popularity of Wielądko’s work lies in the text of the reissued book. The publication known under the abbreviated title *The Perfect Cook* is, in fact, two different works with two different titles. While the first two editions of 1783 and 1786, as well as the 1806 edition

entitled *The New Perfect Cook* and the 1812 edition, are abridged translations of the *French Cuisinière bourgeoise*, the editions of 1800, 1808 and 1823 contain a different, primarily altered text. These books have different titles but are not always used consistently. The version based on Menon's work is known as *The Perfect Cook Useful to Farm Workers*, but only works from 1783 and 1786 were published under this title.²² The editions of 1800, 1808, 1812 and 1823 are already entitled *Perfect Cook in Excellent Taste with Economy Convenient*.²³

The text of the 1800 edition and its later reprints are Wielądko's much more independent works than the earlier editions, which contain an abridged translation of Menon's book. In the 1800 edition, recipes referred to in the titles as prepared "in Polish style", e.g. "Chickens in Polish style with saffron", "Partridges in Polish style", "Pike in Polish style", "Carp cooked in Polish style", "Trout in Polish style", "Artichokes in Polish style", "Asparagus in Polish style", "Baba baked in Polish style". Even more recipes are labelled "in German" and in "Prussian", "Stettin", "Hamburg", "Magdeburg", and "Bavarian" style.²⁴

In the new edition, Wielądko included more chapters, separating new parts of the text or incorporating new parts of the work. The text begins with three chapters of a more general nature, devoted to the characteristics of a perfect cook, the types of meat used in the kitchen and the ways of setting the table.²⁵ The female cook, whom the author tried to erase from the first two editions, is already an exposed figure in the text from 1800 and subsequent reprints.

²² W. Wielądko, *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem. Okazując sposób poznawania, rozbierania i sporządzania różnego rodzaju mięsiwa, ryb etc. przy tym naukę dając przezorną o mocy, czyli wyśmienitości warzywa i ziół, oraz wyborze onychże używania. Tudzież robienia wódek, likworów, syropów, ciast i cukrów z francuskiego przetłomaczony i wielą przydatkami pomnożony przez Wojciecha Wielądkę, Warszawa 1783, 1786.*

²³ W. Wielądko, *Kucharz doskonały w wyborzym guście z oszczędnością dogodny z kopersztynchami zastawiania stołów, czyli sposób gotowania różnych potraw z mięsa i ryb, robienia z nich gąszczów, sosów, galaretów, pieczenia pasztetów, tortów, ciasta, smażenia z wszelkich gatunków owoców konfitur, cukrów, tudzież dystylowania rozmaitych dobrych wódek, likworów, syropów, przy tym ciekawe sekreta doświadczone, do wiadomości w domowym gospodarstwie potrzebne, utrzymywania i konserwowania w spiżarni znajdujących się żywności, warzyw, ziół etc. etc., przez Wojciecha Wielądkę z nowych francuzkich i niemieckich autorów przetłomaczony. Dla wygody obywatelów i obywaterek gospodyń do druku podany, Warszawa, Michał Gröll, 1800, 1808, 1812 and 1823.*

²⁴ W. Wielądko, *Kucharz doskonały w wyborzym guście z oszczędnością dogodny...*, Warszawa 1800, vol. 1, pp. 176-178, vol. 2, pp. 15-16, 111, 173, 176, 179.

²⁵ Ibidem, vol. 1, pp. 1-25.

Let us look at two characteristic recipes from the new version of Wielądko's work:

Partridges in Polish style

Place the partridges roasted on a spit with a piece of butter in the middle, covered with thinly sliced bacon, and wrapped in paper on a platter. Sprinkle them with grated ginger, add parsley, salt and a piece of fresh butter, put it on each partridge, add a sliced orange, a little broth and breadcrumbs, press with another platter, place over the fire, and heat up. Pour half a glass of champagne wine, boil for a while, and serve hot.²⁶

The recipe describes a local product, relatively readily available and often found in noble manors and wealthy bourgeois houses. Partridges were first roasted and then stewed in broth according to the French culinary fashion. A large amount of butter, a symbol of the new French cuisine, is noteworthy here. It was treated as a delicate spice, a carrier of flavour and an element that gave the dish a delicate structure. The recipe includes ginger and a typical Old Polish and Baroque culinary accent. However, it is only one hot spice here; it does not create a whole series of taste sensations and aromas associated with the use of different spices at the same time, and finally, it does not combine with sweet or sour additives. As a result, we will get a dish that is, on the one hand, well known to the consumer when it comes to the basic ingredient and a slightly spicy flavour, but at the same time with a fairly uniform, simple taste. Although such a dish, due to its main product and delicate spicy taste, could resemble traditional Baroque Polish cuisine, it is a kind of synthesis of both models, with a clear predominance of elements of classicist French cuisine.

On the other hand, in the recipe for carp, popular in Poland, whose breeding in France was irretrievably destroyed during the revolution, we read:

Boiled carp in Polish style

Trim the carp, cut it into slices, salt it and let it rest for half an hour, then put it in beer, let it cook, collect the scum until it is clean. Put the parsley, celery, chopped onion, and whole allspice in another pot and let it boil well. Then grate the honey cake, rub it with wine vinegar, mix it with carp sauce, bring it to a boil well, add a piece of sugar, and when it is cooked, you will serve it hot on the table. Some people like to eat carp cold.²⁷

Carp, the essential product of elite Lenten cuisine, has been very popular for centuries in Polish and French cuisine and most Catholic

²⁶ Ibidem, vol. 2, p. 205.

²⁷ Ibidem, vol. 2, p. 60.

countries of Europe. It is prepared “in Polish style”, i.e. with honey cake (honey dough) and a small amount of sugar. Wine vinegar, much more delicate than local beer vinegar, gives an acidity taste here. Allspice, a new and fashionable condiment unknown in classic Old Polish cuisine, sharpens the whole thing. So, we have here an essential, contrasting combination of sweetness, spiciness and acidity. However, it is milder than in recipes from the seventeenth century. The spicy and sour taste results from using individual ingredients, not their entire fusion, and the sweetness is obtained from honey and sugar.

This kind of softening of taste reduces the role of contrasting sensations and product processing, which is not a coincidence. To explain this, we will use the example of a culinary professional and closely observed model – Paul Tremo, chef of King Stanisław August Poniatowski.

Polish cuisine of a French chef

The most famous Polish cook of the eighteenth century was Paul Tremo (1734–1810), the chef of King Stanisław August Poniatowski. A Frenchman and Huguenot by origin, he came to Poland from Berlin and cooked for several decades for the king and his guests. As a chef, he managed the entire large department of the court, controlling the work of his subordinate staff and organizing the monarch’s daily meals and ceremonial banquets. Over time, he became one of the king’s closest people. He played a special role after the abdication of Stanisław August when he accompanied him to St. Petersburg. He was one of the most important figures of the monarch’s already small entourage.²⁸

In addition to managing the royal kitchen, Tremo performed various unofficial functions. Receiving royal guests, organizing their food and staying at the court, he often accompanied them during visits to Polish dignitaries and participated in scholarly disputes. He was a diligent reader of the royal library, where he mainly consulted Georges Buffon’s work on natural history. He dated the famous traveller Georg Forster and was friends with the doctor and mineralogist Jan Piotr Ernest Scheffler. As the king’s envoy, in 1781, he organized the stay of Grand Duke Paul of Russia in Poland, acting as the king’s representative rather than cook.²⁹

Due to his position at the court, personal interests and contacts with scholars and writers from Stanisław August Poniatowski’s entourage,

²⁸ J. Dumanowski, *Tremo Paul (1734–1810)*, *Polski słownik biograficzny*, vol. 55/1, 224, Warszawa-Kraków 2023, pp. 21–23.

²⁹ J. Dumanowski, ‘O czym opowiada historia kuchni? Paul Tremo, kucharz wieku filozofów’, *Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL*, 2022, 35 (137), pp. 53–80.

Tremo was a typical representative of the Enlightenment era. In his recipes, this is manifested both in the culinary style and in the belief in the importance of nutritional education and the social mission of the royal chef.

Tremo left behind a small manuscript collection of 86 recipes, preserved in three different copies written in Polish. His recipes are much longer and more accurate than those of Czerniecki or Wielądsko. They are clearly didactic in nature, as they are no longer addressed to professional chefs cooking for rulers and aristocrats, but to a much wider audience.³⁰

The Huguenot from Berlin made an interesting attempt to synthesize Polish and French cuisine. He softened the taste of the dishes he described, gave up most of the spicy, exotic spices and added sugar to meat and fish dishes. Above all, he avoided contrasts of opposing sensations. The initial product was no longer so deeply processed.

In his collection, Tremo described many Polish dishes prepared according to the new classicist canon of taste and with the use of modern culinary techniques. He offered two recipes for beetroot borscht, sorrel soup, and cold soup made of various vegetables. The French chef also described the classic dishes of the French cuisine of the time. His collection includes recipes for “Bœuf à la mode”, a “French-style duck dish”, a “French-style poulard”, and a “Soup à la bourgeoise”.³¹

In his view, Polish and French dishes were already very similar. They tasted similar, and the same culinary techniques were used to prepare them. It is difficult to point out any fundamental differences so visible in the second half of the seventeenth and the beginning of the eighteenth century.

Exciting are the recipes, which Tremo described as prepared “in Polish style”. The author included three such provisions. As Polish Tremo considered “Capon in Polish style” (no. 15), “Tripe in Polish style” (no. 18) and “Pike in Polish style”³². When we take a closer look at these recipes, their “Polishness” turns out to be a bit problematic. Although capon, beef or veal tripe and pike were among the most popular products in old Polish cuisine, it is not easy to find in these recipes either the earlier baroque style of taste or any fundamental differences compared to dishes described as prepared in French.

“Capon in Polish style” from Paul Tremo’s recipe is baked and served with anchovy sauce. The sauce is prepared from butter, wine and broth, thickened with bread or flour, and seasoned with lemon and pepper.

³⁰ *Przepisy Paula Tremo*, ed. J. Dumanowski, *Monumenta Poloniae Culinaris*, vol. IX, J. Dumanowski (ed.), Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2022.

³¹ *Ibidem*, p. 92, 102, 108.

³² *Ibidem*, 95-97, 129.

A similar recipe from 1682 by Czerniecki describes a capon cooked with anchovies and seasoned with hot spices. On the other hand, the recipe for “Tripe in Polish style” resembles the popular recipe in France *gras-double à la polonoise*. Tremo, however, omits the saffron and rice, giving this dish a milder flavour.

The most famous Polish dish in France was pike in Polish style. It was popular in Europe since the Middle Ages.³³ In Germany and the Czech Republic, this dish, associated with Poland, had a distinct and spicy taste of various spices. The version with saffron, also known as “pike in yellow”, was particularly popular. The sauce was prepared from onions, sugar and vinegar. The Tremo version describes a pike cooked in wine. Butter and grated bread were added to the broth, seasoned with a mace and nutmeg. The sauce obtained in this way is much milder and more delicate in taste than the original, old Polish version of the recipe.

Tremo’s recipes refer to the French fashion for dishes *à la polonoise*, popular in the eighteenth century. In 1734, François Massialot described pike in Polish as a dish from the court of King Stanisław Leszczyński. His cookbooks also included dishes described as prepared *à la Stanislas* or *à la polonoise*. They were delicate in taste, with sparingly used spices.

The most “Polish” recipes by Paul Tremo were French recipes but referred to associations with Polish cuisine. It was primarily about the most popular products, some delicate spicy flavour accents and a preference for sour taste (vinegar, lemons). These dishes became fashionable in France after the marriage of Maria Leszczyńska with Louis XV in 1725. They peaked in popularity after the outbreak of the War of the Polish Succession in 1733 and the accession of Stanisław Leszczyński to the throne of Lorraine.

Tremo showed Polish cuisine as in line with French standards. His recipes influenced the modernization of Polish cuisine and gained recognition. While many Poles found it challenging to acknowledge French cuisine’s superiority directly, they willingly accepted French recipes *à la polonoise*.³⁴ In the Tremo kitchen, we can see an evident influence of classicist aesthetics, striving for harmony and simplicity and the cult of naturalness and nature. In addition to these solutions, he used popu-

³³ Jakobson R., ‘Szczupak po polsku’ in R. Mayenowa (ed.), *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, vol. 1, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989, pp. 100–111.

³⁴ J. Dumanowski, ‘Deux langages? Mode vestimentaire et culture culinaire en Pologne au XVIIIe siècle comme objets du métissage’, in M. Figeac, Ch. Bouneau (eds.), *Circulation, métissage et culture matérielle (XVIe–XXe siècles)*, Paris 2017, pp. 329–346; idem, ‘À la française’ Réception de la culture culinaire française en Pologne aux XVIIe et XVIIIe siècles’ in B. Laurieux, K. Stengel (eds.), *Le modèle culinaire français (XVIIe–XXIe siècle)*, Tours 2021, pp. 39–54.

lar culinary techniques in France, such as clarifying soups, broths and sauces, as well as reducing and condensing their flavour by evaporating liquids. In his collection of recipes, he often recommended using *demi-glace*, the preparation of which he devoted a separate recipe. Let us look at this inconspicuous, technical text because it is important to us for several different reasons.

How to make *jus*

Please take a few pounds of beef from the leg, cut it into slices a good inch thick, put it in a saucepan, put all sorts of vegetables on top, add chopped veal knees, and water it with good broth or water. Cover and let it simmer over low heat until well browned but not burned. Pour water on it and let it boil slowly. Place the saucepan on the side until the meat is cooked through and tender. When the meat is sufficiently cooked, pour it all onto a napkin in a clean saucepan, squeeze out all the sauce, and drain. When everything drips, put it on the coals and cook it over low heat so that if there is a pot of this sauce, it is reduced to half a quart or less. Then, pour it into a clean dish and set it aside to cool. This *jus* can be used for all brown sauces or browned soups. *Jus* is a type of broth which, in addition to the power inherent in broths, gives sauces colour.³⁵

The author of the text had a linguistic problem with naming a new and poorly known product. So, he used a distorted French term *jus* (juice), but the description of the procedures is already systematic and accurate. The basis of *jus* production here is good quality beef leg meat, a set of vegetables used to cook broth and veal bones (containing a lot of knee collagen). The cook prepared the whole thing for a long time and slowly over very low heat until evaporated and browned. After separating the meat, vegetables and bones, the broth itself had to be continued to be cooked over low heat. The goal was to obtain a thick liquid with eight times less volume than the broth from cooking meat and vegetables for a long time. On the one hand, it is a classic technique of French cuisine, widespread throughout Europe in the eighteenth and nineteenth centuries. In the seventeenth and eighteenth centuries, this procedure had mainly an aesthetic dimension, leading to the condensation of the natural, uniform taste of the essential product. It was a very laborious and expensive technique, leading to obtaining a small amount of essential broth prepared with a large amount of various ingredients. Due to the aesthetic justification of the value of uniformity and naturalness of taste, the rejection of exoticism and the emphasis on the work, craftsmanship and knowledge of the cook, such a broth was a classic example of the new culinary fashion.

³⁵ *Przepisy Paula Tremo...*, op. cit., p. 111.

Tremo's recipe goes a step further – it describes not just a broth but a thick sauce or a semi-liquid, gelatinous mass, like today's demi-glace. Such a product simplifies the cook's work, such as essential broths, basic sauces, and concentrates. Cuisine is no longer an art that uses surprise, referring to feeling lost and uncertain. According to cooks from the Enlightenment era, it was no longer just an art but a science.

Tremo's recipes also include practical, simple culinary advice, which in the case of a court chef seems surprising. In the last recipes of his collection (no. 79–86), Stanisław August's chef described the methods of preserving some food products. Such recipes are rare in collections describing sophisticated court cuisine. However, the royal chef believed that the advice on marinating sorrel, dill and gooseberries, preparing rennet for cheese making, salting saffron milk caps and beef (*pekeflejsz*), baking blocks of apple mass and making low-alcohol drinks from wild fruit on birch sap fully deserved a detailed description.

In these recipes, we can see a clear trait of practicality and belief in the usefulness of the chef's profession. They are concerned with the storage of various products in fat, brine, and vinegar and the process of alcoholic fermentation. Each recipe has a different type of maintenance and can serve as a benchmark for other products. When describing the production of drinks from wild fruits (no. 82), the author already in the title enumerated a whole series of products that one can preserve in this way. The recipe for gooseberries marinated in vinegar is a model for safeguarding green, unripe plums and nasturtium buds. This practical approach is evident throughout but takes on a unique character in these recipes. The chef feels the need to share the knowledge resulting from his experience, as well as a series of trials and experiments he has carried out. Food preservation is important here to fight hunger and diversify the winter menu. The basis of the cooks' knowledge and experience in this case is chemistry, and food processing is treated here as a chemical experiment.

Such a practical and scientific approach can be seen especially in the text *L'art de sécher et de conserver les légumes*, published in 1794 by Paul Tremo.³⁶ This publication was long considered lost, but we were able to find one copy of the book. Although the chef concealed his authorship, it is beyond doubt – as confirmed by the royal librarian John Baptist Albertrandi and the book's content. According to the work's title,

³⁶ *L'art de sécher et de conserver les légumes, pour procurer un aliment salubre aux voyageurs par mer, à une armée en campagne, aux communautés, aux hôpitaux et aux habitants des grandes villes. D'après les instructions du pasteur Eisens, traduit de l'allemand, avec additions intéressantes et relatives à ce sujet par le traducteur, Varsovie, P. Dufour, 1794.*

it was only a translation of Johann Georg Eisen's book describing the methods of drying vegetables and herbs. Its text contains information about events later than Eisen's death, as well as about the person and environment of Paul Tremo. The content of the book is not a translation but mostly a completely new, original text.³⁷

An interesting example is the recipe for stock cubes (*Bouillon en tablettes pour le commun*),³⁸ in which the author describes how to prepare beef stock cubes. Although such a recipe may seem trivial today, it was an original solution in the eighteenth century, laborious and requiring a lot of practice. It was related to the experience of court cooks, who, since the mid-seventeenth century, had been experimenting with reducing broths and condensing the taste. The stock cube is a solution that goes further than the demi-glace recipe (*jus*) quoted above. However, the scale of this project and its purpose are essential differences. *Jus* described by Tremo is a recipe for elite cuisine, facilitating and accelerating the work of a professional cook. The stock tablets from the 1794 book are a way to preserve food and make it easier to transport and prepare a meal quickly and easily. Due to the scale of its production and the fact that it was intended for the army, ship crews, and travellers, it was already a harbinger of industrial food production.

Other peoples' geographical knowledge and experience are referred to in the information about the cooking of Siberian acacia (*Caragana arborescens* Lam.) pods. On the other hand, the chemical knowledge and experience of cooks are the basis for the argument on butter preservation and yeast drying. The palace chef is already the author of a learned work of an efficient nature based on science and experiment. The most important thing here is his optimistic belief in the possibilities of science and education. Tremo is a true man of Enlightenment here, who uses his knowledge and experience in a utilitarian mission to ensure people's happiness. And happiness will come when famines and related misfortunes, diseases and epidemics are averted. Published in 1794, when an uprising against the partitioners broke out in Poland, the book on food preservation is mainly about feeding the army. Perhaps this association with the Kościuszko Uprising was the reason why somebody decided to withdraw all the copies from the market.

Therefore, recipes and nutritional advice are not only about the aesthetics of taste, pleasure, religion, social competition and identity. Even in the old, elite type of this literature, they also describe the practical problems of feeding wider population groups and talk about politics and power.

³⁷ *Przepisy Paula Tremo*, op. cit., pp. 23-32.

³⁸ *Ibidem*, pp. 155-156.

References

- Capatti Alberto, Montanari Massimo, *Italian Cuisine: A Cultural History*, trans. Aine O'Healy, New York, Columbia University Press, 2003.
- Cobbi J., Flandrin J.-L. (eds.), *Tables d'hier, tables d'ailleurs. Histoire et ethnologie du repas*, Paris, Odile Jacob, 1999.
- Czerniecki S., *Compendium ferculorum or collection of dishes*, ed. by J. Dumanowski in collaboration with M. Spychaj, Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2014.
- Dumanowski J., 'Nowy addytament do starej książki. Stół obojętny z 1784 roku' in A. Kucharski, A. Laddach, W. Piasek (eds.), *Scientia magnam laetitiam parat. Studia z historii kultury, społeczeństwa i polityki ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Maliszewskiemu*, Toruń, Wydawnictwo UMK, 2020, pp. 279–299.
- Dumanowski J., 'Szyttler Jan' in A. Romanowski (ed.), *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 50, fasc. 206, Kraków, Instytut Historii PAN, 2015, pp. 430–431.
- Dumanowski J., 'Tremo Paul (1734–1810)' in *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 55/1, Kraków, Instytut Historii PAN, 2023, pp. 21–23.
- Dumanowski J., 'O czym opowiada historia kuchni? Paul Tremo, kucharz wieku filozofów', *Ethos. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL*, 2022, 35 (137), pp. 53–80.
- Dumanowski J., 'Deux langages? Mode vestimentaire et culture culinaire en Pologne au XVIIIe siècle comme objets du métissage' in M. Figeac, Ch. Bouneau (eds.), *Circulation, métissage et culture matérielle (XVIe–XXe siècles)*, Paris, Classiques Garnier, 2017, pp. 329–346.
- Dumanowski J. (ed.), *Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca*, *Monumenta Poloniae Culinaris*, vol. VIII, Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2021, pp. 66–68.
- Dumanowski J. (ed.), *Przepisy Paula Tremo*, *Monumenta Poloniae Culinaris*, vol. IX, Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2022.
- Fischler C., 'Gastro-nomie et gastro-anomie', *Communications*, 31 (1979), pp. 189–210.
- Figeac M., Bouneau Ch. (eds.), *Circulation, métissage et culture matérielle (XVIe–XXe siècles)*, Paris, 2017.
- Flandrin J.-L., 'Preface' in J.-L. Flandrin, J. Cobbi (eds.), *Tables d'hier, tables d'ailleurs. Histoire et ethnologie du repas*, Paris, Odile Jacob, 1999, pp. 17–36.
- Flandrin J.-L., Montanari M. (dir.), *Histoire de l'alimentation*, Fayard, Paris, 1996.
- Girard A., 'Le triomphe de 'La cuisinière bourgeoise'. Livres culinaires, cuisine et société en France aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1977, vol. 24, no. 4, pp. 497–523.
- Hémardinquer J.-J. (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation*, 'Cahiers des Annales', 28, Paris, 1970.
- Jakobson R., 'Szczupak po polsku' in R. Mayenowa (ed.), *W poszukiwaniu istoty języka. Wybór pism*, vol. 1, Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989, pp. 100–111.
- 'Kucharka miejska i wiejska albo sposób gotowania rozmaitych mięsnych, postnych i rybnych potraw...', Warszawa, 1800, 1804, 1811, 1816, 1821; Berdyczów, 1806.
- Kucharski A., Laddach A., Piasek W. (eds.), *Scientia magnam laetitiam parat. Studia z historii kultury, społeczeństwa i polityki ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Maliszewskiemu*, Toruń, Wydawnictwo UMK, 2020.
- L'art de sécher et de conserver les légumes, pour procurer un aliment salubre*, Varsovie, P. Dufour, 1794.

- Menon J., *La cuisinière bourgeoise suivie de L'office a l'usage de tous ceux qui se mêlent de dépenses de maisons*, Paris, Guillyn, 1746.
- Montanari Massimo, *Food Is Culture*, trans. Albert Sonnenfeld, New York, Columbia University Press, 2006.
- Stół obojętny, to jest pański, a oraz i chudopacholski abo sposób gotowania rozmaitych potraw*, Wilno, Drukarnia Akademicka, 1744.
- Stół obojętny, to jest pański, a oraz i chudopacholski abo sposobów gotowania rozmaitych potraw*, Sandomierz, Drukarnia JKMci y Rzeczypospolitej, 1784.
- Szyttler J., *Kucharz dobrze usposobiony*, Wilno, Drukarnia Dyecezalna u XX. Missyonarzów, 1830 (1833, 1840, 1850); idem, *Kucharka oszczędna*, Wilno, 1835; idem, *Poradnik dla gospodyń, czyli nauka o ptactwie domowem i oswojonem*, Wilno, Jan Psurski, 1844; idem, *Skrzętna gospodyni, czyli tom drugi kucharki oszczędnej*, Wilno, Ruben Rafałowicz, 1846.
- Wheaton B.K., *Savoring the Past. The French Kitchen and Table from 1300 to 1789*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1983.
- Wieladko W., *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem. Okazując sposób poznawania, rozbierania i sporządzania różnego rodzaju mięsowa*, Warszawa, Michał Gröll, 1783, 1786.
- Wieladko W., *Kucharz doskonały w wybornym guście z oszczędnością dogodny z kopersztynchami zastawiania stołów*, Warszawa, Michał Gröll, 1800, 1808, 1812, 1823.
- Wieladko W., *Kucharz doskonały pożyteczny dla zatrudniających się gospodarstwem*, ed. and prepared by J. Dumanowski with the collaboration of A. Kleśta-Nawrocka, 'Monumenta Poloniae Culinaria', J. Dumanowski (ed.), vol. III, Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2012, pp. 63–64.
- Zbiór dla kuchmistrza tak potraw jako ciast robienia wypisany roku 1757 dnia 24 lipca*, ed. J. Dumanowski, J. Bułatowa, 'Monumenta Poloniae Culinaria', vol. VIII, J. Dumanowski (ed.), Warszawa, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2021, pp. 66–68.

Andrea Gatti

University of Bologna, Italy
ORCID: 0000-0002-8594-2923
e-mail: andrea.gatti3@unibo.it

THE PHILOSOPHER'S CHOICE WŁADYSŁAW TATARKIEWICZ REMARKS ON 18TH CENTURY AESTHETICS

Abstract

This paper will explore how Tatarkiewicz addresses eighteenth-century aesthetics in his works, focusing particularly on *History of Aesthetics* (1960-67) and *A History of Six Ideas* (1975). The aim is to assess whether his treatment of this subject remains relevant and valuable for contemporary scholars. Tatarkiewicz's *History of Aesthetics* concludes just before the onset of modernity, offering only a brief overview of the period under the heading "The End of the Epoch". This paper seeks to investigate the rationale behind and the consequences of Tatarkiewicz's conception of eighteenth-century aesthetics from both historical and theoretical perspectives.

Keywords: aesthetics, philosophy, Tatarkiewicz, Enlightenment, eighteenth century.

It is crucial for anyone engaged in the study of aesthetics to become acquainted with the work of the Polish philosopher Władysław Tatarkiewicz (1886-1981), who represents a seminal figure in the field. He is also one of those theorists and historians of ideas to whom even the most experienced scholar regularly refers for the wealth of documentary information and theoretical insights contained in his writings. In the course of my initial research, I soon came across Tatarkiewicz's *History of Aesthetics* (1960-67). I have continued to consult not only the third and final volume of the Italian edition, which deals with modern times, but also the first volume on classicism. In my view, this volume, together with the section on Renaissance aesthetics, represents his most significant and valuable contributions to the field.

This paper examines how Tatarkiewicz engages with eighteenth-century aesthetics in his two major works, *History of Aesthetics* and *A History of Six Ideas* (1975), and considers whether his approach to the subject remains relevant and valuable for contemporary scholars. I recognize that analyzing eighteenth-century aesthetics through the lens of an

author whose most significant work is situated on the threshold of modernity – and who offers only a brief synopsis of the period under the designation “The End of the Epoch” – may seem somewhat unconventional.¹

Nevertheless, the aforementioned title is of intrinsic interest because of the questions it raises. It prompts the reader to consider whether “the end” truly marks a definitive conclusion and to reflect on the specific “epoch” to which Tatarkiewicz was referring. By addressing these questions, one can gain insight into some of the fundamental principles of Tatarkiewicz’s historiographical approach, which might otherwise be obscured by what appears to be a clear and explicit methodological stance.

1. The Italian Reception of Tatarkiewicz’s Aesthetics

When the *History of Aesthetics* first appeared in Italy, there were not many works to compare with it in terms of detailed account and wealth of documentation. Among these was Benedetto Croce’s 1902 ‘classic’ *Estetica come scienza dell’espressione e linguistica generale* (*Aesthetic, as Science of Expression and General Linguistic*), in which the first theoretical part (summarizing much of the Neapolitan philosopher’s aesthetic thought, from the concept of lyrical intuition to that of the relationship between intuition and expression), tended to overshadow the historiographical part; and although Croce had intended to juxtapose the two parts,² the latter is still functional to the former insofar as the implicit aim of Croce’s historical reconstruction was to highlight in classical and modern theories a conception of the beautiful and of poetry that would remove the latter from all heteronomy and rhetorical functionality. In his work *Ästhetik* (1858–65), Robert von Zimmermann engaged in a polemic with Vischer’s idealist conception, advocating a formalist aesthetic system that offered a less than neutral view of the history of the discipline.

¹ See W. Tatarkiewicz, *History of Aesthetics*, vol. 3. *Modern Aesthetics*, ed. by D. Petsch, London, Continuum, 2005, p. 452 (ch. IX).

² B. Croce, *Aesthetics as Science of Expression or General Linguistics*, Engl. transl. by D. Ainslie, New York, The Noonday Press [Farrar, Straus and Co.], 1975,¹⁰ p. xxvii: “two independent, but complementary books”. On Croce’s aesthetics see: H.W. Carr, *The Philosophy of Benedetto Croce*, London, Macmillan, 1917; B. Bosanquet, ‘Croce’s Aesthetic’, *Proceedings of the British Academy*, vol. 9, 1919, pp. 261–288; G. Orsini, *Benedetto Croce: Philosophy of Art and Literary Critic*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1961; M.E. Moss, *Benedetto Croce Reconsidered: Truth and Error in Theories of Art, Literature, and History*, London, University of New England Press, 1987. For a comprehensive account of Croce’s life and work see P. D’Angelo, *Benedetto Croce. La biografia*, vol. I: *Gli anni 1866–1918*, Bologna, Il Mulino, 2023, of which vol. 2 is forthcoming.

Zimmermann's system divided the arts into three categories: the representation of material (sculpture and architecture); the representation of perception (painting and music); and the representation of thought (literature).³ Additionally, Bernard Bosanquet's *History of Aesthetics* (1892) continued to stimulate interest during Tatarkiewicz's era. However, its idealistic framework espoused an overtly spiritualist perspective and a Hegelian approach to the appreciation of art as a revelation of men's inner feelings.⁴ Other attempts were less comprehensive, focusing on particular aspects of the discipline. In 1968, Augusto Simonini published a work entitled *Storia dei movimenti estetici nella cultura italiana* (*History of Aesthetic Currents in Italian Culture*), in which the limitations of his research are already evident in the title. In the same year, 1968, the publication of *Momenti e problemi di storia dell'estetica* (*Moments and Problems in the History of Aesthetics*) was released. This work, which was begun ten years earlier, was published in Milan by Marzorati and consisted of four volumes. Due to the involvement of specialists from different cultural periods, the work lacked a unified method and perspective.

When Tatarkiewicz's *History of Aesthetics* was published in 1979, the scholars of the Western world finally had a comprehensive reference work.

Tatarkiewicz⁵ was born in Warsaw in 1886 and received his education at the University of Warsaw. Following student riots in 1905, he was expelled from the university after the Russian imperial troops imposed a closure. He proceeded to pursue his studies initially in Zurich, subsequently in Berlin and ultimately in Marburg from 1907 to 1910. Tatarkiewicz was trained as a neo-Kantian, graduating from Marburg with a thesis on the structure of Aristotle's *Metaphysics* under the

³ On Zimmermann's aesthetics: E. Winter, *Robert Zimmermanns philosophische Propädeutik und die Vorlagen aus der Wissenschaftslehre Bernard Bolzanos. Eine Dokumentation zur Geschichte des Denkens und der Erziehung in der Donaumonarchie*, Vienna, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975; V. Ionescu, 'Zimmermann's Aesthetics and Riegl's Art Theory. Influences and Resistances', *Ars*, vol. 46, no. 1, 2013, pp. 86-93; K. Arens, 'Rereading Herder as Heritor of Idealism: Robert von Zimmermann's Aesthetics', *Herder Jahrbuch*, vol. XIII, 2016, pp. 129-146; D. Fisette, 'Robert Zimmermann and Herbartianism in Vienna: The Critical Reception of Brentano and his Followers', in C. Maigné (ed.), *Herbartism in Austrian Philosophy*, Berlin und Boston, De Gruyter, 2021, pp. 33-62.

⁴ B. Lang, 'Bosanquet's Aesthetic: A History and Philosophy of the Symbol', *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 26, no. 3, 1968, pp. 377-387; D. Jacqueline, 'Bosanquet's Concept of Difficult Beauty', *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 43, no. 1, 1984, pp. 79-88; A. Vincent, 'Bosanquet and Social Aesthetics', *Collingwood and British Idealism Studies*, vol. 12, 2006, pp. 39-66.

⁵ On the life and work of Tatarkiewicz see M. Jaworski, *Władysław Tatarkiewicz*, Warszawa, Interpress, 1975.

supervision of Hermann Cohen and Paul Natorp. He subsequently pursued further studies in Paris, attending lectures given by Bergson and Michel.

He commenced teaching at the University of Warsaw at the advent of World War I. The university was inaugurated by the Germans, eager for Poland's support during the war, and Tatarkiewicz assumed the role of head of the Philosophy Department from 1915 to 1919. He was appointed at other universities and, in 1930, returned to German-occupied Warsaw, where he delivered lectures in philosophy on an unofficial basis. In addition to the works on aesthetics for which he is best known in Italy, he also wrote a massive *History of Philosophy*, the first two volumes of which were published in 1931, while the third was published in Warsaw in 1950. Additionally, he authored an essay entitled *On Happiness*, which was published in Kraków in 1947. Following the conclusion of the Second World War, Tatarkiewicz was prohibited from continuing his work at the university by a group of seven students affiliated with the Polish United Workers' Party. These individuals publicly denounced him in a letter ("Letter of 7") for espousing bourgeois rather than Marxist principles in his lectures and for opposing the establishment of socialism in Poland. He resumed his teaching duties in 1957 and remained in this position until 1960.

In Italy, Tatarkiewicz is regarded as a leading figure in the field of aesthetics, particularly for his two seminal works, *History of Aesthetics* and *A History of Six Ideas*. The *History of Aesthetics* was completed by the author between 1960 and 1967 and was subsequently published in Italy in 1979 in three volumes (Ancient, Medieval, Modern Aesthetics) edited by Gianpiero Cavaglià and published by Einaudi in Turin. The work was met with immediate success and garnered numerous reviews from experts in the field, who expressed appreciation for the author's ambitious undertaking. The Italian edition of Tatarkiewicz's other significant work, *Storia di Sei idee (A History of Six Ideas)*, was promoted by Luigi Russo, the inaugural president of the Italian Society of Aesthetics. Translated into Italian by Olimpia Burba and Krystyna Jaworska and edited by Jaworska herself, *Storia di Sei idee* was published in 1993 by Aesthetica edizioni. The continued popularity of the work is evidenced by the recent reprinting of a revised edition in 2020. The original version was first published in Warsaw at PWN (Państwowe Wydawnictwo Naukowe) in 1975. It was subsequently translated into English by Nijhoff in 1980, and into Spanish in 1987.

It is also noteworthy that in 1961, Tatarkiewicz's essay, *Due concetti di forma e due concetti di contenuto (Two Concepts of Form and Two Concepts of Content)*, was published in the Turin *Rivista di filosofia*; while his

article, *Due concetti di bello* (*Two Concepts of Beauty*) was published in the *Rivista di estetica* in 1980.⁶

The two major works on aesthetics are evidently distinct and serve to exemplify a significant methodological challenge that is inherent to any historiographical reconstruction. This challenge pertains to the selection between a historical account based on the actions of specific individuals and a historical account based on the theoretical concepts that underpin them. This is the fundamental distinction between Tatarkiewicz's two principal aesthetic treatises. Concurrently, however, they exhibit certain enduring characteristics of Tatarkiewicz's historiographical perspective, which I intend to re-examine in order to demonstrate whether these persistences are driven by a genuine relevance that concerns not only Tatarkiewicz's work but also our contemporary evaluation of it.

2. Tatarkiewicz's Choice

In the context of the history of aesthetics, Tatarkiewicz's choice to conclude his analysis at the beginning of the 18th century represents a significant departure from the prevailing view that considers that century to be the cradle of the discipline. Traditionally, philosophical aesthetics is regarded as having emerged at this juncture. This is due in part to the fact that the discipline of aesthetics was deliberately established as a philosophical issue by the German philosopher Alexander Baumgarten, who in 1735 coined the term 'aesthetics' (derived from *aisthesis*, meaning sensation), to define the field of study related to aesthetic experience. This provided an epistemological and cognitive approach to the subject.⁷

Furthermore, it is acknowledged that aesthetic reflection existed prior to Baumgarten, particularly in England. The subjects addressed by works such as Lord Shaftesbury's *The Moralists* (1709), Joseph Addison's *The Pleasures of the Imagination* (1712), Francis Hutcheson's *Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue* (1725), and Edmund Burke's *Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757-59) represent early forms of advanced aesthetics, despite the fact that their inquiries were not part of a formally defined field of study.

⁶ See K. Jaworska, 'Appendice biobibliografica', in W. Tatarkiewicz, *Storia di Sei Idee*, (1975), ed. by K. Jaworska, Italian trans. by O. Burba and K. Jaworska, scientific consultation and afterword by L. Russo, Palermo, Aesthetica, 2020, pp. 419-421: p. 421.

⁷ In his *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* (1735) Baumgarten employs for the first time the term 'Aesthetica' (a cura di B. Croce, Bari, Laterza, 1900, p. 41, §CXVII).

Jaworska elucidates the reasons behind Tatarkiewicz's selection by reference to the author's assertion that when aesthetics attains the status of an autonomous discipline (a phenomenon that did not occur until the eighteenth century), a distinct methodology of inquiry is imperative.⁸

This explanation is only partially satisfactory, and I will attempt to provide further reasons for explaining Tatarkiewicz's choice. However, the author's intentions are evident from the outset: his objective is to delineate a theoretical stance concerning concepts, categories and meanings through an investigation of the historical evolution of aesthetic reflection. A dichotomy analogous to that between history and theory pervades the entire work, as Tatarkiewicz's aesthetics is characterised by a constant interplay of opposing assumptions. These include the study of beauty and the study of art, aesthetic theory and aesthetic practice, subjectivist and objectivist aesthetics, descriptive and normative aesthetics, and so forth. As evidenced by the following excerpt from the opening lines of the work: "The study of aesthetics proceeds along many lines, containing both the theory of beauty and the theory of art, investigating both the theory of aesthetic objects and of aesthetic experiences, employing both descriptions and prescriptions, both analysis and explanation".⁹ It follows that methodologies themselves must differ according to the aims they pursue. Tatarkiewicz thus identifies what he defines as an 'implicit aesthetics', which can be discerned in works that are not expressly designed for philosophical analysis and which may be derived from artistic practices. "Some works of art", writes Tatarkiewicz, "allow us to deduce aesthetic theses which without being explicitly stated, are nevertheless revealed through them [...]. [Aesthetics] should embrace not only aesthetic theory, but also the artistic practice which reveals that aesthetic theory".¹⁰ The same applies to works of art criticism: Pliny and Philostratus, with their comments on ancient works of art, gave rise to aesthetic systems, as did the sculptures of Phidias.

Now, there are a number of general problems that confront the historian of ideas when dealing with eighteenth-century aesthetics. I will

⁸ K. Jaworska, 'Presentazione', in W. Tatarkiewicz, *Storia di Sei idee*, pp. 9-25 (p. 20 the quotation: "Nel congedare il terzo volume della Storia dell'estetica l'autore specificava che essa si arrestava quando la materia non esisteva come disciplina autonoma, e che un'elaborazione dell'estetica posteriore avrebbe richiesto un altro metodo" ["In dismissing the third volume of the *History of Aesthetics*, the author specified that it stopped when the subject did not exist as an autonomous discipline, and that a later elaboration of aesthetics would require another method"]).

⁹ W. Tatarkiewicz, 'Introduction', in *History of Aesthetics*, vol. I. *Ancient Aesthetics*, ed. by J. Harrell, London, Continuum, 2005, pp. 1-10: p. 1.

¹⁰ Ibidem, p. 5.

mention some of them and then concentrate on the specific case of Tatarkiewicz.

First, the abundance of documents. This is one of those cases in which the historian of ideas is embarrassed to choose authors to deal with, precisely because of the abundance of possible options. It can be observed that there is no necessary correlation between the systems of aesthetic theory proposed by great philosophers and their contributions to metaphysics or the theory of mind. This is exemplified by the cases of Locke and Berkeley, whose theories in these areas are not as developed as their contributions to these other fields. Conversely, it is often the case that the most insightful perspectives emerge from authors who do not occupy a prominent position in the history of philosophy as a whole (Addison does not feature in any such historical overview). However, their works are fundamental to our understanding of the evolution of the discipline; this is evident in the case of Lord Shaftesbury, Francis Hutcheson, Edmund Burke, Alexander Gerard, Lord Kames. David Hume is the philosopher who perhaps combines the two characteristics (which, incidentally, explains his influence on Kant), and behind him come Adam Smith and Thomas Reid. The eighteenth century is what George Dickie called 'the century of taste',¹¹ and indeed the question of taste becomes fundamental at this time. In the eighteenth century, thinkers identified taste as a significant aspect of an individual's existence. It is notable that Kant, in addition to his analysis of pure and practical reason, should add to his critical plan a critique of judgment – aesthetic and theological. Not to mention a whole host of *peintres-philosophes* whose theorising about art often produced results that had a far from insignificant influence on contemporary thought: from Jonathan Richardson to William Hogarth, from Joshua Reynolds to Henry Fuseli, from Benjamin West to Blake himself.¹²

The growth in interest in aesthetic questions was not solely the result of a specific set of historical circumstances; it was also shaped by a distinct social urgency. This urgency emerged from a sort of inferiority complex within the artistic domain that England felt in comparison with other European cultures, particularly France and Italy. In these nations, aesthetic education was significantly more advanced, contributing to their primacy among the most civilised in Europe. The absence of

¹¹ This is the title of one of Dickie's most successful works: *The Century of Taste. The Odyssey of Taste in the Eighteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 1996.

¹² On the connection between theory and practice in eighteenth century painters, see for instance E. Wind, *Hume and the Heroick Portrait. Studies in Eighteenth-Century Imagery*, ed. by J. Anderson, Oxford, Clarendon Press, 1986; P. Mattick (ed.), *Eighteenth-Century Aesthetics and the Reconstruction of Art*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

a national art school was a notable deficiency in early eighteenth-century England. Despite the influx of artists from Italy and Flanders during the first part of the century, it was arguably with the advent of artists such as Jonathan Richardson and William Hogarth that England began to forge a unique artistic identity. In the latter half of the century, there was a desire in England to establish an Academy of Fine Arts, modelled on those in France and Italy. It was not until 1769 that the Royal Academy of Arts was founded, with Joshua Reynolds serving as the inaugural president until 1790. Reynolds' collection of annual *Discourses*, delivered at the conferral of prizes to the most accomplished students, constitute a corpus of aesthetic thought worthy of study.

The other issue arises from the syncretic nature of eighteenth-century aesthetic reflections, which oscillate between incipient empiricism and traditional neo-Platonism. This results in peculiar mixtures, where it is unclear whether to categorise the treatises as *Kunstliteratur* (in accordance with Julius van Schlosser's definition) or as philosophy in its own right.

3. Tatarkiewicz and Eighteenth-Century Aesthetics

Although Tatarkiewicz concludes his *History of Aesthetics* with an examination of the late 17th century, it is nevertheless evident that in the history of thought, omissions can be just as significant methodologically and epistemologically as positive statements. Just as significant are the oversights, the inaccuracies, which are not lacking in either work. In the preface to the Italian edition of *A History of Six Ideas*, Jaworska had pointed out the "suboptimal" editing of the text, denouncing the "albeit numerous oversights and inaccuracies that dot the work".¹³ These issues are also present in *History of Aesthetics*. In light of these observations, it seems pertinent to examine the omissions in the latter work in relation to the contents of the various lemmas that constitute the former.

In his *History of Aesthetics*, Tatarkiewicz declares his intention to limit his considerations to theories developed in France and Italy during the 18th century. This is due to the fact that they represent a substantial divergence from the poetics and theories of art that had been dominant for the preceding three centuries.¹⁴ Furthermore, they represent a tran-

¹³ Jaworska, *Presentazione*, p. 27: "L'edizione originale (e anche quella inglese) non gode di una redazione ottimale. [...] numerosissime sviste ed inesattezze [...] costellano l'opera" ("The original edition [and the English one] does not enjoy an optimal editing. [...] numerous oversights and inaccuracies [...] dot the work").

¹⁴ "The turn of the 18th century, unlike the three that preceded it, brought no events of particular importance in the history of aesthetics, though there were some

sition towards a fully aesthetic dimension, as they concentrate on what is referred to as general aesthetics. The proponents of this movement, as selected by Tatarkiewicz, are Yves-Marie André, André Crousaz and Jean-Baptiste Du Bos in France; Muratori, Gravina and Vico in Italy.

The author observes that "the flowering of British and German aesthetics did not begin till further on into the century",¹⁵ and this, he declares, is a sufficient reason not to mention it. Such assertion seems somewhat anomalous when one considers, for instance, the contributions of Lord Shaftesbury, who is regarded by Cassirer as "the first great aesthetician that England produced".¹⁶ The Third Earl published his *Characteristics* in 1711, in which he collected earlier essays such as *Soliloquy or Advice to an Author* (1710), *Essay on Wit and Humor* (1710), and his masterpiece, *The Moralists* (1705), which influenced many writers throughout Europe, including Italy and France.

Another significant author, Joseph Addison, published his *Pleasures of the Imagination* in 1712, rather than "later in the century." Furthermore, he wrote it seven years before Du Bos's *Reflexions critiques sur la po sie et sur la peinture* (1719), and it is noteworthy that Tatarkiewicz provides a comprehensive analysis of Du Bos's treatise, additionally observing that the Frenchman "brought to the writing of his *R flexions* considerable artistic experience, and wide reading, not only of the French literature, but also of such writers as Addison and Gravina".¹⁷

In 1725, Vico published the inaugural version of the *Scienza nuova*, which coincided with the publication of Hutcheson's *Inquiry into the Original of Our Ideas of Beauty and Virtue*. If Tatarkiewicz's criterion is based on a chronological approach, it is unclear why he does not address the latter, in addition to devoting a chapter to the former.

In Germany, Wolff defined beauty as perfection in his *Empirische Psychologie*, published in 1732. Tatarkiewicz notes that Baumgarten coined the term "aesthetics" in 1750, although, as previously stated,¹⁸ the term first appeared as early as his *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* (*Reflections on Poetry*) of 1735, ten years before Muratori's *Della forza della fantasia*, which Tatarkiewicz also mentions.

The chronological assumption, which the author has evidently disregarded, does not, therefore, appear to justify his decision to exclude

developments of lesser weight in France and Italy at this time", *History of Aesthetics*, vol. 3, p. 427.

¹⁵ Tatarkiewicz, *History of Aesthetics*, vol. 3, p. 428.

¹⁶ See E. Cassirer, *The Platonic Renaissance in England* (1932), Engl. transl. by J.A. Pettegrove, Austin (TX), Texas University Press, 1953, p. 166.

¹⁷ Tatarkiewicz, *History of Aesthetics*, vol. 3, p. 433.

¹⁸ See above, note 7.

the English and the Germans on the grounds that their flowering commenced "later in the century".

We will have to look elsewhere for the reasons why the Polish philosopher does not do much justice to eighteenth-century English thought: so much so that some dates in the bibliography are out of focus in terms of aesthetic relevance;¹⁹ he attributes to Hume a phrase ("Beauty is in the eye of the beholder and each eye perceives a different beauty") that Hume reported as a prosaic *topos* of common sense, not as a personal reflection.²⁰ Tatarkiewicz, however, attributes this directly to Hume, thereby positioning him as the main proponent of the aesthetic relativism that Hume, on the contrary, sought to circumscribe in his essay on the *Standard of Taste* (1757).

It is evident to the reader that when Tatarkiewicz includes Hume among the proponents of the union of beauty and utility, he is referencing the section "Of Beauty and Deformity" (2.1.8) of the *Treatise of Human Nature* (1739-40). In this chapter, Hume addresses the concept of beauty in a cursory manner and from a heteronomous perspective, with the aim of illustrating certain principles pertaining to the passions. It is evident that Hume, in the subsequent essays in which he addresses aesthetics in greater depth and with greater reflection, not only rejects the Socratic notion of beauty-utility in favour of more 'modern' perspectives; but also, as is well documented, disavows the *Treatise* in its entirety. Indeed, he was so critical of the work that he decided not to include it in the collection of his complete works, *Essays and Treatises on Several Subjects*.²¹

¹⁹ Tatarkiewicz claims that during the eighteenth century every generation in England produced a great writer in the field of aesthetics, but in Hume's case he mentions the date of 1739, which coincides with the publication of the first two parts of *Treatise of Human Nature*, which are certainly of great importance, but not in aesthetic terms (*A History of Six Ideas. An Essay in Aesthetics*, Engl. transl. Ch. Kasperek, The Hague-Boston-London, Nijoff, 1980, p. 138). His most famous essay, which established Hume's fame as a writer on taste and beauty, is *Of the Standard of Taste*, published in 1757, although he had written several aesthetic essays since the 1740s.

²⁰ Tatarkiewicz, *A History of Six Ideas*, p. 140. Cfr. D. Hume, *Of the Standard of Taste*, in *Essays and Treatises on Several Subjects*, London, Cadell, 1777, pp. 241-266: "Beauty is no quality in things themselves: It exists merely in the mind which contemplates them; and each mind perceives a different beauty" (p. 245); he adds a few lines below: "But though this axiom, by passing into a proverb, seems to have attained the sanction of common sense; there is certainly a species of common sense which opposes it, at least serves to modify and restrain it" (ibidem).

²¹ In the "Advertisement" for the 1777 edition of the *Essays and Treatises*, vol. II, Hume wrote: "Most of the principles, and reasonings, contained in this volume, were published in a work in three volumes, called *A Treatise of Human Nature*: A work which the Author had projected before he left College, and which he wrote and published not

In light of these facts, what possible reasons can we hypothesise for Tatarkiewicz's choice not to engage with Enlightenment poetics, and some poetics in particular? I would like to suggest just a few reasons.

The initial issue pertains to the crisis of the "Great Theory".²² Tatarkiewicz offers an original and valuable contribution to our field by defining this concept. He employs it to synthesise the most enduring and pervasive thesis, spanning from Classicism to Modernism, which objectifies beauty and aligns it with proportion, order, and measure.

The philosopher was, however, aware that the Great Theory had lost its value in the eighteenth century. He explains that this was due to the fact that, "tastes had changed [...]. Late baroque, and then romantic, art and literature had made their appearance and won followers. Both were completely non-classical. But classical art had formed the basis for the Great Theory, which sank into irrelevance because it was difficult to reconcile with current trends".²³

I am somewhat reluctant to concur with such an assessment. Indeed, during the eighteenth century, there was a pervasive sentiment of disdain towards Baroque painting, which was perceived as excessively sensual and unbridled in comparison to the intellectual and rational tenets of eighteenth-century art. It is beyond the scope of this discussion to present any evidence to support the assertion that the artistic movement *par excellence* of the eighteenth century was Neoclassicism. To find actual examples of anti-Classicism during the century, one should rather turn to its last decades and to artists such as James Barry, Henry Fuseli and William Blake, in whom pre-Romantic suggestions and the detachment from the rational formalism of Classicism are present. Furthermore, the Gothic revival of the late 18th century and the so-called 'return to nature' of painters such as John Constable and poets such as William Wordsworth and Samuel T. Coleridge in the *Lyrical Ballads* (1798) provide additional evidence of the significant transformation in artistic conceptions that occurred at the turn of the century.²⁴

long after. But not finding it successful, he was sensible of his error in going to the press too early, and he cast the whole anew in the following pieces, where some negligences in his former reasoning and more in the expression, are, he hopes, corrected. [...] Henceforth, the Author desires, that the following Pieces [which do not include the *Treatise*] may alone be regarded as containing his philosophical sentiments and principles".

²² Tatarkiewicz, *A History of Six Ideas*, pp. 137-140 (IV.6. "Crisis of the Great Theory").

²³ Ibidem, p. 138.

²⁴ For an analysis of the transition from Classical to Romantic poetics, see W.J. Bate, *From Classic to Romantic. Premises of Taste in Eighteenth-Century England*, New York, Harper & Bros., 1961; R. Rosenblum, *The Dawn of British Romantic Painting*

The second reason I advance is not intended to refer to any psychologicistic considerations, but it seems undeniable that a systematic and classificatory instinct emerges as an objective fact from reading Tarkiewicz's two major aesthetic works. The Polish philosopher appears to have constructed his *History of Six Ideas* on personal notes, divided into themes, written and collected over the years, and assembled into an organic whole in which he applies the same concept of order and coherent disposition that informs the Grand Theory. In this way, he assumes the roles of theorist, disseminator and practitioner of the theory in question. By classifying aesthetic theories into conceptual and terminological classes, he himself adopts that criterion of order which refers to the unity and organicity of intellectual and artistic work. It is also noteworthy that among the positive aspects he ascribes to the Enlightenment, he cites the more perfected classification of the arts.²⁵

Another rationale for justifying the philosopher's rejection of eighteenth-century aesthetics is that he was more inclined to examine the paradigms of the Classical and Renaissance traditions than to delve into the compelling narrative of their dissolution, according to modern scholars, in the eighteenth century, when they were supplanted by a multitude of positions and forms of 'modern' relativism.

This is particularly evident in *A History of Six Ideas*, where he offers commentary on this pivotal cultural transition in rather telling terms. With regard to the concept of form, he states, "In the eighteenth century the problem of the relation of form to content ceased attracting attention; other problems had come to the fore." While this assertion is, on the surface, accurate, it is, in fact, only partially so.²⁶

With regard to art: "... around 1750, the old concept yielded place to the modern one. Now art meant the production of beauty. This latter concept became just as universally accepted as had the ancient one. For more or less a century and a half the new concept seemed suitable, to the extent that aestheticians and art theoreticians did not consider

1760-1780, in *The Varied Pattern. Studies in the 18th Century*, ed. by P. Huges and D. Williams, Toronto, Hakkert, 1971, pp. 189-210; K. Clark, *The Romantic Rebellion. Romantic versus Classic Art*, London, J. Murray and Sotheby Parke Bernet, 1973; F. Haskell, *Past and Present in Art and Taste. Selected Essays*, New Haven (CT) and London, Yale University Press, 1987; M. Brown, *Preromanticism*, Stanford (CA), Stanford University Press, 1991; M.J. Tolley, *Preromanticism*, in D. Wu (ed.), *A Companion to Romanticism*, Hoboken (NJ), Blackwell Publ., 1999.

²⁵ *A History of Six Ideas*, p. 60: "This division [*scil.* of fine arts] was brought about only in the Enlightenment. It was only then, too, that the term 'fine arts' was established".

²⁶ *Ibidem*, p. 231.

changing or improving it".²⁷ Regarding the concept of creativity, Tatarkiewicz records its changes going directly from the Church Fathers to the 19th century.²⁸

About imitation, or mimesis: "The 18th century inherited this idea, adopted it, and *ceased pondering over it*".²⁹ And again, "The theory calling for an art equally rational as nature (and thereby equally perfect as, if not more so than, nature herself) reached a peak at the end of the 17th century, in the French academic aesthetics [...]. Later *the theory broke down*".³⁰

In Tatarkiewicz's view, the eighteenth century marked the decline of the comprehensive, long-standing theoretical frameworks that had previously informed the aesthetic debate. This period witnessed the waning influence of the Great Theory, in particular: "The dominance of the objective aesthetic thus lasted for long centuries (although accompanied by opposition from subjectivists, now slackening, now gaining in force). Until at last, the 18th century saw the victory of the subjectivist aesthetic. Subjectivism now found numerous adherents and exponents in France, even more in Britain".³¹ This led him to make some critical remarks about 1) a certain incongruity between theory and practice; 2) the loss of a methodological order; and, more importantly, 3) the inevitable inconsistencies of any reflection that renounces a problematic and systemic order: "And a curious thing happened: it was the subjectivists' concept that supplied arguments to their opponents. The initiator of the subjectivist concept, Hutcheson, had observed that such a sense [*scil.* the sense of beauty] has a passive character. And if it is passive, then it registers the objective state of things, objective beauty: even before the end of the century, Price and Reid were to exploit this as an argument in behalf of objectivism".³² To the satisfaction of Tatarkiewicz, one might say, who illustrates the complex course of the split between objectivism and subjectivism, and how it led to a paradigm shift that has not been replaced by anything convincing. The advent of modern subjectivism meant that "this character of the question has prevented it from acquiring a universally convincing solution and its history from stopping at some more or less constant position, and on the contrary has caused it to shift repeatedly from one position to another".³³

²⁷ Ibidem, p. 23.

²⁸ Ibidem, p. 251ff.

²⁹ Ibidem, p. 274, emphasis mine.

³⁰ Ibidem, p. 296, emphasis mine.

³¹ Ibidem, p. 215.

³² Ibidem, p. 216.

³³ Ibidem, p. 253.

In conclusion, Tatarkiewicz's works demonstrate the significance and value of aesthetic reflection as a pervasive and multifaceted concept, elucidating not only aesthetic developments but also ethical and sociological shifts in taste. His concept of 'implicit aesthetics' provides an intriguing lens through which to reconstruct the trajectory of documented thought and facilitate comprehension of critical practices and assumptions in contemporary art for the contemporary reader.

The divorce between beauty and art that occurred at the beginning of the last century, coupled with the latter's approach to conceptual dimensions, led to a transformation in art-making. This transformation was brought about by the advent of the so-called *avant-gardes*, which transformed art into a sort of an aesthetic in practice. This current, which may also be described as an 'implicit aesthetics', is constantly evolving and unfolding.

References

- Arens K., 'Rereading Herder as Heritor of Idealism: Robert von Zimmermann's *Aesthetics*', *Herder Jahrbuch*, vol. XIII, 2013, pp. 129-146.
- Bate W.J., *From Classic to Romantic. Premises of Taste in Eighteenth-Century England*, New York, Harper & Bros., 1961.
- Baumgarten, A., *Meditationes philosophicae de nonnullis ad poema pertinentibus* (1735), B. Croce (ed.), Bari, Laterza, 1900.
- Bosanquet B., 'Croce's Aesthetic', *Proceedings of the British Academy*, vol. 9, 1919, pp. 261-288.
- Brown M., *Preromanticism*, Stanford (CA), Stanford University Press, 1991.
- Carr H.W., *The Philosophy of Benedetto Croce*, London, Macmillan, 1917.
- Cassirer E., *The Platonic Renaissance in England* (1932), Engl. transl. by J.A. Pettegrove, Austin (TX), Texas University Press, 1953.
- Clark K., *The Romantic Rebellion. Romantic versus Classic Art*, London, J. Murray and Sotheby Parke Bernet, 1973.
- Croce B., *Aesthetics as Science of Expression or General Linguistics*, Engl. transl. by D. Ainslie, New York, The Noonday Press [Farrar, Straus and Co.], 1975.
- D'Angelo P., *Benedetto Croce. La biografia*, vol. I: *Gli anni 1866-1918*, Bologna, Il Mulino, 2023.
- Dickie G., *The Century of Taste. The Odyssey of Taste in the Eighteenth Century*, Oxford, Oxford University Press, 1996.
- Fisette D., 'Robert Zimmermann and Herbartianism in Vienna: The Critical Reception of Brentano and his Followers', in C. Maigné (ed.), *Herbartism in Austrian Philosophy*, Berlin und Boston, De Gruyter, 2021, pp. 33-62.
- Haskell F., *Past and Present in Art and Taste. Selected Essays*, New Haven (CT) and London, Yale University Press, 1987.
- Hume D., *Of the Standard of Taste* (1757), in *Essays and Treatises on Several Subjects*, London, Cadell, 1777, pp. 241-266.

- Ionescu V., 'Zimmermann's Aesthetics and Riegl's Art Theory. Influences and Resistances', *Ars*, vol. 46, no. 1. 2013, pp. 86-93.
- Jacquette D., 'Bosanquet's Concept of Difficult Beauty', *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 43, no. 1, 1984, pp. 79-88.
- Jaworska K., 'Presentazione', in Tatarkiewicz, *Storia di Sei idee* (1975), K. Jaworska (ed.), Italian trans. by O. Burba and K. Jaworska, scientific consultation and afterword by L. Russo, Palermo, Aesthetica, 2020, pp. 9-25.
- Jaworska K., 'Appendice biobibliografica', in W. Tatarkiewicz, *Storia di Sei idee* (1975), K. Jaworska (ed.), Italian trans. by O. Burba and K. Jaworska, scientific consultation and afterword by L. Russo, Palermo, Aesthetica, 2020, pp. 419-421.
- Jaworski M., *Władysław Tatarkiewicz*, Warszawa, Interpress, 1975.
- Lang B., 'Bosanquet's Aesthetic: A History and Philosophy of the Symbol', *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 26, no. 3, 1968, pp. 377-387.
- Moss M.E., *Benedetto Croce Reconsidered: Truth and Error in Theories of Art, Literature, and History*, London, University of New England Press, 1987.
- Orsini G., *Benedetto Croce: Philosophy of Art and Literary Critic*, Carbondale, Southern Illinois University Press, 1961.
- Rosenblum R., *The Dawn of British Romantic Painting 1760-1780*, in *The Varied Pattern. Studies in the 18th Century*, P. Huges and D. Williams (eds.), Toronto, Hakkert, 1971, pp. 189-210.
- Tatarkiewicz W., *A History of Six Ideas. An Essay in Aesthetics*, Engl. transl. Ch. Kasparek, The Hague-Boston-London, Nijoff, 1980.
- Tatarkiewicz W., *History of Aesthetics*, vol. 1. *Ancient Aesthetics*, J. Harrell (ed.), London, Continuum, 2005.
- Tatarkiewicz W., *History of Aesthetics*, vol. 3. *Modern Aesthetics*, D. Petsch (ed.), London, Continuum, 2005.
- Tolley M.J., *Preromanticism*, in D. Wu (ed.), *A Companion to Romanticism*, Hoboken (NJ), Blackwell Publ., 1999.
- Vincent A., 'Bosanquet and Social Aesthetics', *Collingwood and British Idealism Studies*, vol. 12, 2006, pp. 39-66.
- Winter E., *Robert Zimmermanns philosophische Propädeutik und die Vorlagen aus der Wissenschaftslehre Bernard Bolzanos. Eine Dokumentation zur Geschichte des Denkens und der Erziehung in der Donaumonarchie*, Vienna, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975.

Giovanni Iamartino

University of Milan, Italy

e-mail: giovanni.iamartino@unimi.it

ORCID: 0000-0002-7019-2592

THE LEXICOGRAPHER AS ANATOMIST: BODY WORDS IN EIGHTEENTH-CENTURY ENGLISH DICTIONARIES

Abstract

Body words – i.e. words denoting and describing the parts and functions of the human body – have often been a thorny issue in lexicography, as their usage is largely conditioned by the dominant ideology, which determines what is to be considered as a taboo in a given culture and time. The present paper will focus on body words and their lexicographical treatment in a selection of representative eighteenth-century dictionaries of the English language. Apart from highlighting the British eighteenth century's mental attitude to man's physical reality and animal functions, the data will clarify that dictionaries are not the objective, neutral representations of languages as is commonly thought, but a repository of (sometimes competing) ideologies and worldviews.

Keywords: body words, John Kersey, Samuel Johnson, Frances Grose, ideology in dictionaries, slang.

Body Words in English Lexis and Lexicography

The history of English monolingual lexicography can be divided into three phases. First, the seventeenth-century tradition of the so-called hard-word dictionaries inaugurated by Robert Cawdrey's *A Table Alphabeticall* (1604), which focused on English words of Latin, Greek or Hebrew origin, thus very difficult to understand if one lacked a university education of a sort. Second, the eighteenth century witnessed the development of modern monolingual lexicography because, on the one side, the first general purpose or universal dictionaries were published (that is to say, dictionaries theoretically aiming to include the whole lexical store of the English language) and, on the other side, the first specialized dictionaries, dictionaries of arts and crafts, and encyclopedias were compiled. The third stage may be made to start in the mid-nineteenth century when the towering presence exerted by Samuel Johnson and his dictionary started being challenged by the discussions and work that

led to the compilation and publication of the *Oxford English Dictionary* between 1884 and 1928, currently in its ongoing third edition online.¹

Given this historical framework, the present article's focus on a representative sample of eighteenth-century English monolingual dictionaries, and on body words in them, relies on a few critical assumptions and established facts that need highlighting. Most importantly, research has made it clear that dictionaries from past centuries are an inexhaustible source of information and data: on words, their usage and lexicographical treatment, of course; but also – and perhaps more interestingly – on cultural, social, political, and even moral or theological issues; seen from this broader perspective, dictionaries may be said to provide a composite picture of both their compilers' personality and the shared values and ideology of their age and society.² This is the reason why medical dictionaries and encyclopedias will not be considered here: the technical, (supposedly) neutral and objective presentation of the human body will be neglected in favour of the everyday usage of body words and the ideology or worldview involved in such usage. Reference here will be made to three outstanding lexicographers of eighteenth-century England: John Kersey, who started the tradition of general purpose dictionary early in the century, thus providing useful guides for the widening number of literate, but linguistically insecure people; Samuel Johnson, whose *Dictionary*, first published in 1755 and meant for the educated and upper classes, became the linguistic and literary monument of the age; and Francis Grose who, late in the century, compiled the first English dictionary of slang, mixing his antiquarian bent with a keen interest in the non-standard, colloquial and humorous usage of the low classes. Their dictionaries, therefore, may collectively represent the main trends of eighteenth-century lexicography, and the contemporary use of words – body words among them.

¹ Relevant criticism on the history of English lexicography includes: T. DeW. Starnes and G.E. Noyes, *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson, 1604-1755*, new edition by G. Stein, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 1991 (1st edn 1946); T. Hayashi, *The Theory of English Lexicography, 1530-1791*, Amsterdam, John Benjamins, 1978; W. Hüllen, *English Dictionaries, 800-1700: The Topical Tradition*, Oxford, Clarendon Press, 1999; J. Considine and G. Iamartino (eds.), *Words and Dictionaries from the British Isles in Historical Perspective*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2007; A.P. Cowie (ed.), *The Oxford History of English Lexicography*, 2 vols., Oxford, Clarendon Press, 2009; H. Béjoint, *The Lexicography of English*, Oxford, Oxford University Press, 2010, pp. 50-95; S. Ogilvie (ed.), *The Cambridge Companion to English Dictionaries*, Cambridge, C.U.P., 2020, pp. 89-252.

² These latter sentences reproduce almost verbatim the first introductory lines of G. Iamartino, 'Lexicography as a Mirror of Society: Women in John Kersey's Dictionaries of the English Language', *Textus. English Studies in Italy*, vol. 33, no. 1, 2020, pp. 35-67.

As a final introductory comment, let it be emphasized that lexicographers may well be described as anatomists, of a very special kind though: they dissect the 'living' body of a language in order to analyze individual words and make clear a given word's properties – be they grammatical, semantic, or pragmatic – and their connections with other words in the big body of a language. This metaphor is, arguably, a very apt one when talking about body words: indeed, apart from denoting human beings' most basic, immediate reality (i.e., the use of *head*, *eye*, *heart* or *foot* to refer to a part of the body), these words have developed in time further meanings and usages that, in a way, linguistically document man's outlook on and interpretation of the world. These include, first of all, the anthropomorphic labelling of the world, be it the natural world (*the mouth of a river*, *the eye of a storm*, *tongues of fire*, *veins of gold*) or man-built reality (*the arm of a chair*, *the neck of a bottle*, *the foot of the stairs*). Secondly, there are expressions involving body words that may be used literally or, more often than not, metaphorically: *to fold one's arms*, *to turn one's back on somebody*, *to burn one's fingers*, or *to have a thin skin*. Thirdly, some purely idiomatic phrases may be mentioned, whose motivation behind the metaphorical usage of body words is largely lost: *to have two left feet* (= to be clumsy), *to put one's foot in one's mouth* (= to make a gaffe, to blunder), or *to pay through the nose* (= to cost a lot). Fourthly and finally, body words are often involved in euphemistic processes, especially words related to sexuality and bodily functions.³ This latter tendency is particularly interesting in the present context, as it very much depends on the dominant ideology of a given age and culture: what was perceived as taboo in the eighteenth century might not be considered the same nowadays, and vice versa. The lack of privacy in early modern Europe possibly made people unconcerned about some situations – excretion for one – that later generations came to be much more reserved, fussy or fastidious about. Indeed, as J.H. Plumb put it nicely long ago, "An exceedingly frank acknowledgment, one might almost say a relish, of man's animal functions was as much a part of the age as the elegant furniture or delicate china".⁴

³ Just to make a single example, the source of present-day English *toilet* is French *toilette*, originally denoting a cloth used as a wrapper for clothes, and coming to mean, in early twentieth-century English, a *lavatory* (itself a euphemism, because one does not only wash themselves there).

⁴ Quoted in V. Gattrell, *City of Laughter. Sex and Satire in Eighteenth-Century London*, London, Atlantic Books, 2006, p. 4. It is worth stressing here that the topic of the body – healthy or sick, clean or dirty, dressed or naked – is often dealt with in eighteenth-century works. See, among others: V. Kelly and D. von Mücke, *Body & Text in the Eighteenth Century*, Stanford, Stanford University Press, 1994; J. McMaster, *Reading the Body in the Eighteenth-Century Novel*, Basingstoke, Palgrave Macmillan,

John Kersey's *A New English Dictionary* and *Dictionarium Anglo-Britannicum*

John Kersey gave Britain its first general-purpose dictionary, *A New English Dictionary*, published in 1702 and later in 1713, and the first abridged one, the *Dictionarium Anglo-Britannicum* of 1708, a condensed version of his own revision, published two years earlier, of Edward Phillips's *New World of Words, or, Universal English Dictionary* (first published in 1658 and then in its sixth folio edition). Indeed, Kersey was a very active and progressive lexicographer; unfortunately, only scant information about his life is available, and nothing is known about his personality and opinions.⁵

The present analysis – relying on previous research⁶ into these dictionaries and a corpus of the 520 women-related entries excerpted from them – will zoom in on words used to refer to the female body and physical condition. Although Kersey defines the word “beauty” as either “a beautiful, very fair or charming woman” (1708) or “a beautiful or very fair woman” (1713), the pages of his dictionaries are not peopled by such paragons of beauty; we find, instead, a number of words visualising women and their body as unattractive:

BELDAME

1708 / 1713 – a decrepit old woman.

BLOWZE

1708 – a fat, red-faced bloated wench.

1713 – a fat bloated wench.

DOWDY

1713 – a swarthy gross woman.

A GREAT MAWKS

1713 – a huge nasty slut.

2004; and G. Iamartino (ed.), *Representing the Body in Eighteenth-Century Literature and Culture*, a monograph section of *Acme*, vol. 70, n. 2, 2017, pp. 9-65.

⁵ His biography is sketched in R. Wallis, ‘John Kersey the Younger’, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford, Oxford University Press, 2004, doi:10.1093/ref:odnb/15475. Wallis does not refer to Kersey as the author of the 1702 compilation, since the title-page of *A New English Dictionary* only mentions the initials J.K.; still, historians of lexicography tend to attribute this dictionary to him, e.g. N.E. Osselton, ‘John Kersey and the Ordinary Words of English’, *English Studies*, vol. 60, 1979, pp. 555-561.

⁶ G. Iamartino, ‘Lexicography as a Mirror of Society: Women in John Kersey’s Dictionaries of the English Language’,... The three dictionaries quoted from will be referred to by mentioning their publication date.

SLUT

1713 – a dirty nasty wench.

SLUTTISH

1713 – that belongs to, or dirty like a slut.

A TATTERED HOUSEWIFE

1713 – a woman clothed with rags.

TRAPES

1713 – a meer slattern, a dirty slut.

AN OLD TROT

1713 – a decrepit old woman.

Apart from these words, mention of the woman's body is made only with reference to either childbirth and related problems or typical female illnesses. Quite a few entries are listed in the dictionary to define the three stages of procreation – pregnancy, childbearing and delivery. Some of them are present in both dictionaries, i.e. ABORTION, ABORTIVE, TO BEAR, CHILDING, IMPREGNATE, MISCARRIAGE, TO MISCARRY, MOTHER, MOTHERHOOD, PREGNANCY, PREGNANT, PROLIFICK, and TRAVEL, with only two definitions worth mentioning and comparing, the former to highlight the encyclopaedic character of the 1708 definition, the latter to show the different lexicographical presentations in the two dictionaries:

ABORTION:

1708 – miscarriage in women, or the bringing forth of a child before its time, that is in no capacity to live.

1713 – miscarriage in women, untimely birth.

MOTHER:

1708 – a woman that has brought forth a child; also, the womb; also, a disease in that part.

1713 – the womb, or a disease in that part.

1713 – a woman that has brought forth a child.

A dozen childbirth-related entries are only included in *A New English Dictionary* wordlist – TO BREED, CHILD, TO CHURCH A WOMAN, TO CONCEIVE, TO DELIVER, DELIVERY, LABOUR, MATERNAL, PROCREATE, PROCREATION, TEEM, THROWS OR PANGS, TO TRAVEL – the only particularly interesting one being TO CHURCH A WOMAN “to receive her in the church after her delivery from child-birth”, which refers to a rite of the Anglican Church in the *Book of Common Prayer*.⁷

⁷ See “The thanksgiving of women after child-birth, commonly called the Churching of women” in *The Book of Common Prayer...*, London, printed by John, Bill and Christopher Barker, 1662, pp. D4v-D5. The 1662 edition, revised after the English Civil War, became and still remains the official prayer book of the Church of England.

Most of the 27 childbirth-related words only to be found in the *Dictionarium Anglo-Britannicum* are straight from Latin or Greek:⁸

ALLANTOIS OR ALLANTOIDES, AMBLOSIS, AMBLOTICKS, CHILDIR, CHORION, TO ENGENDER, FOETUS, TO GENERATE, GENERATION, GESTATION, HYSTEROTOMOTOCIA, TO IMPREGNATE, IMPREGNATION, LACTEA FEBRIS, MATER, MATERNITY, PARTUS, PARTUS CAESAREUS, PARTUS DIFFICILIS, PLACENTA UTERINA, PUERPERA, SECTIO CAESAREA, SECUNDINE, THELYGONOS, TOMOTOCIA, TORMINA HYSTERICA, TORMINA POST PARTUM.

Further entries referring to the anatomy, physiology or pathology of women are listed in both dictionaries (TERMS, WILL-JILL); just a few only in *A New Dictionary* (MENSTRUOUS, TEAT, WHITES); many more in the *Dictionarium Anglo-Britannicum* only:

ADOLESCENCY, ANDROGYNOUS, HYSTERALGIA, HYSTERICAL OR HYSTERIC, HYSTEROCELE, HYSTEROTOMIA, HYSTEROTOMOTOCIA, LIGAMENTA UTERI, MAMMA, MATRICALIA, MULIEBRIA, NYMPHOMANIA, TORMINA HYSTERICA, UTERI ASCENSIO, UTERI PROCIDENTIA, UTERINE, UTERINE FURY, UTERUS, VIRGINEUS MORBUS, VULVA.

As to typical female illnesses, both dictionaries have *hysteria*, or fits, in the foreground: this is culturally relevant, because women's lack of control over their emotions – as can be seen in hysterical behaviour – was understood as a sign of their irrational nature and directly linked to the uterus (notice the connection between anatomy and pathology here):

FERVOUR OF THE MATRIX:

1708 – a distemper when the whole substance of the womb is very hot.

HYSTERICA:

1708 – medicines against the diseases of the womb.

HYSTERICA PASSIO:

1708 – a disease in women, commonly called fits of the mother.

HYSTERICAL PASSION:

1713 – a disease in women, called fits of the mother.

MATRICE, OR MATRIX:

1713 – the mother, or womb.

MATRIX:

1708 – the matrice, or mother.

⁸ Indeed, the dictionary title-page states that Kersey's compilation will provide "A Brief, but Emphatical and Clear Explication of all sorts of difficult WORDS, that derive their Original from other Ancient and Modern Languages; as also, of all Terms relating to Arts and Sciences, both Liberal and Mechanical" – the following list including "*Physick, Surgery, Anatomy*".

MOTHER:

1708 – a woman that has brought forth a child; also the womb; also a disease in that part.

1713 – the womb, or a disease in that part.

VAPOURS:

1708 – a watery exhalation, or steam, rais'd by fire or the heat of the sun.

In a medicinal sense, vapour is taken for fits of the mother or melancholy; a disease.

1713 – (in a physical sense) fits of the mother or melancholy; a disease.

WOMB:

1713 – the mother, in women.

One might argue that there is no harm intended here, on the part of the lexicographer, as Kersey simply gave voice to the medical knowledge of his times; but the (at least, implicit) connection between female anatomy and (ir)rational behaviour should be noticed, because MAN is defined in *A New English Dictionary* as “a rational creature”, whereas the entry WOMAN has an etymological note – philologically, a wrong one – that identifies women with their uterus:

A WOMAN, (q.d. womb-man) a female Man; the word Mon or Man, is Saxon (as homo in Latin) signifying both Sexes.

This is clear evidence of both Kersey's individual mindset and his role as a lexicographer or a linguistic spokesman for his speech community. It goes without saying that, when one refers to lexicographers in the early modern and modern age, male lexicographers are meant, dictionary-making being until quite recently the diversion or profession of men only. Not surprisingly, therefore, dictionaries have always been full of entries, words, definitions, examples, and comments that display the contemporary attitude – at best patronizing, at worst derogatory – of the social and cultural elite, a male one of course, towards women.

Samuel Johnson's *A Dictionary of the English Language*

Although a large number of entries on women are included in Johnson's dictionary,⁹ only a dozen describe the female body and physical

⁹ See G. Iamartino, 'Words by Women, Words on Women in Samuel Johnson's *Dictionary of the English Language*', in J. Considine (ed.), *Adventuring in Dictionaries: New Studies in the History of Lexicography*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2010, pp. 94-125. Ch. Brewer, "'A Goose-Quill or a Gander's?': Female Writers in Johnson's *Dictionary*", in F. Johnston and L. Mugglestone (eds.), *Samuel Johnson: The Arc of the Pendulum*, Oxford, Oxford University Press, 2012, pp. 120-139,

condition, especially childbirth and typical female illnesses. One single example is worth quoting and comparing with Kersey's corresponding entries:

MOTHER. *n.s.* ...

5. Hysterical passion; so called, as being imagined peculiar to women.

This stopping of the stomach might be the *mother*, forasmuch as many were troubled with *mother* fits, although few returned to have died of them.

Graunt's Bills.

What is noticeable here is not so much the interchangeability of the noun phrase *hysterical passion* and the noun *mother* in its medical acception,¹⁰ which echoes Kersey's entries, but rather Johnson's skepticism about attributing hysteria to women only – an attitude of doubting that confirms his unconventional view of women.

As far as more general body words are concerned, Johnson may be said to epitomize the eighteenth-century idea of decorum in a dictionary, like his, that was meant to provide a linguistic, but also a cultural and educational model.¹¹ See for example Johnson's post-Harveian definition of HEART, which includes a critical comment that balances technicality with popular ideas:

HEART. *n.s.* [heort, Saxon; *hertz*, German.]

1. The muscle which by its contraction and dilation propels the blood through the course of circulation, and is therefore considered as the source of vital motion. It is supposed in popular language to be the seat sometimes of courage, sometimes of affection. ...

His dictionary is rich in technical terms belonging to medicine, as exemplified by *pharyngotomy*,

PHARYNGOTOMY. *n.s.* [Φαρυγξ and τεμνω.] The act of making an incision into the wind-pipe, used when some tumour in the throat hinders respiration.

very often taken from preceding medical dictionaries, among others the English translation (1684) of the Dutch physician Stephan Blankaart's *Le-*

provides a complementary picture, as it focuses on female-authored sources in the *Dictionary* and Johnson's attitude to women, women writers and women's language.

¹⁰ For the meaning and usage of these terms in the eighteenth century, see the relevant examples in the *Oxford English Dictionary Online*, Oxford, Oxford University Press, s.v. MOTHER, *n.*, II.9, HYSTERICAL PASSION, *n.* and HYSTERIA, *n.* 1.

¹¹ See, among others, R. DeMaria, Jr., *Johnson's Dictionary and the Language of Learning*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1986.

xicon Medicum Graeco-Latinum (1679), John Quincy's *Lexicon Physico-Medicum* (1719) or Robert James's *A Medicinal Dictionary* of 1743-1745.¹²

Apart from that, Johnson's dictionary lists some of the common everyday words denoting body parts, including some 'private' parts, especially if quotations from literary works can illustrate their usage:

ARSE. *n.s.* [earse, Sax.] The buttocks, or hind part of an animal.

To hang an ARSE. A vulgar phrase, signifying to be tardy, sluggish, or dilatory.

For Hudibras wore but one spur,

As wisely knowing, could he stir

To active trot one side of 's horse,

The other would not *hang an arse*.

Hudibras, cant. i.

BUBBY. *n.s.* A woman's breast.

Foh! say they, to see a handsome, brisk, genteel, young fellow, so much governed by a doating old woman; why don't you go and suck he *bubby*?

Arbuthnot's John Bull.

BUM. *n.s.* [boume, Dutch.]

1. The buttocks; the part on which we sit.

The wisest aunt telling the saddest tale,

Sometime for threefoot stool mistaketh me,

Then slip I from her *bum*, down topples she.

Shakesp.

This said, he gently rais'd the knight,

And set him on his *bum* upright.

Hudibras.

From dusty shops neglected authours come,

Martyrs of pies, and relicks of the *bum*.

Dryden's Mackfl.

The learned Sydenham does not doubt,

But profound thought will bring the gout;

And that with *bum* on couch we lie,

Because our reason's soar'd too high.

W — n.

2. It is used, in composition, for any thing mean or low, as *bumbailiff*.

BUTTOCK. *n.s.* [supposed, by *Skinner*, to come from *aboutir*, Fr. inserted by *Junius* without etymology.] The rump; the part near the tail.

It is like a barber's chair that fits all the *buttocks*.

Shakesp.

Such as were not able to stay themselves, should be holden up

by others of more strength, riding behind them upon the *buttocks* of the horse.

Knolles's History of the Turks.

The tail of a fox was never made for the buttocks of an ape.

L'Estrange's Fables.

FUNDAMENT. *n.s.* [*fundamentum*, Latin.] The back part of the body.

Clearly, Johnson does not seem to be particularly squeamish here. His definitions are simple and straightforward, and his quotations may

¹² See S. Pireddu, 'The "Landscape of the Body": The Language of Medicine in Johnson's *Dictionary*', *Textus: English Studies in Italy*, vol. 19, no. 1, 2006, pp. 107-130.

also have been meant to bring his dictionary users to smile or laugh, as in the case of *FART*:

FART. n.s. [fert, Saxon.] Wind from behind.
 Love is the *fart*
 Of every heart;
 It pains a man when 'tis kept close;
 And others doth offend, when 'tis let loose. *Suckling.*

To *FART. v.a.* [from the noun.] To break wind behind.
 As when we a gun discharge,
 Before the flame from muzzle burst,
 Just at the breech it flashes first;
 So from my lord his passion broke,
 He *farted* first, and then he spoke. *Swift.*

No four-letter words are to be found in Johnson's dictionary;¹³ it includes, instead, learned terms with very aseptic, sanitized definitions or more common everyday words whose original, more general meaning is defined and illustrated:

To *COPULATE. v.a.* [*copulo*, Latin.] To unite; to conjoin; to link together.
 If the force of custom, simple and separate, be great, the force of custom *copulate* and conjoined, and collegiate, is far greater. *Bacon, Essay 40.*

To *COPULATE. v.n.* To come together as different sexes.
 Not only the persons so *copulating* are infected, but also their children.
 Wiseman's Surgery.

COPULATION. n.s. [from *copulate*.] The congress or embrace of the two sexes.
 Sundry kinds, even of conjugal *copulation*, are prohibited as dishonest.
 Hooker, b. iv. sect. 11.

EXCREMENT. n.s. [*excrementum*, Latin.] That which is thrown out as useless, noxious, or corrupted from the natural passages of the body.

We see that those *excrements*, that are of the first digestion, smell the worst; as the *excrements* from the belly. *Bacon.*

It fares with politick bodies as with the physical;
 each would convert all into their own proper substance, and cast forth
 as *excrement* what will not be changed. *Raleigh's Essays.*

Their sordid avarice rakes
 In *excrements*, and hires the very jakes. *Dryden's Juv. Sat. 3.*
 Farce, in itself, is of a nasty scent;
 But the gain smells not of the *excrement*. *Dryden.*

¹³ No slang or colloquial words for sexual intercourse or male and female genitalia; the 'dangerous' meaning is tacitly censured in the lexicographical description of such polysemous words as *prick* or *yard*.

You may find, by dissection, not only their stomachs full of meat,
 but their intestines full of *excrement*. *Bentley's Sermons.*
 The *excrements* of horses are nothing but hay, and, as such, combustible.
Arbuthnot on Aliments.

ORDURE. *n.s.* [*ordure*, French; from *sordes*, Lat. *Skinner.*] Dung; filth.

Gard'ners with *ordure* hide those roots
 That shall first spring and be most delicate. *Shakesp.*

Working upon human *ordure*, and by long preparation
 rendering it odoriferous, he terms it *zibetta occidentalis*. *Brown.*

We added fat pollutions of our own,
 T'encrase the steaming *ordures* of the stage. *Dryden.*

Renew's by *ordure's* sympathetick force,
 As oil'd with magic juices for the course,
 Vig'rous he rises. *Pope.*

TURD. *n.s.* [*turd*, Saxon.] Excrement.¹⁴

In a way, Samuel Johnson's attitude to body words in his *Dictionary* – never squeamish but culturally and socially restrained, or at least controlled – can be summarized by referring to an episode told by James Boswell in the *Life*, where it is made clear how Johnson knew of the potential upsetting or ridiculing effect of body words, hence his tendency to keep control of them or, if necessary, to use them for effect. Talking of Dr Campbell's wife, Johnson said that

"she did not disgrace him; the woman had a bottom of good sense". The word *bottom* thus introduced, was so ludicrous when contrasted with his gravity, that most of us could not forbear tittering and laughing; though I recollect that the Bishop of Killaloe kept his countenance with perfect steadiness, while Miss Hannah More slyly hid her face behind a lady's back who sat on the same settee with her. His pride could not bear that any expression of his should excite ridicule, when he did not intend it; he therefore resolved to assume and exercise despotick power, glanced sternly around, and called out in a strong tone, "Where's the merriment?" Then collecting himself, and looking awful, to make us feel how he could impose restraint, and as it were searching his mind for a still more ludicrous word, he slowly pronounced, "I say the *woman* was *fundamentally* sensible;" as if he had said, hear this now, and laugh if you dare. We all sat composed as at a funeral.¹⁵

¹⁴ Johnson rightly defined DEFECATION simply as "Purification; the act of clearing or purifying" because the meaning related to the act of passing faeces was adopted in the following century; the physiological meaning of *excrement*, instead, had been in the language since 1541. See OED, s.v. DEFECATION, 2 and EXCREMENT, 2.

¹⁵ R.W. Chapman (ed.), *Boswell's Life of Johnson*, London, Oxford University Press, 1958, p. 1141. It is worth noting that, while *fundament* has an entry in Johnson's *Dictionary*, the list of thirteen different acceptations of the word *BOTTOM* does not include what the OED, s.v. *BOTTOM*, n. I.8, documents as used from the mid-sixteenth century,

Frances Grose's *A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*

Captain Francis Grose (ca 1731-1791) – a soldier, an illustrator of architectural and military antiquities, an author of works on English popular culture, and a fellow of the Society of Antiquaries since 1757 – was probably driven by his interest in antiquities to collect the lexis of non-standard English – cant terms (e.g. thieves' cant), jargon (e.g. naval and nautical terms) and slang words (e.g. about sex) – and publish his *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue* in 1785. Its Preface argues that the collection will be “extremely useful, if not absolutely necessary, not only to foreigners, but even to natives resident at a distance from the metropolis, or who do not mix in the busy world”, all the more so as this kind of lexis is not to be found in “all the ordinary Dictionaries”.¹⁶ Although the Preface also states that Grose's sources were both a number of previous cant dictionaries and the living usage of soldiers, seamen and the populace in general, recent research has provided evidence of further sources and Grose's compilation procedures.¹⁷

Among the 3,893 entries in the dictionary, the subject matter of body and health is the third largest, with 395 words or 7.2% of the total, after crime and dishonesty (554 or 10.1%) and emotion and temperament (460 or 8.4%); and since this is a dictionary of non-standard English, it may well be imagined that body words – and especially the most unpleasant, offensive, and shocking among them – are part and parcel of Grose's word-list, definitions and examples. Even more explicitly, sex comes seventh in the list of twenty-one subject matters, with 280 or 5.1% of the total.¹⁸

and defines as “The buttocks, the posterior; (also) the anus”. before adding that that meaning is “Generally regarded as colloquial or vulgar until the 20th cent. ...”.

¹⁶ F. Grose, *A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*, London, printed for S. Hooper, 1785, p. ii.

¹⁷ See, first and foremost, J. Coleman, ‘Francis Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*’, in J. Coleman (ed.), *A History of Cant and Slang Dictionaries, Volume II: 1785-1858*, Oxford, Oxford University Press, 2004, pp. 14-71. The further editions of Grose's *Dictionary* are analysed in J. Coleman, ‘The Third Edition of Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*: Bookseller's Hackwork or Posthumous Masterpiece?’, in J. Coleman and A. McDermott (eds), *Historical Dictionaries and Historical Dictionary Research*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004, pp. 71-81. An introduction to Grose's work is found in M. Gotti, ‘Francis Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*’, in M. Gotti, *The Language of Thieves and Vagabonds. 17th and 18th Century Canting Lexicography in England*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1999, pp. 101-113, while S. Bending, ‘Every Man is Naturally an Antiquarian: Frances Grose and Polite Antiquities’, *Art History*, vol. 25, no. 4, 2002, pp. 520-530 focuses on Grose's antiquarian interests.

¹⁸ Numbers from Table 1.2 in J. Coleman, ‘Francis Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*...’, p. 268.

As explained in the Preface,

To prevent any charge of immorality being brought against this work, the Editor begs leave to observe, that when an indelicate or immodest word has obtruded itself for explanation, he has endeavoured to get rid of it in the most decent manner possible; and none have been admitted but such, as either could not be left out, without rendering the work incomplete, or, in some measure, compensate by their wit, for the trespass committed on decorum.¹⁹

“The most decent manner possible” may take different forms, lexicographically speaking; as the following examples will show, Grose may use euphemisms in his definitions, censor words by replacing letters with a dash or, in the case of truly unprintable terms, only guide his readership through asterisk-counting and context:

FIZZLE, an escape backward, more obvious to the nose than ears.

PLUCK, ... to pluck a rose, an expression said to be used by women, for going to the necessary house, which in the country usually stands in the garden.

F—K, to copulate.

MEDLAR, a fruit, vulgarly called an open a—se, of which it is more truly than delicately said, that unless it is as rotten as a t—d, it is not worth a f—t.

COFFEE HOUSE, a necessary house, to make a coffee house of a woman's ****, to go in and out and spend nothing.

HUFFLE, to huffle, a piece of beastiality too filthy for explanation.

LARKING, a lascivious practice that will not bear explanation.²⁰

Not all the entry words are that bad, though, and quite a few of Grose's definitions are rich in wit and bawdy humour, for example those related to what a present-day euphemism denotes the body's backside and its physiology:

ARSE, to hang an arse, to hang back, to be afraid to advance.

BUM FODDER, soft paper for the necessary house or torchecul.

CHEEKS, ask cheeks near cunnyborough, the repartee of a St.Giles's fair one, who bids you ask her backside, anglice her a—se.

FART CATCHER, a valet or footman, from his walking behind his master or mistress.

¹⁹ F. Grose, *A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue...*, pp. vi-vii.

²⁰ For a survey on censorship in English lexicography, see G. Iamartino, 'Lexicographers as Censors: Checking Verbal Abuse in Early English Dictionaries', in G. Iannaccaro and G. Iamartino (eds.), *Enforcing and Eluding Censorship: British and Anglo-Italian Perspectives*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, pp. 168-196.

FARTING CRACKERS, breeches.

FARTLEBERRIES, excrement hanging to the hairs about the anus, &c. of a man or woman.

Witty terms, definitions or illustrative examples are often found when analyzing entry words concerning less ‘embarrassing’ body parts, such as those defining the head:

COSTARD, the head. I’ll smite your costard; I’ll give you a knock on the head.

CROWN OFFICE, the head.

IDEA POT, the knowledge box, the head. See knowledge box.

JOBBERNOLE, the head.

JOLLY, the head, also jolly nob; I’ll lump your jolly nob for you, I’ll give you a knock on the head.

JOLTER HEAD, a long head; metaphorically, a stupid fellow.

KNOB, the head. See nob.

KNOWLEDGE BOX, the head.

NAPPER, the head; also a cheat or thief.

NOB, the head.

NODDLE, the head.

PATE, the head; caroty pated, red haired.

POLL, the head, jolly nob, napper, or knowledge box.

SCONCE, the head, probably as being the fort and citadel of a man; from sconce an old name for a fort derived from a Dutch word of the same signification; to build a sconce, a military term for bilking one’s quarters; to sconce or skonce, to impose a fine, *academical phrase*.

What is to be highlighted here is that, however lexicographically simple Grose’s dictionary is, it shows most of the technical features that thirty years after Johnson’s masterpiece could no longer be dispensed with: definitions are either simple (CROWN OFFICE) or made of a string of synonyms (POLL); polysemy is made clear when necessary (NAPPER, SCONCE); metaphorical usage is labelled where appropriate (JOLTER HEAD); illustrative examples of slang forms and their ‘translations’ in standard English are often included (COSTARD, JOLLY); even cross-references are present (IDEA POT, KNOB).

A final list of entries – on slang words and expressions denoting and connoting the different elements and features of a human head – will further illustrate both Grose’s work as a lexicographer and the rich-

ness and vitality of colloquial, non-standard language in late eighteenth-century Britain:

BRANDY FACED, red faced, as if from drinking brandy.

CRIBBAGE FACED, marked with the smallpox, the pits bearing a kind of resemblance to the holes in a cribbage board.

CRUSTY BEAU, one that uses paint and cosmetics, to obtain a fine complexion.

WEEZLE FACED, thin meagre faced; weezle gutted, thin bodied. A weezle is a thin long slender animal with a sharp face.

FRIDAY FACE, a dismal countenance, before and even long after the reformation. Friday was a day of abstinence or jour maigre.

LANTHORN JAWED, thin visage, from their cheeks being almost transparent, or else lanten jawed, i.e. having the jaws of one, emaciated by a too rigid observation of lent; ...

SCREWJAWS, a wry mouthed man or woman.

MOON EYED HEN, a squinting wench.

WALL, [...] wall eyed, a wall eye, is an eye with little or no sight, all white like a plastered wall.

BOWSPRIT, the nose, from its being the most projecting part of the human face, as the bowsprit is of a ship.

SMELLER, a nose; smellers, a cat's whiskers.

POTATO TRAP, the mouth; shut your potato trap, and give your tongue a holiday, i.e. be silent.

CLACK, a tongue, chiefly applied to women, a simile drawn from the clack of a water mill.

RED RAG, the tongue; shut your potato trap, and give your red rag a holiday, i.e. shut your mouth, and let your tongue rest; too much of the red rag, too much tongue.

HEAD RAILS, teeth; sea phrase.

RED LANE, the throat; gone down the red lane, swallowed.

GINGER PATED, or ginger hackled, red haired, a term borrowed from the cock pit, where red cocks are called gingers.

By Way of Conclusion

This cursory analysis of body words in a small but representative sample of eighteenth-century English lexicography has arguably shown that Kersey's, Johnson's and Grose's dictionaries mirrored the speech-community they were compiled for, with its shared feelings,

beliefs and values, but also its nuanced or marked differences in terms of education, census, social class, age, etc. This also involved the way people experienced their bodies, and their bodies' relation with human nature on the one side, and culture on the other; still, it can safely be argued that, as Enlightened materialism became increasingly influential, many people found it easier to openly refer to the body's parts and functions and considered it natural to indulge its desire.

As spokesmen of their society – better, different sections of their society – the lexicographers under scrutiny in the present essay dealt with body words as they thought fit for themselves and their envisaged readerships. Whatever their differences in background, education and ideals, they were all interested in the English language, be it the language of the aspiring middle classes and everyday usage, of the educated and upper classes and the great literary tradition, or of the lower classes and the most colloquial and informal usage. Collectively, their works show how lexically rich and pragmatically effective the English language was in their days.

References

- Béjoint H., *The Lexicography of English*, Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Bending S., 'Every Man is Naturally an Antiquarian: Frances Grose and Polite Antiquities', *Art History*, vol. 25, no. 4, 2002, pp. 520-530.
- The Book of Common Prayer...*, London, printed by John, Bill and Christopher Barker, 1662.
- Brewer Ch., "'A Goose-Quill or a Gander's?': Female Writers in Johnson's *Dictionary*", in F. Johnston and L. Mugglestone (eds.), *Samuel Johnson: The Arc of the Pendulum*, Oxford, Oxford University Press, 2012, pp. 120-139.
- Chapman R.W. (ed.), *Boswell's Life of Johnson*, London, Oxford University Press, 1958.
- Coleman J., 'The Third Edition of Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*: Bookseller's Hackwork or Posthumous Masterpiece?', in J. Coleman and A. McDermott (eds.), *Historical Dictionaries and Historical Dictionary Research*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2004, pp. 71-81.
- Coleman J., 'Francis Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*', in J. Coleman (ed.), *A History of Cant and Slang Dictionaries, Volume II: 1785-1858*, Oxford, Oxford University Press, 2004, pp. 14-71.
- Considine J. and G. Iamartino (eds), *Words and Dictionaries from the British Isles in Historical Perspective*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2007.
- Cowie A.P. (ed.), *The Oxford History of English Lexicography*, 2 vols., Oxford, Clarendon Press, 2009.
- DeMaria R. Jr., *Johnson's Dictionary and the Language of Learning*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1986.
- Gattrell V., *City of Laughter. Sex and Satire in Eighteenth-Century London*, London, Atlantic Books, 2006.

- Gotti M., 'Francis Grose's *Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*', in M. Gotti, *The Language of Thieves and Vagabonds. 17th and 18th Century Canting Lexicography in England*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1999, pp. 101-113.
- Grose F., *A Classical Dictionary of the Vulgar Tongue*, London, printed for S. Hooper, 1785. Further editions 1788, 1796.
- Hayashi T., *The Theory of English Lexicography, 1530-1791*, Amsterdam, John Benjamins, 1978.
- Hüllen W., *English Dictionaries, 800-1700: The Topical Tradition*, Oxford, Clarendon Press, 1999.
- Iamartino G., 'Words by Women, Words on Women in Samuel Johnson's *Dictionary of the English Language*', in J. Considine (ed.), *Adventuring in Dictionaries: New Studies in the History of Lexicography*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2010, pp. 94-125.
- Iamartino G., 'Lexicographers as Censors: Checking Verbal Abuse in Early English Dictionaries', in G. Iannaccaro and G. Iamartino (eds.), *Enforcing and Eluding Censorship: British and Anglo-Italian Perspectives*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, pp. 168-196.
- Iamartino G. (ed.), *Representing the Body in Eighteenth-Century Literature and Culture*, monograph section of *Acme*, vol. 70, n. 2, 2017, pp. 9-65.
- Iamartino G., 'Lexicography as a Mirror of Society: Women in John Kersey's Dictionaries of the English Language', *Textus. English Studies in Italy*, vol. 33, no. 1, 2020, pp. 35-67.
- Johnson S., *A Dictionary of the English Language...*, London, printed for J. and P. Knapton et al., 1755.
- Kelly V. and D. von Mücke, *Body & Text in the Eighteenth Century*, Stanford, Stanford University Press, 1994.
- [Kersey J.] J.K., *A New English Dictionary...*, London, printed for Henry Bonwicke and Robert Knaplock, 1702; 2nd edition 1713.
- Kersey J., *Dictionarium Anglo-Britannicum...*, London, printed for J. Phillips, N. Rhodes and J. Taylor, 1708.
- McMaster J., *Reading the Body in the Eighteenth-Century Novel*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2004.
- Ogilvie S. (ed.), *The Cambridge Companion to English Dictionaries*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
- Osselton N.E., 'John Kersey and the Ordinary Words of English', *English Studies*, vol. 60, 1979, pp. 555-561.
- OED = *Oxford English Dictionary Online*, Oxford, Oxford University Press, <<http://www.oed.com>>.
- Pireddu S., 'The "Landscape of the Body": The Language of Medicine in Johnson's Dictionary', *Textus. English Studies in Italy*, vol. 19, no. 1, 2006, pp. 107-130.
- Starnes T. DeW. and G.E. Noyes, *The English Dictionary from Cawdrey to Johnson, 1604-1755*, new edition by G. Stein, Amsterdam-Philadelphia, John Benjamins, 1991 (1st edn 1946).
- Wallis R., 'John Kersey the Younger', *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford, Oxford University Press, 2004, doi:10.1093/ref:odnb/15475.

Jacek Kordel

University of Warsaw, Warsaw

e-mail: jkordel@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2334-292X

WAS THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH A KINGDOM OF ANARCHY IN THE EIGHTEENTH CENTURY? FOREIGN PERCEPTIONS, POLITICAL NARRATIVES, AND THE JUSTIFICATION OF PARTITION

Abstract

This paper critically reexamines the portrayal of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a 'kingdom of anarchy' in the eighteenth century, a label persistently echoed by European intellectuals, diplomats, and political observers. The Commonwealth, weakened by the liberum veto, unchecked noble privileges, and a weak central authority, became a symbol of dysfunction. These flaws fuelled a narrative of chaos, eagerly exploited by neighbouring powers to justify their interventions and eventual partitions of the state. Drawing on Enlightenment critiques, the paper analyzes the incisive commentaries of thinkers like Montesquieu, Leibniz, and Voltaire, who saw in Poland not just political decay but a cautionary tale for Europe. Moreover, it reveals how the rhetoric of anarchy was weaponized in the geopolitical chess game of the era, with Poland's neighbours actively sustaining its internal paralysis to secure their imperial ambitions. Finally, the study traces how the myth of Polish anarchy outlived the Commonwealth itself, shaping historical narratives and justifying the dismemberment of a once-mighty state.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, anarchy, liberum veto, Enlightenment, partitions of Poland.

Poland, lacking a strong executive authority, a developed bureaucratic system, and a powerful military, stood in stark contrast to the Enlightenment ideal of a well-organized state. Intellectuals and foreign visitors to Poland were quick to criticize the country's outdated social structures, frequently highlighting the glaring economic inequalities and the widespread poverty affecting much of the population. They drew attention to the weakness of the urban centres, the slow pace of industrial development, and the stagnating internal market. Observers also noted Poland's failure to exploit its natural resources effectively. Additionally, the state of Polish culture and science was viewed unfavourably, with

society often being dismissed as 'barbaric'. In the 1760s, defamatory campaigns orchestrated and funded by the Russian and Prussian courts further intensified these criticisms. As a result, European commentators increasingly accused Poles of religious intolerance and fanaticism. However, the most significant factor undermining the Polish nobility's republic in the eyes of European public opinion remained the perception of rampant anarchy.

The purpose of this text is to examine the assessments and opinions expressed during the Age of Enlightenment regarding this phenomenon. First, I discuss the elements that contributed to the representation of Polish anarchy (I); next, I present the political principles that guided the neighbouring states in their approach to this issue (II); then, I explore the role of anarchy in the debates surrounding the First Partition of Poland (III), and finally, I trace how the concept of Polish anarchy shaped the discourse on the Commonwealth in the following years (IV). Throughout, I refer to selected, representative examples from politicians, intellectuals, travellers, and publicists.

I

The decisive period for the crystallization of Poland's image as a 'kingdom of anarchy' – a term used by Prussian King Frederick II in 1768 (as discussed in detail below) – was the second half of the seventeenth century and the early decades of the eighteenth century.¹ During this time, the Polish state descended into a deep crisis, with successive sessions of

¹ This study builds upon my research on the representation of Poland during the Enlightenment and examines the role of defamatory campaigns as a strategic instrument for legitimizing political actions and concealing the expansionist ambitions of neighbouring powers (i.a. J. Kordel, "Królestwo anarchii". *W poszukiwaniu nowożytnych wyobrażeń o Rzeczypospolitej i jej mieszkańcach*, Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2020). It reiterates the main theses and findings while offering further illustration through examples drawn from previously unused sources. The image of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the public opinion of the Age of Enlightenment has been the subject of extensive scholarly research. Below are some of the most significant studies: R. Wołoszyński, *Polska w opiniach Francuzów XVIII w.*, Warszawa, PWN, 1964. M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa, PWN, 1970. *Das Polenbild der Deutschen 1772–1848. Anthologie*, G. Kozierek (ed.), Heidelberg, Winter, 1989. L. Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, University Press, 1996. S. Fiszer, *L'image de la Pologne et des Polonais dans l'œuvre de Voltaire*, (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 2001, 5), Oxford, Voltaire Foundation 2001. M. Forycki, *Anarchia polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004. P. Ugniewski, *Media i dyplomacja. "Gazette de France" o sejmie rozbiorowym 1773-1775*, Warszawa,

the Sejm, which held exclusive authority to pass laws and approve taxes, frequently disrupted or sabotaged by rival factions, often under the influence of foreign powers. As a result, the term 'Polish Sejm' entered various European languages, coming to denote a chaotic, unruly, and unproductive debate, and, in a broader sense, disorder and anarchy. The country was ravaged by mutinies of unpaid military units, and Lithuania became a battlefield of civil war. The early years of the Great Northern War exposed a severe crisis within the Polish army. Initially, Poland fell under the control of Charles XII of Sweden, and later under Peter I of Russia, becoming a protectorate of its more powerful neighbours. Swedish and Russian diplomats decided on the appointment to the Polish throne and interfered in the nation's internal affairs, including its legal system. These events did not escape the attention of those observing Polish affairs. The situation in the Commonwealth began to be summed up by the saying, 'Poland is governed by disorder' (*Polonia confusione regitur*). Intellectuals increasingly criticised the political structures that entrenched the state's weakness: the election of monarchs with limited powers, the extensive prerogatives of the Sejm, the paralysing practice of the *liberum veto*, and the nobility's right to renounce obedience to the king. They observed that the nobility, who dominated the other estates, were often prone to corruption and driven by self-interest, neglecting the well-being of the state.²

DiG, 2006. Idem, *Ludwik XVI – Stanisław August. Propagandowe wizerunki równoległe*, Warszawa, DiG, 2014.

² Interactions and relationships among representatives of different ethnic, national, linguistic, and religious communities inevitably contributed to the formation and reinforcement of certain stereotypical perceptions. This process began long before the modern concept of the nation fully emerged. By the late Middle Ages, the repertoire of characteristics ascribed to various European peoples had already developed into a relatively mature form. An expression of the belief in Poland's lower level of civilizational development compared to Western European states was the notion of the 'Polish bridge'. Stanisław Kot extensively studied opinions about Poland throughout the entire early modern period. His study (*Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1919, second edition: Warszawa, Aspra, 2017), published shortly after the end of World War I, remains a significant contribution to the field. A particularly interesting example is François Rosset's, *L'arbre de Cracovie. Le mythe polonais dans la littérature française*, Paris, Imago, 1996, which traces the evolution of Poland's perception in France throughout the early modern period. For the shaping of the image of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the seventeenth century, two key works are particularly important: *Die gelehrte Welt des 17. Jahrhunderts über Polen. Zeitgenössische Texte*, Elida Maria Szarota (ed.), Wien, München, Zürich, Europaverlag, 1972, and the recently published study by Waclaw Pagórski, „Wem zu wohl ist, der ziehe in Pohlen“. *Zum Polenbild in der deutschsprachigen Reiseliteratur des 'langen' 17. Jahrhunderts* Wiesbaden, Harrassowitz, 2022.

Contemporaries were in broad agreement that the source of the crisis plaguing the Polish-Lithuanian Commonwealth lays in a misguided understanding of liberty. This notion recurred in the writings of both critics and defenders of the noble republic, featuring prominently in the works of leading intellectuals as well as their lesser-known followers. In the mid-17th century, Hermann Conring, a distinguished expert on German law who was commissioned by Charles X Gustav to justify the Swedish invasion of Poland during the Second Northern War, noted a paradox in Poland's political system. He argued that while Poles were unwilling to submit to strong monarchical authority, they were equally incapable of fully embracing liberty. The nobility, rather than striving for genuine freedom, had fallen into a state of lawlessness. The *liberum veto*, a mechanism that paralysed Polish political life, became a symbol of this disorder. For Conring, this was evidence that Poles were incapable of maintaining their own state. Instead of strengthening its institutions, the nobility allowed their particular interests to undermine the very structures of power.³

In the late 1660s, Gottfried Wilhelm Leibniz expressed similar concerns. In his work *Specimen demonstrationum politicarum pro eligendo rege Polonorum* (1669), despite efforts to curry favour with the Polish nobility, he presented numerous critical observations on the political system of the Commonwealth. Leibniz argued that, while a love of liberty is a virtue, excessive liberty can become a source of significant problems. "Liberty [...] should be limited by concern for security, so that in the absence of unity, the defenceless republic is not exposed to the mercy of its enemies".⁴ For the German philosopher, overly broad freedom, which could easily devolve into lawlessness that disregards legal frameworks, posed a fundamental constitutional threat to the Commonwealth.⁵ Leibniz also regarded the *liberum veto* as the most glaring manifestation of noble lawlessness, as it undermined the decision-making process and allowed private interests to prevail over the common good. He warned that if the warring factions did not put an end to their internal conflicts,

³ "Und ist warlich dieser Volcker-Arth, ob sie schon keine ganze absolute Herrschaft leiden können, dass se doch auch keine vollkommene Freyheit ertragen mögen" Hermann Conring, *Epistola Oder Sendschreiben Des Cyriaci Thrasymachi von der gerechten Kriegs-Armatur der Cron Schweden wider die Cron Polen* [p. 1., 1656].

⁴ "Securitatis [...] cura libertas temperanda est, ne unione dissoluta hostibus inermis Respublica obiiciatur", G.W. Leibniz, *Specimen demonstrationum politicarum pro eligendo rege Polonorum, novo scribendi genere ad claram certitudinem exactum*, Vilnae [i.e. Gdańsk], 1659 [i.e. 1669], p. 19 (the Polish translation: *Wzorzec dowodów politycznych*, trans. by T. Bieńkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1969).

⁵ G.W. Leibniz, *Specimen demonstrationum*, pp. 19–21.

the Commonwealth would pay the ultimate price: “to disrupt unity is to destroy the state”.⁶ According to Leibniz, unchecked anarchy would inevitably turn against the nobility, whose interests he equated with the prosperity of the nation. He argued that it would either lead to the collapse of the State or result in the imposition of absolute rule.⁷

In Montesquieu’s view, the Polish-Lithuanian Commonwealth was a state characterised by degenerate liberty. Anarchy had overtaken its social and political life. The State was systematically destroyed by the nobility, who, lacking the republican virtue of moderation, pursued their own interests and turned the Commonwealth into a pawn in the power struggles of Europe’s elites. Montesquieu was convinced that Poland’s greatest ailment was the distortion of the concept of liberty. As he wrote in *De l’esprit des lois*, in the Commonwealth “the aim of laws is the independence of each citizen, which consequently results in the oppression of all”.⁸ In the manuscript of his treatise, the philosopher added a remark at this point: “this is the flaw of *liberum veto*”.⁹ According to Montesquieu, while the ‘free voice’ originally stemmed from the tradition of political consensus, it had morphed into a mechanism that entrenched anarchy. Reflecting on the problem of the *liberum veto*, Montesquieu argued that the unlimited right to dissent was a symptom of profound corruption within Poland’s legal system.¹⁰ The principle of unanimity paralysed parliamentary life in Poland, leading to a state crisis: “If the legislative body did not convene for an extended period, there would be no liberty. Either there would be no legislative resolutions, and the state would fall into anarchy; or these resolutions would come from the executive, which would thereby become absolute”.¹¹ For Montesquieu, the alternative was clearly drawn: either anarchy or absolute power.

⁶ “Unitatem penitus solvi, est Rempubicam interire”, *ibid.*, p. 17.

⁷ *Ibid.*, pp. 13-14, 93.

⁸ “L’indépendance de chaque particulier est l’objet des lois de Pologne ; et ce qui en résulte, c’est l’oppression de tous”, *De l’esprit des lois*, livre XI, chapitre 5, Londres, Nourse, 1772, p. 191.

⁹ “Inconvénient du *liberum veto*”, as cited in P. Matyaszeński, *Monteskiusz o Polsce*, in *idem* (ed.), *Monteskiusz w Polsce. Wczoraj i dziś*, Warszawa, Wydawnictwa UW, 2018, p. 32.

¹⁰ “L’abus des loix de Pologne, c’est qu’elles n’ont pas puni le téméraire opposant”, *Pensées et fragments inédits de Montesquieu, Œuvres complètes de Montesquieu*, vol. 2, *Pensées. Spicilège. Geographica. Voyages*, A. Masson (ed.), Paris, Nagel, 1950, p. 554.

¹¹ “Si le corps législatif était un temps considérable sans être assemblé, il n’y aurait plus de liberté. Car il arriverait deux choses: l’une, ou qu’il n’y aurait plus de résolution législative, et l’état tomberait dans l’anarchie; ou que ces résolutions seraient prises par la puissance exécutrice, et elle deviendrait absolue”, *De l’esprit des lois*, XI, 6, p. 197.

The Commonwealth descended into chaos as successive Sejm sessions were disrupted, preventing the passage of new laws and the implementation of necessary reforms.

Montesquieu's perspective on the Polish-Lithuanian Commonwealth is further evidenced by the catalogue of books in the library at La Brède, his family estate. He annotated the list of works on the Commonwealth with two reflections: the first, attributed to Hugo Grotius, *Plebs praerogativis semetipsa donavit quibus sibi noceret*, and the second from Tacitus' *Annales: Magis sine domino quam in libertate*.¹²

The problem of the Polish nobility's misunderstanding and misuse of their liberty was not limited to philosophical discussions. An anonymous author of a pamphlet published in 1725, which addressed the so-called Bloodbath of Toruń, an event where the mayor and several townspeople were sentenced to death for crimes against public order, observed that, despite Augustus II's "great efforts to civilize his subjects", these attempts were in vain. The author pointed out that the constant stubbornness of the Polish nobility, "arising from excessive liberty, prevents the desired outcome. It is certain that they will remain the most wild and unrefined nation until they limit their unlawfully seized freedom and allow their kings to act more freely to teach them".¹³ However, the author recognised that these hopes were more wishful thinking than a realistic expectation.

It is not surprising that *L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* also conveyed a vivid depiction of Polish anarchy. The main article on Poland (volume 12, 1765), written by Chevalier de Jaucourt, largely drew on Gabriel Coyer's work *Histoire de Jean Sobieski, roi De Pologne* (1761). Abbé Coyer portrayed Poland in line with the popular style of depicting the East at the time, based on contrasts, presenting Poland as a land of contradictions: "royal dignity alongside the name of a republic, laws with feudal anarchy, disfigured remnants of the Roman republic with Gothic barbarism, abundance with

¹² J. Ehrard, *Montesquieu et la Pologne*, in I. Zatorska and A. Siemek (eds), *Le siècle de Rousseau et sa postérité. Mélanges offerts à Ewa Rządowska*, Warszawa, Uniwersytet Warszawski. Instytut Romanistyki, 1998, p. 41.

¹³ "Wie viele Mühe sich der itzige [...] König gegeben, ihnen höflichere Sitten, und bessere Conduite bezubringen, liegt am Tage; aber ihr durch die allzugroße Freyheit unterstütztes einiges Widersprechen, verhindert allen Succceß, und es ist gewiß, dass sie so lange das wildeste und ungeschickteste Volk unter den Christen bleiben werden, bis sie ihre sich selbst angemäße Freyheit größtentheils fallen, und hievon ihren Königen freyere Hände lassen, sie eines bessern zu belehren, welches aber ihrer harten Köpffe wegen mehr zu wünschen, als zu hoffen" *Unpartheyisches Gespräche im Reiche der Todten zwischen Johanne Diazio [...] und Johann Gottfried Rössnern*, Berlin 1725, p. 112.

poverty”.¹⁴ Jaucourt, building on this portrayal, argued that the Polish political system was marked by a tendency towards extremes: from complete anarchy to outright despotism. In his description of Poland’s early history, he highlighted the persistent tension between absolutist tendencies and anarchy. When Poles sought to curb the power of their monarchs and reject despotism, they often found themselves descending into chaos. Attempts to establish a collegial form of government consistently failed. The lack of the virtue of moderation meant that, in opposing royal despotism, the nobility themselves veered towards autocracy. This was further exacerbated by succession crises, such as the transfer of the throne to Louis of Hungary or the childless death of Sigismund Augustus: “Interregnums”, the author observed, “were almost always periods of anarchy”.¹⁵ The author, following Montesquieu, argued that the root of Poland’s misfortunes lay in the improper use of liberty excessive privileges had led the noble class to retain the power of kings without fearing them. The most significant of these privileges was the right to elect the monarch, a power the nobility no longer knew how to wield effectively. He referred to the situation following the death of Augustus II, when the majority of the nobility elected Stanisław Leszczyński, only for the Russians to impose the deceased king’s son on the Commonwealth. “Poland may boast of its valiant nobility, capable of mustering one hundred thousand cavalry”, the encyclopaedist wrote, “but it was seen how ten thousand Russians, after the election of King Stanisław, dispersed the entire Polish nobility assembled in his favour and imposed another king upon them”.¹⁶

Despite these challenges, Jaucourt believed that the Commonwealth had the potential to recover, provided a wise and strong ruler emerged “one who would abolish the tribunate power and the *liberum veto*, to govern the nation by majority rule. Such a ruler, he argued, would educate the nobility, reminding them that their subjects, the very people who sustained them and descended from their common ancestors, the Sarmatians, were indeed human. He envisioned a ruler who would

¹⁴ “La Pologne, telle qu’elle est aujourd’hui dans le moral et dans le physique, présente des contrastes bien frappants; la dignité royale avec le nom de république; des lois avec l’anarchie féodale; des traits informes de la république romaine avec la barbarie gothique; l’abondance et la pauvreté”, *Pologne*, in *L’Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences*, vol. 12, Paris 1765, p. 932; G. Coyer, *Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne*, vol. 1, Varsovie 1761, p. 117.

¹⁵ “Les interrègnes ont été presque autant d’anarchies”, *Pologne*, p. 925

¹⁶ “En vain la Pologne se vante d’une noblesse belliqueuse, qui peut monter à cheval au nombre de cent mille hommes: on a vu dix mille Russes, après l’élection du roi Stanislas, disperser toute la noblesse polonaise assemblée en faveur de ce prince, et lui donner un autre roi”, *ibid.*, p. 923.

abolish serfdom, that *civil plague* which stifled competition, industry, the arts, sciences, honour, and prosperity".¹⁷

In formulating his views on reform, Jaucourt failed to recognise that, although the leaders of the Polish-Lithuanian Commonwealth saw the need for deep reforms, their efforts were ultimately doomed to fail, as the state had long ceased to be sovereign, and neighbouring powers were resolute in obstructing any meaningful reform.

II

Maintaining the inertia of the Polish-Lithuanian Commonwealth became a central tenet of the foreign policy pursued by its powerful neighbours, Brandenburg-Prussia and Russia. As early as the mid-17th century, Frederick William, the Great Elector, urged his successor to prevent any reforms that might curtail the liberties of the nobility, strengthen the monarchy, or improve the efficiency of the Sejm.¹⁸ The Berlin court inserted clauses advocating the preservation of Polish anarchy into treaties with Sweden (1667, 1686, 1696) and Austria (1686).¹⁹ Prussian diplomacy soon recognised the destructive potential of the *liberum veto*. In 1722, Frederick William I instructed his heir to always seek the dissolution of the Sejm's proceedings whenever Prussian interests dictated it.²⁰ Keeping the Commonwealth in a state of weakness was viewed as an opportunity for territorial expansion, with Royal Prussia as the primary objective, followed by potential claims on Courland, Samogitia, and Greater Poland.²¹ During the Great Northern War, it became evident that similar objectives were a core part of Russian foreign policy. As mentioned earlier, after

¹⁷ "Celui qui abolira la puissance tribunitienne, le liberum veto, pour gouverner la nation par la pluralité des suffrages; celui qui apprendra aux nobles que les serfs qui les nourrissent, issus des Sarmates leurs ancêtres communs, sont des hommes; [...] bannira la servitude, cette peste civile qui tue l'émulation, l'industrie, les arts, les sciences, l'honneur & la prospérité: c'est alors que chaque polonois pourra dire", *ibid.*, p. 934.

¹⁸ *Politisches Testament des Großen Kurfürsten (1667)*, in R. Dietrich (ed.), *Politische Testamente der Hohenzollern*, Berlin-Köln, Böhlau, 1986, p. 189.

¹⁹ T. von Mörner (ed.), *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*, Berlin, Reimer, 1867, pp. 314–316, 478–486, 618–620.

²⁰ *Instruktion Friedrich Wilhelms I. für seinen Nachfolger*, in R. Dietrich (ed.), *Politische Testamente*, pp. 239–240. Similar remarks were included in the political testament of Frederick II, *Testament politique* (1752, in R. Dietrich (ed.), *Politische Testamente*, p. 350.

²¹ A. Kamiński, *Polityka zagraniczna Prus 1701–1740*, in B. Wachowiak (ed.), *Prusy w okresie monarchii absolutnej, 1701–1806*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2010, pp. 190–232.

the Battle of Poltava (1709), the triumphant Peter the Great reinstated Augustus II to the Polish throne, following his earlier forced abdication by Charles XII. In 1715, when the Polish nobility rebelled against the king, Russian diplomacy took charge of mediating the conflict, backed by tsarist military forces occupying the Commonwealth's territory. This mediation led to the Treaty of Warsaw in 1716, which was ratified by the "Silent Sejm" in 1717. In line with Peter I's intentions, the treaty reinforced the nobility's privileges, including the *liberum veto*, free election of the king, a weakened royal authority, and a capped army of just 24,000 troops. Due to Russia's opposition and its increasing influence over Polish political affairs, neither political reforms nor army expansion were possible from that point forward. Peter the Great and his successors were invested in maintaining the Commonwealth's weakness, as it was essential for keeping Poland dependent and for furthering the Tsardom's westward expansion.²²

The alignment of goals between St. Petersburg and Berlin regarding Poland was cemented in the Russian-Prussian declaration signed in Potsdam in February 1720. The second article stated that both rulers intended to ensure that Poland's freedoms, laws, and privileges remained untouched. Moreover, should the Polish court attempt to introduce absolute or autocratic rule, the two powers would not only oppose such efforts but actively work to preserve Poland's existing system.²³ Following this agreement, Russian and Prussian diplomats successfully disrupted the 1719-20 Sejm, which was poised to vote on an alliance with King

²² U. Kosińska, *Mechanizmy rosyjskiej polityki imperialnej w Polsce od Piotra I do Anny Iwanowny (1697-1740)*, in A. Nowak (ed.), *Metody i środki oddziaływania imperiów. Ideologia i praktyka polityczna państwa rosyjskiego/ sowieckiego/ rosyjskiego w latach 1689–2022*, Warszawa 2024, pp. 97–120. Z. Zielińska, *Rosja wobec polskich prób reform w latach 1738–1744*, in eadem, *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII w.*, Warszawa 2001, pp. 7–45. Eadem, *Polska w okowach „systemu północnego”*, Warszawa 2012.

²³ „Beyderseits Majestäten wollen auch jetzt und künftig jedesmahl eine besondere Attention haben, auf die République Pohlen, daß Sie bey Ihrer Freiheit, Verfassungen, und Constitutiones, derselben Praerogativen und Gerechtsame, immer und ungekränkt erhalten werden möge, sollte aber der Königliche Polnische Hoff [...] eine Souveraine und arbitraire Art zu regieren in Pohlen allmählig einzuführen trachten, so wollen [beyderseits Majestäten – J.K.] mit Rath und That nicht allein sich darwieder setzen, sondern auch die République kräftig dahin assistiren, damit solches abgestellt und alles in dem alten Stande und Wesen in Pohlen erhalten werde“. F.F. Martens (ed.), *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie*, vol. 5, St. Pétersbourg 1880, p. 199–200. The role of Polish affairs in the alliance treaties concluded by neighbouring states is described more comprehensively by J. Kordel, 'The Polish-Lithuanian Commonwealth in Eighteenth-century Alliance Treaties of the Neighbouring Countries, 1720–72', *Acta Poloniae Historica*, vol. 116, 2017, pp. 209–248.

George I of England and Emperor Charles VI – a move that could have weakened Russia's influence over Poland.

Both courts were committed to keeping Poland in a state of internal paralysis, as evidenced by provisions that upheld noble privileges, especially the *liberum veto* and the free election of the king. Equally important were clauses aimed at preventing the expansion of the Polish army – key elements of what was referred to as Polish anarchy. These provisions were consistently reiterated in successive Russo-Prussian alliances, signed in 1726, 1729, 1730, 1733, 1740, 1743, 1762, 1764, and 1769, all of which emphasised the need to preserve Poland's political system and nurture noble freedoms, the core components of its internal disorder. A secret article concerning Polish affairs, nearly identical in each convention, stated: "Since the highest interest of His Royal Majesty of Prussia and Her Imperial Majesty of Russia requires special attention to be paid to the neighbouring Crown and the Polish-Lithuanian Commonwealth, they intend to make every effort to preserve the said Crown and Commonwealth under its current constitutions, freedoms, privileges, and laws. Any threat to this must be promptly averted and prevented".²⁴ This principle of preserving Poland's political status quo was also imposed by Russia on Sweden (1724), which had fallen increasingly under Russian influence after the death of Charles XII, as well as on Austria (1726, 1746).

Furthermore, Augustus III, who, as previously mentioned, ascended to the Polish throne through the intervention of Empress Anna after his father's death, was compelled to refrain from any efforts to resolve the prevailing anarchy.²⁵ The king was repeatedly forced to abandon his reformist ambitions, notably through the Austrian-Saxon treaty of 20 December 1743,²⁶ the Russo-Saxon treaty of 24 January (4 February) 1744,²⁷ and the Anglo-Austrian-Dutch-Saxon treaty of 8 January

²⁴ "Weilen Ihro Königl. Maytt. in Preußen, und Ihro Kayfl. Maytt. von allen Reußen interesse höchstens erfordert, auff die benachbarte Crohn und Republique Pohlen eine besondere attention zu haben; als wollen dieselbe auch Ihre äüßerste Sorgfalt seyn lassen, wie erwehnte Crohn und Republique, bey Ihren bisherigen Verfassungen, und Freyheiten, Praerogativen und Vorrechten erhalten, und alles, was dem zuwider möchte attentiert werden wollen, in Zeiten verhütet, und abgewehrt werden möge", *ibid.*, p. 248.

²⁵ G.F. v. Martens (ed.), *Supplément au recueil des principaux traités d'alliance*, Gottingue 1807, suppl. vol. 3, pp. 1-10.

²⁶ "So jedoch anderst nicht, als ohne mindester Kränckung der Republic Pohlen Gerechtsame zu verstehen ist und vielmehr die Beybehaltung und Handhabung ihr der Republic Verfassung und Constitutionen zum Grund hat", F.A.W. Wenck, *Codex iuris gentium*, vol. 1, Lipsiae 1781, p. 730.

²⁷ "Дабы корону и Республику Польскую со всеми чинами при ея конституциях, преимуществах, вольностях, уставах и правах ненарушимо содержать я сохра-

1745.²⁸ The necessity of preserving Poland's political system in its unchanged state was also reaffirmed in agreements made by members of the anti-Prussian coalition during the Seven Years' War.²⁹

The treaty commitments of the great powers were not mere hollow threats. Neighbouring courts had a wide array of instruments at their disposal, ranging from disrupting Sejm sessions to threatening military intervention, and ultimately, the use of force. These tactics were clearly evident in the case of the extraordinary Sejm planned for late 1744, which was meant to convene under the framework of a confederation. By mid-December 1744, as preparations were well advanced, a declaration from Empress Elizabeth reached Warsaw, containing explicit threats of intervention. In it, the Russian court asserted that it "would never consent to a confederation [...] that would be directed against the freedoms and prerogatives of the Commonwealth".³⁰ There was a clear warning that if any action were taken against the aforementioned "freedoms and prerogatives", meaning an attempt to curb the prevailing anarchy, "Her Imperial Majesty would not hesitate to take the necessary steps to oppose it with all her might".³¹ This signified that any effort to reform the Polish system, strengthen the state, or reinforce its institutions would be met with resistance. This scenario repeated itself several times, following successive ordinary Sejm sessions that were disrupted by the use of *liberum veto*.

The political principles of the Russian state remained unchanged after Catherine II ascended the throne. In instructions sent to Russian diplomats in the Polish-Lithuanian Commonwealth following the death of Augustus III on 6 (17 November) 1763, it was stated: "We feel particularly obligated to make it our foremost and constant duty to ensure the unalterable preservation of the Polish form of government, especially regarding unanimous decision-making in the Sejm".³² Stanisław August

нять", *Полное собрание законов Российской империи, Первое собрание*, vol. 12, (1744-1748), [Saint Petersburg] 1830, p. 20.

²⁸ "Sans porter atteinte aux lois et constitutions", F.A.W. Wenck, *Codex iuris gentium*, vol. 2, Lipsiae 1788, p. 179.

²⁹ "Maintenir de plus en plus la liberté de la nation Polonoise". F.F Martens (ed.), *Recueil des traités*, vol. 1, St. Pétersbourg 1874, p. 243.

³⁰ "Elle [Elisabeth – J.K.] ne permettra jamais aucune confédération, aucuns troubles ou autres nouveautés qui pourraient être suscitées contre [...] contre la liberté et les prérogatives de la République de Pologne". Russian declaration, Warsaw, 13 December 1744, quoted after M. Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, vol. 2, Kraków 1913, p. 479.

³¹ [Elle] ne manquera pas de prendre toutes les mesures convenables pour s'y opposer de toutes ses forces. Ibidem.

³² "Еще себя признаем наипаче обязанными полагать первым нашим неперменным попечением, чтоб польская форма правительства ненарушимо была

quickly came to realize the truth of these words. His early attempts to dismantle the anarchy during the first years of his reign provoked Russian diplomatic and military intervention.

Without going into detail, it should be noted that during the Sejm of 1767-68, Russia imposed legislation on Poland that entrenched all the system's weaknesses, with the *liberum veto* at the forefront. The forced introduction of this new legislation had two significant consequences: it deepened the existing anarchy and alienated much of the noble society. Russian actions met resistance from a substantial part of the population, leading to the Bar Confederation in 1768. This plunged the Commonwealth into four years of civil war, which was eventually suppressed by Russian forces. The internal unrest sparked by Catherine II's demands became one of the key arguments used to justify the eventual partition of Poland.

III

The partition of Poland required both justification and legitimization. The neighbouring powers swiftly provided the necessary arguments for public opinion. A key argument was the need to control Polish anarchy, said to threaten regional stability. The division of Polish territory was portrayed as a beneficial act, one that would ease internal conflicts and prevent the outbreak of a broader European war.

The destructive impact of anarchy was already cited in the secret partition conventions. The February Prussian-Russian treaty detailed the breakdown of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Ongoing chaos, constant factional conflicts, and the moral decline of society meant that any measures taken, including Russia's military intervention against the Bar Confederation, failed to achieve their intended outcomes: "On the contrary, the spirit of faction grows stronger every day, and the anarchy is so powerful that only by curbing these disturbances can the state be saved from complete collapse".³³ The theme of anarchy resurfaced in the August treaties. Both the Prussian-Russian and Austrian-Russian conventions contained a passage describing the internal state of the Polish-Lithuanian Commonwealth: "The spirit of faction, unrest, and

сохраняема; особенно в пунктах единогласного действия решения на сеймах". Instructions for Hermann Keyserlingk and Nikolai V. Repnin, , Сборник Императорского Русского Исторического Общества, vol. 51, St. Petersburg 1886, p. 94.

³³ "L'acharnement de l'esprit de parti et de faction y acquiert chaque jour de nouvelles forces, et que l'anarchie s'y enracine de telle sorte qu'il est à craindre que la perpétuité des troubles et des divisions n'entraîne la décomposition totale de l'État". F.F. Martens (ed.), *Recueil des traités*, vol. 6, St. Pétersbourg 1883, p. 72.

internal strife have shaken this kingdom for many years now. Each day, anarchy grows stronger, disregarding all authority. This raises legitimate concerns that the state will soon completely collapse. Such a breakdown would disrupt all neighbouring countries, disturb the existing harmony, and could even spark a general European war”.³⁴ It is striking that the argument of anarchy appeared in secret documents meant to remain hidden from the public. This raises the question: was the reference to anarchy truly an attempt to justify actions to other nations, or was it aimed at legitimising those actions before their own political elites?

Anarchy played a key role in the first public declaration announcing the partition of Poland, presented in Warsaw in September 1772 by representatives of the three courts. The text was circulated to the embassies of Prussia, Russia, and Austria in all European capitals, as well as to diplomats from other nations accredited in St. Petersburg, Berlin, and Vienna. The statement argued that the unrest in the Polish-Lithuanian Commonwealth had an exceptionally harmful effect, not only on the internal affairs of neighbouring countries, causing significant losses and damages to their citizens, but also on the security of Europe as a whole.

In response, the rulers of Russia, Prussia, and Austria deemed it necessary to take decisive measures to prevent the Commonwealth’s complete collapse and to secure peace in Europe, which was being threatened by the growing unrest: “Citizens had turned against one another, arming themselves, while agitators had seized legal authority and ruthlessly manipulated it, disregarding laws, public order, and even the safety of society. The justice system, law enforcement, trade, and even agriculture were either ruined or on the verge of collapse. The unrestrained excesses, an inevitable result of this anarchy, not only threatened the state’s survival but would inevitably lead to its total disintegration if the chaos continued”.³⁵

³⁴ “L’esprit de faction, les troubles, et la guerre intestine, dont est agité depuis tant d’années le Royaume de Pologne, et l’anarchie, qui chaque jour y acquiert de nouvelles forces, au point d’y anéantir toute autorité d’un gouvernement régulier, donnant de justes appréhensions de voir arriver la décomposition totale de l’État, troubler les rapports des intérêts de tous ses voisins, altérer la bonne harmonie, qui subsiste entre eux et allumer une guerre générale”. *Ibid.*, p. 85.

³⁵ “Les citoyens s’armèrent les uns contre les autres : des factieux usurpèrent l’autorité légitime, ils en abusèrent au mépris des lois, du bon ordre et de la sûreté publique même. Justice, police, commerce, jusqu’à la culture des terres, tout est détruit ou menace une ruine prochaine, et les excès de toute espèce, qui ne peuvent manquer de résulter de cette anarchie, entraîneraient nécessairement l’entière décomposition de l’État pour peu qu’elle durât encore”. Russian declaration submitted by O. M. Stackelberg, Warsaw, 7 (18) September 1772, in Stanislas Auguste, *Mémoires*, A. Grześkowiak-Krawawicz (ed.), D. Triaire, Paris, Institut d’études slaves, 2012, p. 430.

These arguments found a receptive audience. Voltaire quickly became convinced that the Poles themselves were fully responsible for the partition of their state. In a commentary added to a later edition of *Les Lois de Minos* (written in early 1772), he unequivocally stated that the division of the Commonwealth's territory should be seen as the inevitable consequence of internal chaos: "The partition of Poland is the punishment for its dreadful anarchy".³⁶ Voltaire also referenced a passage from the treatise *La voix libre*, attributed to Stanisław Leszczyński, in which the author warned that if the political defects were not addressed, "perhaps the neighbouring powers will decide to divide our lands".³⁷

In their official documents justifying claims to specific territories, the courts of Berlin and Vienna, following established tradition, relied on historical and legal arguments. The Russian court, however, portrayed its participation in the partition as an act of magnanimity, presenting its actions as part of an effort to improve relations with the Polish-Lithuanian Commonwealth, restore internal order, and improve the lives of its citizens. According to the Russian legal reasoning, the Empress, unable to tolerate the sight of Poland in chaos and decline, had decided, in agreement with neighbouring powers, to assist in halting the nation's further degradation. In the view of the author of the Russian argument, Russia's involvement in the first partition was an act of support: "It was an act of generosity that the Russian court, in agreement with two neighbouring powers, took it upon itself to curb the anarchy that was destroying Poland and ensured it a more organized, prosperous, and peaceful existence".³⁸

From the Russian perspective, the legislation passed by the Sejm in 1767-68 posed a potential issue. The laws imposed at that time were incorporated into the Polish-Russian treaty, which also included a guarantee of the Commonwealth's territorial integrity. Nevertheless, Russia managed to navigate this situation successfully. It was explained that Catherine II felt compelled to withdraw her guarantees, as they had been rejected by the Polish nobility during the Bar Confederation: "It would be absurd to

³⁶ "Le démembrement de la Pologne est le châtement de l'anarchie". Voltaire, *Les lois de Minos* (*Œuvres complètes de Voltaire*, vol. 6), Paris, Garnier, 1877, p. 202.

³⁷ "Peut-être même les puissances voisines s'accorderont-elles à partager nos États". Ibid.

³⁸ "C'est un acte de générosité, que de concert avec les deux Puissances voisines de la Pologne, la Cour de Russie se soit prêtée à mettre fin à l'anarchie qui la déloit, et à lui assurer une existence mieux réglée, plus heureuse et plus tranquille". *Exposé de la conduite de la cour Impériale de Russie*, in *Recueil des déclarations, notes, et faits principaux, qui ont précédé et accompagné la Diète confédérée depuis le 18 septembre 1772 jusqu'au 14 mai 1773* [s.l., s.d.], p. 171.

continue upholding a guarantee for the Commonwealth that has been scorned and rejected by the overwhelming majority of the nation [...]. In a state of anarchy, where disobedience destroys all regular structures of government and completely undermines civil law, public law, which is continually violated, loses its power and effectively ceases to exist”.³⁹

Frederick II not only used official channels to justify his claims to the newly incorporated territories, but also sought to convince philosophers of the righteousness of his actions. His arguments focused on the need to ‘civilize’ his new subjects, whom he viewed as still living in a state of barbarism. At the same time, he frequently invoked the issue of anarchy, emphasising its destructive impact on the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is worth noting that Frederick, who called Poland a “kingdom of anarchy” in his 1768 political testament, had good reason to view himself as one of its architects. The Prussian king was convinced that Poland’s anarchy stemmed from factors such as “the election of kings accompanied by civil wars, turbulent Sejms that end without resolutions, the lack of legislation, and a crippled judiciary. A Poland torn by factions is always weak”.⁴⁰ Even before the partition was officially announced, Frederick II began laying the groundwork by persuading d’Alembert of Poland’s complete disintegration: “Poland has no laws, it doesn’t enjoy what one would call liberty; its government has descended into reckless anarchy”.⁴¹ Frederick echoed this theme in his memoirs, explaining to future generations that the acquisition held little value. He framed the incorporation of these lands into Prussia as an act of benevolence towards his new subjects: “Although this acquisition

³⁹ “Il eût été absurde de soutenir plus longtemps en faveur de la République le poids d’une garantie, méprisée et rejetée par la voix individuelle de la plus grande partie de la Nation [...]. Dans une anarchie où la désobéissance anéantit tout Gouvernement régulier et détruit tout droit civil, le droit public, aussi perpétuellement violé, est de fait réduit à la même inexistence”. Ibidem, p. 99.

⁴⁰ *Testament politique* (1768), in R. Dietrich (ed.), *Die politischen Testamente* p. 628. Earlier, in *Histoire de mon temps* (its first version was completed in 1746), Frederick II referred to Poland as “une république où régnait l’anarchie”. Describing the prevailing conditions in Poland, he stated: “Ce royaume est dans une anarchie perpétuelle : les grandes familles sont toutes divisées d’intérêt; ils préfèrent leurs avantages au bien public, et ne se réunissent qu’en usant de la même dureté, pour opprimer leurs sujets, qu’ils traitent moins en hommes qu’en bêtes de somme”. *Histoire de mon temps*, in *Œuvres historiques de Frédéric II*, vol. 2 (*Œuvres de Frédéric le Grand*, vol. 2), Berlin 1846, p. 5, 27.

⁴¹ “La Pologne n’a point de lois, elle ne jouit pas de ce qu’on appelle liberté; mais le gouvernement a dégénéré en une anarchie licencieuse”. Frederick II to Jean le Rond d’Alembert, 26 January 1772, *Correspondance de Frédéric avec d’Alembert* (*Œuvres de Frédéric le Grand*, vol. 24), Berlin 1854, p. 618.

was useful and could become significant with proper reforms, when the province came under Prussian rule, it was mired in anarchy, chaos, and disorder".⁴²

Many members of Europe's literary republic were inclined to believe this version of events. Fortuné Barthélemy de Félice, the author of *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines*, argued that the Poles' intransigence on the dissident question and the Bar Confederation had plunged the country into anarchy, with the partition being the natural result. He expressed hope that under these new circumstances, Poles would unite and establish a new order, "striving to live in peace and security in the provinces that remain to them".⁴³ In the pages of the liberal *Der Teutsche Merkur*, published by Christoph Martin Wieland, a leading figure in the German patriotic movement, the partition was portrayed as an opportunity for Poland: "May these new foundations bring happiness to a country that has so far known only misfortune, and may they support the welfare of all humanity! Yet the Polish elite seems unaware of the benefits these new arrangements could offer [...] Its constitution and internal organization will be defined, and in time, Poland may regain significance in Europe's balance of power".⁴⁴ Louis-Sébastien Mercier, for his part, proclaimed the end of Polish anarchy, crediting Catherine II with the achievement: "The most absurd anarchy, the most insulting to the rights of freeborn men, the most oppressive to the people, no longer troubles Poland".⁴⁵ Similarly, Georg Forster, who did not learn of the first partition until April 1775, believed that the actions of Poland's neighbouring states were justified. The traveller, convinced

⁴² "Cette acquisition était utile, et pouvait devenir importante après que, par de sages arrangements, tout serait bien réglé. Mais dans l'état où se trouvait cette province lorsqu'elle tomba sous la domination prussienne, tout s'y ressentait de l'anarchie, de la confusion et du désordre". *Mémoires depuis la paix de Hubertsbourg 1763, jusqu'à la fin du partage de la Pologne* (Œuvres de Frédéric le Grand, vol. 6), Berlin 1847, p. 99.

⁴³ Heureux encore les Polonais si, réunis entre eux et prenant une forme sage de gouvernement, ils cherchaient à vivre dans la paix et la sûreté, dans les provinces qu'on leur laissera! Fortuné Barthélemy de Félice, *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines*, vol. 34, Yverdon 1774, p. 419.

⁴⁴ "Möchte das Glück des sonst so unglücklichen Landes dadurch gegründet, möchte das Wohl der Menschheit dadurch befördert werden! Die Großen in Pohlen scheinen freylich die Wohltätigkeit dieser neuen Einrichtungen noch nicht einzusehen [...] Seine Staats-Verfassung [Polens - J.K.], seine innere Einrichtung wird bestimmt werden und dadurch kann in der Zukunft auch dieses Reich in der Schale des Gleichgewichts für Etwas mit gerechnet werden". *Der Teutsche Merkur*, 1773, vol. 1, p. 277.

⁴⁵ "L'anarchie la plus absurde, la plus outrageante aux droits de l'homme né libre, la plus accablante pour le peuple, ne trouble plus la Pologne". L.-S. Mercier, *L'an deux mille quatre cent quarante*, Londres 1774, p. 382.

of their righteousness, viewed the partition as liberating a country mired in civil war from the yoke of anarchy.⁴⁶

Although not everyone agreed with these arguments, there was a widespread belief that the Poles had no one to blame but themselves. King Gustav III of Sweden, who was well aware of Russia's foreign policy towards states within its sphere of influence, also held the Poles responsible. "The sacred names of religion and liberty have led the Poles to their current situation. The abuse of even the noblest ideas brings disastrous consequences. As a witness to these upheavals, I tremble at the thought of the day, which inevitably approaches, when neighbouring powers will seek to exploit our internal unrest to subjugate us".⁴⁷

While the Swedish king did not state this explicitly, his words imply that Poland's anarchy was not only the cause of its downfall but also a warning to other nations. They suggest the dangers of misusing the ideals of liberty and religion if they are not balanced by strong state structures.

It is worth noting that the concept of Polish anarchy was not solely criticized by its most vocal detractors. Figures such as Jean-Jacques Rousseau, who regarded the *liberum veto* with some leniency, and Gabriel de Mably, who was more critical yet remained sympathetic toward the Commonwealth, offered similar assessments.⁴⁸

IV

Even after the first partition, analyses of the political situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth frequently pointed to the issue of anarchy. Foreign commentators consistently emphasised the *liberum veto*

⁴⁶ "Poland restored to peace, from anarchy and the horrors of civil war, by the united efforts of the leading powers in Europe". G. Forster, *A voyage round the world*, ed. by R.L. Kahn, *Georg Forsters Werke*, vol. 1), Berlin, Akademie, 1986, p. 644.

⁴⁷ "Les noms sacrés de religion et de liberté ont réduit les Polonais à l'état où ils sont maintenant. L'abus des choses les plus salutaires est nuisible. Spectateur de tous les chocs, j'attends en tremblant le moment que je vois approcher, où des puissances voisines voudront profiter de nos troubles pour nous assujettir". Gustavus III, king of Sweden to Marie Charlotte Hippolyte Boufflers-Rouverel, 14 June 1772, G. von Proschwitz (ed.), *Gustave III par ses lettres*, vol. 1, Stockholm, Norstedts Förlag, 1986, pp. 127–128.

⁴⁸ The perspectives of both thinkers on Polish constitutional matters have been the subject of extensive scholarly analysis: J. Michalski, *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza. Mably i konfederaci barscy*, Wrocław, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Leopoldinum, 1995, idem, *Rousseau and Polish Republicanism*, transl. by R. Butterwick-Pawlikowski, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2015.

– though by then largely abandoned in parliamentary practice – and the excessive freedoms of the nobility as key factors in the state’s instability. They noted that this internal disorder allowed neighbouring powers to meddle in the Commonwealth’s affairs, exacerbating the chaos and paralysis within the country.

The author of the 1773 treatise *L’élève de la raison et de la religion, ou traité d’éducation* argued that Poland was mired in anarchy. He attributed this to the liberum veto, while also noting that foreign courts frequently bribed members of parliament, who then blocked new legislation to serve external interests.⁴⁹ The author further highlighted the vast social inequalities in Poland, writing: “the people suffer under the harshest slavery; the nobility have taken liberty to such unchecked extremes that Poland is more an anarchy than a government”.⁵⁰ For Christian Friedrich Schubert, editor of the Augsburg-based *Deutsche Chronik*, the Commonwealth was synonymous with anarchy. In a 1774 article, he posed the rhetorical question: “How wretchedly, how low has this kingdom, this republic, this anarchy, or whatever one may call it, behaved until now?”.⁵¹ Étienne de Condillac, younger brother of Gabriel de Mably, similarly argued in his *Cours d’étude pour l’instruction du prince de Parme* that the Poles deliberately maintained a system that, instead of fostering effective governance, led only to anarchy.⁵²

There were also authors who offered a more nuanced analysis of the situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Joseph Marshall believed that the chaos consuming the Commonwealth allowed Russia to prevail within its borders. He attributed Catherine II’s successes to “the effect of the miserable government or rather anarchy”.⁵³

His fellow countryman, William Coxe, while acknowledging that Poland’s misfortunes stemmed from excessive liberty, recognised that this liberty was maintained by neighbouring states. He observed: “The partitioning powers did less injury to the republic by dismembering its fairest

⁴⁹ “Il n’est donc presque pas possible de rien statuer de bon & de fixe dans un pareil Gouvernement; d’où je conclus que c’est une Anarchie”. *L’élève de la raison et de la religion, ou traité d’éducation*, vol. 3, Paris Barbou, 1773, p. 252.

⁵⁰ “Le peuple y gémit dans le plus rude esclavage; les grands y ont porté la liberté jusqu’à une licence si effrénée, que la Pologne est plutôt une anarchie qu’un gouvernement”. *Ibid.*

⁵¹ *Deutsche Chronik*, 29, 7 July 1774, p. 229.

⁵² “Le gouvernement de Pologne a les mêmes vices que le gouvernement des fiefs. Il semble que les Polonnois se soient étudiés à le rendre tout-à-fait anarchique”. E. de Condillac, *Cours d’étude pour l’instruction du prince de Parme*, vol. 15, Londres 1776, p. 8

⁵³ J. Marshall, *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine and Poland*, vol. 3, London, Almon, 1772, p. 184.

provinces, than by perpetuating the principles of anarchy and confusion, and establishing on a permanent footing, that exorbitant liberty, which is the parent of faction, and has proved the decline of the republic".⁵⁴

Despite differing views on the causes of Poland's downfall, both Marshall and Coxe agreed that anarchy was a central factor in weakening the Commonwealth. For Marshall, internal chaos provided a pretext for Russian intervention, while Coxe saw the excessive freedoms of the nobility as the root of internal divisions and destabilization, deliberately sustained by neighbouring powers.

Guillaume Raynal, the author of *Histoire philosophique et politique*, one of the most widely read works of the late Enlightenment, devoted considerable attention to the Polish question. In his writings on the Commonwealth, Raynal criticised the lack of a strong central authority, the system of free election, the ineffective legislative process, and the serfdom of the peasantry. The political and social structures of the Commonwealth, he argued, resembled those of a feudal system. The political privileges and economic dominance of the nobility, who prioritised their own interests over the common good, contributed to the disintegration and fragmentation of the state. This further weakened Poland, making it vulnerable to attacks from neighbouring powers. Raynal observed that even the weakest enemy could invade Poland with impunity, plundering towns and villages and taking the population into captivity.

Raynal was critical of the partition of Poland, noting that it was "carried out during peacetime, without laws, without pretext, without complaints, without even the shadow of justice, solely backed by the dreadful law of force, which, unfortunately, is the best argument for kings".⁵⁵ Yet, he somewhat absolved the neighbouring powers of full blame, suggesting that the partition could offer a chance for the empowerment of the large portion of society that had previously lived in bondage: "May heaven grant that this crime of ambition turns to the benefit of humanity, and that through an act of noble charity, the usurpers break the chains placed upon the most industrious part of their new subjects! Their

⁵⁴ W. Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, Dublin, Price et al., 1784, p. 64.

⁵⁵ "Si des voisins inquiets et entreprenants n'avaient pas envahi jusqu'ici ses possessions; s'ils s'étaient contentés de la dévaster, de lui dicter des ordres, de lui donner des rois, c'est qu'ils étaient dans une défiance continuelle les uns des autres. Des circonstances particulières les ont réunis. Il était réservé à nos jours de voir cet État déchiré par trois puissances rivales qui se sont approprié ses provinces, qui enrichissent leur bienfaiteur, tandis que l'Europe entière a signé pour contrer cette invasion". G.T.F. Raynal, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, vol. 10, Maestricht 1781, p. 313.

subjects will become more loyal by being freer, and by ceasing to be slaves, they will become men".⁵⁶

In later editions of his work, Raynal explicitly began writing about Polish anarchy. He argued that its root cause was the constant rivalry between the monarch and the aristocracy. The magnates, driven by greed, ambition, and distrust, sought to exert pressure on the king, stoking his hostility towards the very idea of liberty and pushing him into political intrigues. To maintain his position, the weakened monarch, unable to defend himself effectively, was forced to resort to unofficial tactics and deceit. The intensifying rivalry between political factions deepened the discord, fueling conflict and violence, which ultimately contributed to the country's downfall.⁵⁷

Anarchy was a central theme in *L'horoscope politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre*, a pamphlet written in 1779 by the controversial Montenegrin figure Stefano Zanovich.⁵⁸ According to the author, this anarchy stemmed from the political chaos caused by the absence of strong monarchical power and the excessive privileges of the nobility. The state was weakened, its structures disorganised, and its society deeply divided. The concentration of power and wealth in the hands of a small elite perpetuated injustice and fostered the growth of despotism.

Zanovich believed that the salvation of the Commonwealth could lie with the middling nobility, who had not yet been corrupted by excessive power and wealth. However, they were poorly educated, unable to grasp the true nature of the state's crisis, and indifferent to its future. They felt no sense of protection from the state, which left them disconnected from it: "They cannot love a republic in which they see only despots and the anarchy that makes them miserable".⁵⁹

Zanovich believed that while the Polish people had much to be proud of in their laws, traditions, and independence, the prevailing anarchy

⁵⁶ "Fasse le ciel que ce crime de l'ambition tourne au bien de l'humanité, et que, par un acte glorieux de bienfaisance, les usurpateurs brisent les chaînes de la partie la plus laborieuse de leurs nouveaux peuples! Leurs sujets seront plus fidèles en étant plus libres, et en cessant d'être des esclaves, ils deviendront des hommes". Ibid., p. 314.

⁵⁷ "Dans cette anarchie, s'établit une lutte perpétuelle entre les grands et le monarque. Les premiers tourmentent le chef de l'État par leur avidité, leur ambition et leurs défiances; ils l'irritent contre la liberté; ils le réduisent à l'intrigue. De son côté, le prince, divisé pour commander, réduit pour se défendre, oppose la ruse à la ruse pour se maintenir. Les factions s'aggravent, la discorde met partout le flambeau, et les provinces sont livrées au fer, au feu, à la dévastation". Ibidem, p. 312.

⁵⁸ [S. Zanovich], *L'horoscope politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre*, Pastorvecchio aux pieds des Alpes de Montenegro 1779.

⁵⁹ "Elle ne peut point aimer une République, où elle ne voit que des despotes et une anarchie, qui la rend malheureuse", p. 45.

and poor governance wasted these advantages and left the population without any real hope for change.⁶⁰ Anarchy made Poland particularly susceptible to foreign intervention, as neighbouring powers took advantage of the disorder to assert their influence and pursue their own interests at the Commonwealth's expense.⁶¹

Zanovich pointed to Russia's 1768 guarantee of Poland's political system (incorrectly assuming that it had been requested by the Poles themselves) as the ultimate proof of the country's subjugation. He was also convinced that other neighbouring states shared Russia's desire for the Commonwealth's downfall.⁶² In his view, Poland would not cast off the yoke of foreign domination until it overcame the problem of anarchy. As he argued, "Such is the situation of the Poles: you are losing because your enemies, though they share many of your flaws, are neither plagued by anarchy nor by the apathy that has degraded, humiliated, and corrupted every aspect of your administration. This is your fault".⁶³

In essence, Zanovich's critique could be summarised as: "The Poles teach us the evils of anarchy".⁶⁴

Similar arguments appeared in the 1779 pamphlet *L'orang-outang d'Europe ou le Polonois tel, qu'il est*. Although the author did not explicitly use the term *anarchy*, they described the state of Poland in much the same way: the absence of strong royal authority, excessive privileges of the nobility, and a disregard for the law, all of which left the country weak and vulnerable to external interference. The author argued that the root of the Commonwealth's problems was the collapse of true liberty: "There is no real freedom: only its name remains, while the rest is mere pretence".⁶⁵

This erosion of liberty resulted in a lack of care for the state, an inability to pass effective laws, disrespect for existing norms, and the

⁶⁰ "Je vous demanderai, si votre anarchie ne rendra pas inutiles ces heureuses dispositions ? Quel bien voulez-vous que puissent espérer des citoyens, à qui un mauvais gouvernement ne permet d'avoir aucune espérance raisonnable ? ", *ibidem*, pp. 45–46.

⁶¹ "Tout le monde voit, que le Roi et le Conseil Permanent ne sont que les instruments de vos ennemis, et que pour se soustraire à cette nouvelle autorité, il faudrait être en état de secouer le joug des trois Cours, qui l'ont établie, et qui la protègent", *ibidem*, p. 46.

⁶² "Ne vous y trompez pas, quoique cette Princesse gouverne arbitrairement vos affaires; elle n'est que l'instrument odieux de ses deux alliés qui sont bien aises qu'un autre fasse pour eux les injustices, et les vexations, qui leur sont utiles", *ibidem*, p. 9.

⁶³ "Voilà le cas des Polonois : vous succombez, parce que vos ennemis, qui ont plusieurs de vos vices, n'ont cependant ni votre anarchie, ni cette indolence, qui a dégradé, avili et dépravé toutes les parties de l'administration. C'est votre faute", *ibid.*, p. 69

⁶⁴ "Les Polonois nous enseignent quels maux l'anarchie entraîne après soi", *ibid.*, p. 25

⁶⁵ "Elle [Pologne – J.K.] ne conserve que l'ombre et le nom de liberté", L. Kermorvand, *L'orang-outang d'Europe ou le Polonois tel, qu'il est* [Hamburg] 1779, p. 22.

exploitation of the lower classes by the nobility. The weakened state became an easy target for foreign powers. The author pointed out that the Russians had imposed laws on the Poles, deliberately maintaining their weakness. For a long time, the Sejms had made no decisions beyond those forced upon them by Russia. All proposals for reforms and corrective actions were consistently postponed to future sessions, never reaching fruition. The author likened this inaction to a sick patient surrounded by false doctors, who argue and bicker while the patient dies for lack of proper care.⁶⁶

The authors argued that anarchy was not merely the cause of Poland's internal collapse, but also the very condition that allowed foreign powers, especially Russia, to exploit the country and undermine its sovereignty. Without significant political reforms and an end to this chaos, Poland stood little chance of restoring stability or resisting the influence of external forces.

Although the prevailing tone in political discourse was often critical and sceptical, European public opinion did recognise the efforts being made to improve the situation in Poland. The deliberations of the 1776 Sejm, in particular, sparked hope for reform. The *Courier du Bas-Rhin* reported, albeit without providing details, that the proposed measures under discussion would "hasten the eradication of that dreadful anarchy, which has affected both the morality of Poland's inhabitants and the very body of the state". There was optimism that the reforms would bring political stability, establish an effective system of governance, and ultimately eliminate anarchy.⁶⁷ Similarly, Pierre Rousseau's *Journal politique* carried an equally hopeful outlook. As the publisher noted: "We are approaching the moment when the fate of Poland will be decided. Feudal anarchy and fanaticism will likely take their final breath".⁶⁸ Positive sentiments were also found in *Der Teutsche Merkur*, which observed that the reforms "are all the wiser because they aim to suppress anarchy, so that liberty will support the throne rather than diminish its authority,

⁶⁶ "Depuis longtemps ces diètes ne résolvent ou n'acceptent, que les arrangements que la Russie y fait enregistrer à coups de baïonnettes". Ibidem, pp. 34–35.

⁶⁷ "Le roi, qui a conçu cet utile projet, présidera à son exécution et accélérera par ce moyen l'anéantissement de cette affreuse anarchie qui portait autant sur le moral des habitants en Pologne que sur le physique de l'État. À cette anarchie succédera une police dont le plan paraît très profondément conçu, et qui établira pour la première fois l'ordre et la sûreté publique". *Courier du Bas-Rhin*, 1776, 12. October, p. 658.

⁶⁸ "Nous touchons au moment où le sort de la Pologne va être décidé. L'anarchie féodale et le fanatisme vont probablement rendre le dernier soupir. *Journal politique ou gazette des gazettes*, 1776, September, p. 20.

as had been the case thus far”.⁶⁹ Despite these optimistic views, not all politicians and commentators believed lasting change was possible. Frederick Augustus III, Elector of Saxony, expressed his doubts in his 1787 political testament, stating: “This kingdom is entirely at the mercy of its neighbours’ whims, and the king is merely a symbolic figurehead of a free nation”. He also added that it was difficult to predict whether genuine reform would be achievable.⁷⁰

In summary, while some European observers expressed cautious optimism about the potential for reform in Poland, particularly following the 1776 Sejm, others remained sceptical about the country’s ability to implement lasting changes, given the entrenched political challenges and external pressures from neighbouring powers.

Throughout the eighteenth century, Russia and Prussia strategically exploited the discourse of Polish anarchy to advance their political interests. While internal disorder posed a significant challenge, foreign powers exaggerated this portrayal to legitimize their intervention, presenting themselves as guarantors of regional stability while, in reality, pursuing territorial expansion. This narrative not only justified foreign interference but also obstructed internal attempts at reform. Ultimately, it facilitated the partitions, allowing these powers to dismantle Poland under the pretext of maintaining European stability.

The rhetoric of anarchy was instrumental in undermining Polish reform efforts, as demonstrated by the obstacles faced during the Four-Year Sejm and the enactment of the Constitution of 3 May. The fear of a reformed Poland becoming a regional power is evident in contemporary diplomatic correspondence. Prussia and Russia remained committed to maintaining Poland’s weakness. As the Prussian minister and co-architect of the First Partition, Ewald Friedrich von Hertzberg, wrote to the Prussian envoy in Warsaw on 14 May 1791: “Poland has obtained a government more stable and better organised than in England, and thus it will become dangerous to Prussia. Sooner or later, it will take back West Prussia, and perhaps even East Prussia”. A few days later, in similarly alarmist terms, he warned King Frederick William II: “This is the

⁶⁹ “Diese Operationen sind um so weiser, da sie zum Zweck haben, die Anarchie zu unterdrücken, zu machen, daß die Freiheit diene den Thron zu stützen, und nicht zu erschüttern, wie sie es that”, *Der Teutsche Merkur*, 1776, November, p. 192.

⁷⁰ “[Dieses Reich] hängt ganz von der Willkür seiner Nachbarn ab und der König ist eine bloße Vorstellung eines Hauptes einer freyen Nazion”. J. Vötsch, ‘Konfession und Dynastie. Zum politischen Testament des sächsischen Kurfürsten Friedrich August III. von 1787. Mit Teil-Edition’, *Neues Archiv für sächsische Geschichte* 2002, vol. 73, p. 85.

most dangerous event for Prussia [...]” and urged efforts to “overthrow the new constitution with Russia’s help [...] on the basis of our mutual interests”.⁷¹

For propaganda purposes, the great powers could not openly admit that the strengthening of the Polish-Lithuanian Commonwealth was detrimental to their interests. Instead, they framed the abolition of Russia’s constitutional guarantee as a revolutionary and anarchic act. The reforms undertaken in Poland were portrayed by neighbouring states as a threat to European security.

Catherine II systematically shaped a narrative in which Poland’s political transformation was part of the same current of chaos and destabilization that had engulfed revolutionary France. In the spring of 1792, amid plans to mobilize European forces against France and on the eve of the formation of the Targowica Confederation and the entry of Russian troops into Poland, she wrote to Emperor Francis II: “But if what has happened in a country so far from my lands has commanded my attention to such a degree, then all the more reason for me to focus on what is unfolding in my immediate neighborhood. Regardless of the long-standing interest of all neighboring powers in preserving Poland’s former system of government [...], its collapse has brought consequences that may ultimately lead to the same unrest and anarchy that we now so regrettably witness in France”.⁷²

In her correspondence with Melchior von Grimm, the publisher of the influential *Correspondance littéraire, philosophique et critique*, which she hoped would amplify Russian narratives, the Empress accused the Sejm of violating the law and Stanisław August of treason. She saw the Polish reforms as a dangerous imitation of the French Jacobins. Emphasizing that all new Polish laws aligned with revolutionary French principles, she vowed that rather than fighting Jacobinism in Paris, she would eradicate it in Poland: “[The Jacobins] have erased from the world my former friend

⁷¹ Quoted after: J. Dutkiewicz, ‘Prusy a Polska w dobie Sejmu Czteroletniego w świetle korespondencji dyplomatycznej pruskiej’, *Przegląd Historyczny* 1936, vol. 33, no. 1, p. 81.

⁷² “Mais si ce qui est arrivé dans un pays, situé à une si grande distance de mes États, a excité Mon attention à ce degré, à quel point ne la dois-je pas à ce qui se passe dans mon voisinage le plus immédiat. Indépendamment de l’intérêt permanent de toutes les Puissances Voisines à conserver en Pologne son ancienne forme de gouvernement [...], indépendamment de cet intérêt, dis-je, la subversion de ce gouvernement a entraîné des suites, capables de produire à la fin les mêmes désordres et la même anarchie qu’on voit malheureusement régner en France” Catherine II to Francis II, 12/23 April 1792. *Leopold II., Franz II. und Catharina. Ihre Correspondenz nebst einer Einleitung zur Geschichte der Politik Leopold’s II.*, edited by A. Beer, Leipzig, Duncker & Humblot, 1874, pp. 172–173.

and ally, the Commonwealth, along with all the treaties it had with Russia. In the end, these Jacobins are spreading legal confusion everywhere. All these Polish arrangements match their laws in every matter about as well as a saddle fits a cow – as the Russian proverb goes. And you expect me to abandon my interests, those of my ally, the Commonwealth, and my republican friends, just to focus solely on the Parisian Jacobins? No, I will fight them and defeat them in Poland”.⁷³

Catherine II, in coordination with the Berlin court, effectively employed the rhetoric of anarchy and revolution to justify military intervention in Poland and to discredit the reformist efforts that threatened their political interests in the region, ultimately leading to the Second Partition of Poland.

* * *

The concept of anarchy was invoked in various contexts and manipulated to serve different purposes. The same individuals could ascribe to it markedly different meanings depending on the circumstances: it could refer both to the constitutional foundations of the noble republic, with *liberum veto* at its core, and to the efforts aimed at eliminating *liberum veto* from political practice.

Although the Polish-Lithuanian Commonwealth was not the only state struggling with political dysfunction, it became the one most closely associated with “anarchy”. Many countries faced ineffective administration, corruption, and political fragmentation, yet Poland was singled out as the ultimate example of chaos in need of intervention.

This perception was far from incidental – it served the strategic interests of neighbouring powers, which sought to portray the Commonwealth as a failed state requiring “order and stability”. This narrative not only justified their actions but also legitimized the partitions on the international stage. Despite its internal weaknesses, Poland remained a large

⁷³ “Ils ont fait disparaître du monde mon ancienne amie et alliée, la république de Pologne, tous les traités qu’elle avait avec la Russie [...]. Enfin, ces jacobins cherchent à répandre partout la confusion des langues, car tous ces arrangements polonais vont avec leurs lois sur toute matière comme une selle à une vache, selon le proverbe russe. Et vous voulez que je plante là mes intérêts et ceux de mon alliée la république et mes amis républicains, pour ne m’occuper que de la jacobinière de Paris ? Non [...], je la battrai et combattrai en Pologne”, Catherine II to Melchior Grimm, *Tsarskoye Selo*, 4/15 June 1792. *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva*, vol. 23: *Pis'ma Imperatritsy Ekateriny II baronu Mel'khioru Grimmu (gody s 1774 po 1796)*, St. Petersburg, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1878. It is worth emphasizing that the same arguments found in the letter to Grimm, which she hoped would be further disseminated by this man of letters, constituted the core content of the act of the Targowica Confederation.

and strategically significant entity, making it an attractive target for its neighbours. As a result, the myth of “Polish anarchy” became a potent argument used to rationalize the partitions, ultimately sealing the fate of the Commonwealth as a state subjected to external interference.

The eventual failure of reform efforts led to the dissolution of the Polish-Lithuanian Commonwealth and its removal from the political map of Europe. In January 1797, representatives of Austria, Prussia, and Russia signed a convention in St. Petersburg that finalized the partition, declaring: “It has been deemed necessary to abolish anything that might recall the existence of the Kingdom of Poland”.⁷⁴

Yet, the story of Polish anarchy did not end with the Third Partition. Just a few years later, Claude-Carloman de Rulhière’s *Histoire de l’anarchie de Pologne* placed the blame for the state’s downfall squarely on anarchy. This narrative was eagerly adopted and perpetuated by nineteenth-century Prussian and Russian historiography, which continued to invoke the idea of Polish anarchy as a post-factum justification for the partitions.

As a result, this view remained dominant for over a century. It was not until the twentieth and twenty-first centuries that historians began to revise it, challenging the negative image of eighteenth-century Poland. Increasingly, scholars emphasize that the Polish-Lithuanian Commonwealth was not merely a victim of its own weakness but also of the deliberate policies of neighbouring powers, which sought to weaken it and actively obstructed reforms.

References

Sources

- Condillac E. de, *Cours d’étude pour l’instruction du prince de Parme*, vol. 15, Londres 1776.
- Coxe W., *Travels into Poland, Russia, Sweden, and Denmark*, Dublin, Price et al., 1784.
- Coyer G., *Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne*, vol. 1, Varsovie, 1761.
- Dietrich R. (ed.), *Politische Testamente der Hohenzollern*, Berlin-Köln, Böhlau, 1986.
- Die gelehrte Welt des 17. Jahrhunderts über Polen. Zeitgenössische Texte*, edited by Elida Maria Szarota, Wien, München, Zürich, Europaverlag, 1972.
- L’élève de la raison et de la religion, ou traité d’éducation*, vol. 3, Paris Barbou, 1773.

⁷⁴ “La nécessité d’abolir tout ce qui peut rappeler le souvenir de l’existence du Royaume de Pologne lorsque l’anéantissement de ce corps politique est effectué ayant été reconnu par [la Russie, la Prusse et l’Autriche]. Les hautes parties contractantes sont convenues, et s’engagent de ne jamais faire[...] la dénomination ou désignation cumulative de Royaume de Pologne qui demeurera dès à présent et pour toujours supprimé”. F.F. Martens (ed.), *Recueil des traités*, vol. 2, St. Pétersbourg 1875, p. 303.

- L'Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences*, vol. 12, Paris, Briasson/David/Le Breton/Durand, 1765.
- Leopold II., Franz II. und Catharina. *Ihre Correspondenz nebst einer Einleitung zur Geschichte der Politik Leopold's II*, edited by A. Beer, Leipzig, Duncker & Humblot, 1874.
- [Frederick II], *Histoire de mon temps*, in *Œuvres historiques de Frédéric II* (*Œuvres de Frédéric le Grand*, vol. 2), Berlin, 1846.
- [Frederick II], *Mémoires depuis la paix de Hubertsbourg 1763, jusqu'à la fin du partage de la Pologne* (*Œuvres de Frédéric le Grand*, vol. 6), Berlin, 1847.
- [Frederick II], *Correspondance de Frédéric avec d'Alembert* (*Œuvres de Frédéric le Grand*, vol. 24), Berlin, 1854.
- Forster G., *A voyage round the world*, ed. R.L. Kahn, *Georg Forsters Werke*, vol. 1, Berlin, Akademie, 1986.
- [Kermorvand, L.], *L'orang-outang d'Europe ou le Polonois tel qu'il est*, [Hamburg], 1779.
- Leibniz G.W., *Specimen demonstrationum politicarum pro eligendo rege Polonorum*, Vilnae [i.e. Gdańsk], 1659 [i.e. 1669]. (Polish translation: *Wzorzec dowodów politycznych*, trans. T. Bienkowski, Wrocław-Warszawa-Kraków, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1969).
- Marshall J., *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine and Poland*, vol. 3, London, Almon, 1772.
- Martens F.F. (ed.), *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie*, vol. 1, 2, 5, 6, St. Pétersbourg, Imprimerie du Ministère des voies de communication, 1874–1883.
- Martens G.F. von (ed.), *Supplément au recueil des principaux traités d'alliance*, Göttingue, suppl. vol. 3, 1807.
- Mercier L.-S., *L'an deux mille quatre cent quarante*, Londres, 1774.
- Montesquieu, *De l'esprit des lois*, Londres, Nourse, 1772.
- Mörner T. von (ed.), *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*, Berlin, Reimer, 1867.
- Pensées et fragments inédits de Montesquieu*, ed. A. Masson (*Œuvres complètes de Montesquieu*, vol. 2), Paris, Nagel, 1950.
- Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii, Pervoe sobranie*, vol. 12: 1744–1748, St. Petersburg, 1830.
- Raynal G.T.F., *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, vol. 10, Maestricht 1781.
- Recueil des déclarations, notes, et faits principaux, qui ont précédé et accompagné la Diète confédérée depuis le 18 septembre 1772 jusqu'au 14 mai 1773*, [s.l., s.d.].
- Rousseau J.-J., *Considérations sur le gouvernement de Pologne*, in *Collection complète des œuvres de J. J. Rousseau*, vol. 1, [s.l.], 1782.
- Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva*, vol. 23: *Pis'ma Imperatritsy Ekateriny II baronu Mel'khioru Grimmu (gody s 1774 po 1796)*, St. Petersburg, Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1878.
- Stanislas Auguste, *Mémoires*, ed. A. Grześkowiak Krwawicz, D. Triaire, Paris, Institut Unpartheyisches Gespräche im Reiche der Todten zwischen Johanne Diazio [...] und Johann Gottfried Rössnern, Berlin, 1725, pp. 112.
- Voltaire, *Correspondence and related documents*, vol. 39, ed. Theodore Besterman, Geneva, Banbury/Oxford, Institut et Musée Voltaire and Voltaire Foundation, 1975.
- Wenck F.A.W., *Codex iuris gentium*, vol. 1, 2, Lipsiae, Weidemann, 1781, 1788.
- [Zanovich, S.], *L'horoscope politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre*, Pastor-vecchio aux pieds des Alpes de Montenegro 1779.

Literature

- Dutkiewicz J., 'Prusy a Polska w dobie Sejmu Czteroletniego w świetle korespondencji dyplomatycznej pruskiej', *Przegląd Historyczny*, vol. 33, no. 1, 1936, pp. 81.
- Ehrard J., 'Montesquieu et la Pologne', in I. Zatorska and A. Siemek (eds.), *Le siècle de Rousseau et sa postérité. Mélanges offerts à Ewa Rzadkowska*, Warszawa, Uniwersytet Warszawski. Instytut Romanistyki, 1998.
- Fiszer S., *L'image de la Pologne et des Polonais dans l'œuvre de Voltaire* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century), vol. 5, Oxford, Voltaire Foundation, 2001.
- Forycki M., *Anarchia polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2004.
- Kordel J., "Królestwo anarchii". *W poszukiwaniu nowożytnych wyobrażeń o Rzeczypospolitej i jej mieszkańcach*, Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2020.
- Kordel J., 'The Polish-Lithuanian Commonwealth in Eighteenth-century Alliance Treaties of the Neighbouring Countries, 1720–72', *Acta Poloniae Historica*, vol. 116, 2017.
- Kot S., *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu*, Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1919, second edition: Warszawa, Aspra, 2017.
- Kosińska U., 'Mechanizmy rosyjskiej polityki imperialnej w Polsce od Piotra I do Anny Iwanowny (1697–1740)', in A. Nowak (ed.), *Metody i środki oddziaływania imperiów. Ideologia i praktyka polityczna państwa rosyjskiego/sowieckiego/rosyjskiego w latach 1689–2022*, Warszawa, Neriton, 2024.
- Matyaszewski P., 'Monteskiusz o Polsce', in *Monteskiusz w Polsce. Wczoraj i dziś*, Warszawa, Wydawnictwo UW, 2018.
- Michalski J., *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza. Mably i konfederaci barscy*, Wrocław, Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, Leopoldinum, 1995.
- Michalski J., *Rousseau and Polish Republicanism*, transl. by R. Butterwick-Pawlikowski, Warszawa, Instytut Historii PAN, 2015.
- Pagórski W., "Wem zu wohl ist, der ziehe in Pohlen". *Zum Polenbild in der deutschsprachigen Reiseliteratur des 'langen' 17. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2022.
- Rosset F., *L'arbre de Cracovie. Le mythe polonais dans la littérature française*, Paris, Imago, 1996.
- Serejski M.H., *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa, PWN, 1970.
- Skibiński M., *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, vol. 2, Kraków, 1913.
- d'études slaves, 2012.
- Ugniewski P., *Ludwik XVI – Stanisław August. Propagandowe wizerunki równoległe*, Warszawa, DiG, 2014.
- Ugniewski P., *Media i dyplomacja. "Gazette de France" o sejmie rozbiorowym 1773–1775*, Warszawa, DiG, 2006.
- Wolff L., *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, University Press, 1996.
- Wołoszyński R., *Polska w opiniach Francuzów XVIII w.*, Warszawa, PWN, 1964.
- Zielińska Z., 'Rosja wobec polskich prób reform w latach 1738–1744', in eadem, *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII w.*, Warszawa, 2001.
- Zielińska Z., *Polska w okowach "systemu północnego"*, Warszawa, 2012.

Andrea Mariani

Adam Mickiewicz University, Poznań
e-mail: mariani@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0002-8118-0634

**FROM CIS-JESUIT TO TRANS-JESUIT HISTORIOGRAPHY
THE LATEST CONTRIBUTIONS TO JESUIT STUDIES
IN POLAND-LITHUANIA (2017-2024)***

Abstract

Against the background of earlier historiography, the article provides an overview of the contributions to the history of the Society of Jesus in the Polish-Lithuanian Commonwealth published between 2017 and 2024. The author particularly highlights new trends, i.e. the introduction of new sources into the scholarly discourse and the shift from historiography authored by Jesuits to a non-Jesuit one.

Keywords: historiography, Jesuit studies, Polish-Lithuanian Commonwealth, sixteenth century, seventeenth century, eighteenth century.

In recent decades, historiography concerning the Society of Jesus has shifted from a national to a transnational perspective. Rather than mainly focusing on the cultural role of Jesuits in different countries, recent research has devoted more attention to the activities of the Society within a broader context.¹ Among others, scholars have addressed the following issues: the Jesuit participation in the renewal of post-Tridentine Catholicism, the Society's relationship with absolute monarchies, and its pastoral and educational work. Such research directions arguably allow for a better understanding of the Jesuit phenomenon than nationally focused studies, thus reflecting the Society's intrinsically multicultural and transnational character.

* The present article has been financed by the Polish National Centre of Science (Narodowe Centrum Nauki) as part of the grant "Inwentarze kolegium jezuickiego w Słucku oraz domu trzeciej probacji w Nieświeżu – opracowanie i edycja źródłowa" (project no. 2019/35/B/HS3/00311).

¹ See T. Banchoff and J. Casanova (eds.), *The Jesuits and Globalization: Historical Legacies and Contemporary Challenges*, Washington D.C., Georgetown University Press, 2016.

Although the contribution of Jesuits from Poland-Lithuania to the worldwide history of the Society of Jesus is less spectacular than that of their confreres in Asia and America, the Polish and Lithuanian Fathers played a crucial role in the history of the nations of Eastern Europe. Polish historians have long acknowledged this reality. Since 1990, the collapse of Communism regimes in Central and Eastern Europe has removed the ideological and institutional obstacles previously hindering research on religious history, prompting an unprecedented development of Jesuit-related historiography. In this context, a shift occurred from a Jesuit-written historiography to the one produced by non-Jesuit scholars.²

Poland-related Jesuit studies can be traced thanks to various research instruments. Besides László Polgár's general bibliography of the Society of Jesus,³ historians working on Polish-Lithuanian Jesuits rely on Ludwik Grzebień's two-volume bibliography of Jesuit studies published before 2009.⁴ Moreover, three articles have analysed the Jesuit-related historiography in Poland and Lithuania from the late 1980s to 2016.⁵ The present study focuses on recent contributions to the history of the Old Society (1540-1773), leaving the period after the Jesuit suppression aside.

Polish Jesuit historiography in the nineteenth and twentieth centuries

The Jesuit historiography, based on the critical analysis of historical records, began in the second half of the nineteenth century in

² According to Robert Maryks, these can be defined respectively as cis-Jesuit and trans-Jesuit historiographies. R.A. Maryks, 'Idźcież już precz! [Come on, get out already]: The Origins and Development of the Earliest Anti-Jesuit Literature in the Commonwealth of Poland-Lithuania, 1577-1614', *Journal of Jesuit Studies*, vol. 10, no. 1, 2023, p. 31.

³ L. Polgár, *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus, 1901-1980*, 6 vols., Rome, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981-1990. For its later updates see <https://arsj.jesuits.global/repertori/repertori-bibliografici/#moniteur> (accessed 31 August 2024).

⁴ L. Grzebień, *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, Kraków, Wydawnictwo WAM – Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, 2009.

⁵ L. Jovaiša, 'Jesuit Historiography in Lithuania since 1990: Proximity and Distance along World Routes', *Archivum Historicum Societatis Iesu*, vol. 85, no. 169, 2016, pp. 221-232; M. Kosman, A. Mariani, 'Jesuits in the Early-Modern Polish-Lithuanian State: Recent Trends and Research Directions', *ibid.*, vol. 86, no. 171, 2017, pp. 145-208; S. Obirek, 'The Historiography on Early Modern Jesuits in Poland', *Jesuit Historiography Online*, 2017, <https://referenceworks.brill.com/display/entries/JHO/SIM-192569.xml> (accessed 31 August 2024).

an atmosphere unfavourable to the Society of Jesus, characterized by the expulsions of 1848. Therefore, the works by Jesuit historians like Stanisław Załęski, Bernhard Duhr, Aloys Kroess and László Velics had an apologetic character.⁶ In partitioned Poland, additional local factors influenced the rise of Jesuit historiography. At a time when Polish culture faced the pressure of Germanization and Russification, early-modern Jesuits became the ideal scapegoat: secular historians like Samuel Bantkie, Joachim Lelewel and Władysław Smoleński held them responsible for interfering with politics, spreading religious fanaticism and ultimately corrupting the nobility.⁷ In other words, they paved the way for the dismemberment of the Polish-Lithuanian State by its neighbours.⁸ These attacks prompted the answer of the Galician Jesuit Stanisław Załęski, who argued that the Jesuits resisted the vices inherent to the Polish-Lithuanian Noble Republic.⁹

Although the scholarly debate eased after Poland's restitution, the echo of the Smoleński-Załęski controversy still resounded after 1918. The major contribution to Jesuit studies in the interwar period was Stanisław Bednarski's monograph *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce* [Decay and renewal of Jesuit schools in Poland].¹⁰ For the first time, a Jesuit historian focused on the eighteenth century, arguing that the Society of Jesus participated in the Polish Enlightenment thanks to the reform of its educational system. Along the same line of thought moved the book *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej* [The Commission of National Education. The participation of former Jesuits in the activity of the Commission], published in response to the state propaganda presenting the Commission of National Education as a victory of Enlightenment over Jesuit religious fanaticism.¹¹

⁶ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., p. 155.

⁷ See W. Smoleński, *Wiara w życiu społeczeństwa polskiego epoki jezuickiej: studyum historyczne*, Warszawa, Druk K. Kowalewskiego, 1883; idem, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*, Kraków – Petersburg, Gebethner G. i Spółka – Rymowicz Br., 1891.

⁸ A. Siwek, 'Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795-1918', *Studia Historyczne*, vol. 34, no. 4, 1991, pp. 551-568.

⁹ S. Załęski, *Czy jezuici zgubili Polskę?*, Lwów, Nakładem Przeglądu Lwowskiego, 1872; Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, 5 vols., Lwów – Kraków, Drukarnia Ludowa – Drukarnia W.L. Anczyca, 1900-1906.

¹⁰ S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków, Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933 (reprint: Kraków, Wydawnictwo WAM, 2003).

¹¹ J. Poplatek and L. Grzebień, *Komisja Edukacji Narodowej: udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1974.

Non-Jesuit historiography usually contradicted the narrative about progressive Jesuits, mainly focusing on the sixteenth and seventeenth centuries. In particular, Janusz Tazbir explored the relationship between Counter-Reformation and Sarmatianism, arguing that the Jesuits succumbed to the latter.¹² While this criticism is hard to prove, Tazbir overlooked many other issues, like the humanistic fundament of Jesuit pedagogy and the roots of Jesuit spirituality in the *devotio moderna*. In the 1970s and 1980s, other non-Jesuit scholars attempted a more comprehensive and balanced approach, focusing on Jesuit theatre, homiletics, and rhetoric.¹³

Secondary literature

Scholars have traditionally paid much attention to Jesuit education and pedagogy. The most authoritative recent work in this field is Anna Królikowska's monograph on rhetoric teaching, which sets the Jesuit pedagogy into a broader transnational context and relies on the latest foreign scholarly literature.¹⁴ Królikowska's approach, based on the critical analysis of texts, can be integrated through statistical analysis.¹⁵ Jerzy Kochanowicz has produced an excellent case study on the Swede Laurentius Boierus.¹⁶ Regarding the eighteenth century, Dariusz Rolnik published an interesting article based on the memoirs of Polish-Lithuanian nobles on their education at Jesuit schools, arguing that despite

¹² J. Tazbir, *Jezuici między Rzeczpospolitą i Rzymem*, in I. Koberdowa and Janusz Tazbir (eds.), *Szkice z dziejów papieństwa*, vol. 1, Warszawa, Książka i Wiedza, 1989, p. 96.

¹³ See W. Korotaj, J. Szwedowska, and M. Szymańska (eds.), *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej: bibliografia*, vol. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, part 1: *Programy teatru jezuickiego*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1976; P. Skarga, *Kazania sejmowe i Wyzwanie do pokuty obywateli Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, M. Korolko (ed.), Warszawa, Instytut Wydawniczy Pax, 1985. In the Soviet Union, where according to the official ideology religious history was forbidden, Eugenija Ulčinaité pioneered the field of Jesuit rhetoric and Baroque literature in the Grand Duchy of Lithuania. E. Ulčinaité, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984.

¹⁴ A. Królikowska, *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2019.

¹⁵ A. Mariani, 'Magisterkowicze prowincji polskiej i litewskiej Towarzystwa Jezusowego (1564–1773). Próba ujęcia statystyczno-prozopograficznego', *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, vol. 59, 2022, pp. 143–163.

¹⁶ J. Kochanowicz, 'Laurentius Boierus: A Swedish Teacher in Polish Schools during the Counter-Reformation', *Studia Paedagogica Ignatiana*, vol. 21, no. 2, 2018, pp. 19–36.

raising critique, Jesuit schools remained indispensable.¹⁷ For the same period, some works dedicated to Jesuit private teachers show that the Society maintained a strong influence over the education of aristocratic families.¹⁸

Besides education, Jesuit literary output is another crucial field of interest. A useful research tool is Justyna Łukaszewska-Haberkowa's catalogue of sixteenth-century Jesuit printings.¹⁹ Moreover, this cultural historian and classical philologist has published articles on Adrian Jung's controversial theology,²⁰ on Polish Jesuit catechisms,²¹ on Kacper Drużbicki's ascetical books²² and Jan Poszakowski's manuscript necrology collection.²³ Other scholars explore the Jesuit influence on non-Catholic writers. For example, Bartosz Awianowicz has analysed the panegyrics of the Kyiv-trained Orthodox prelate Stefan Iavorskii.²⁴ Jesuit emblems are the object of Radosław Grześkowiak's excellent study on

¹⁷ D. Rolnik, "Ojcowie Jezuici biją dobrze, ale uczą jeszcze lepiej". Pamiętnikarze czasów panowania Stanisława Augusta o zakonie Jezuitów i ich nauczaniu', *Saeculum Christianum*, vol. 29, no. 2, 2022, pp. 178-198.

¹⁸ A. Mariani, 'Preceptor a wygnaniec. Stefan Wulfers SJ jako wychowawca księcia Hieronima Wincentego Radziwiłła', in A. Jakuboszczak, A. Kucharski and A. Wiczorek (eds.), *Guwerner – preceptor – nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2022, pp. 161-186; A. Mariani, 'Edukacja bocznych linii rodu Radziwiłłów w XVIII wieku. Wyznacznik statusu społecznego czy szansa na awans?', *Biuletyn Historii Wychowania*, vol. 47 (2022), pp. 113-135.

¹⁹ J. Łukaszewska-Haberkowa, *Pisma wydane przez jezuitów działających na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: katalog druków z XVI wieku*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2023.

²⁰ J. Łukaszewska-Haberkowa, 'Nauczanie teologii kontrowersyjnej i działalność literacka Adriana Jungi SJ (1550/1551-1607)', in Ł. Cybulski and K. Koehler (eds.), *Retoryka, polityka, religia w Pierwszej Rzeczypospolitej: wybrane zagadnienia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2019, pp. 65-80; eadem, 'Theologia controversa in the 16th c. Jesuit schools of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a tool of the Counter Reformation', *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, no. 1-2, 2019, pp. 36-46.

²¹ J. Łukaszewska-Haberkowa, 'Katechizmy przygotowane przez polskich jezuitów w drugiej połowie XVI wieku', in A. Gronek (ed.), *O miejsce książki w historii sztuki*, part 2: *Państwo i Kościół: w rocznicę chrztu Polski*, Kraków, Muzeum Narodowe, 2019, pp. 79-87.

²² J. Łukaszewska-Haberkowa, 'Contemplativus in agendo: Kacper Drużbicki SJ (1591-1662) jako autor dzieł o charakterze ascetycznym', in Ł. Burkiewicz et al. (eds.), *Polska kultura religijna: studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2019, pp. 267-278.

²³ J. Łukaszewska-Haberkowa, 'Tradition and Culture of the Jesuit Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth as Examples in "De viris illustribus" by Jan Poszakowski', *SJ, Res Historica*, vol. 53, 2022, pp. 95-112.

²⁴ B. Awianowicz, 'The Classical and Jesuit Erudition of Stefan Iavorskii in His Panegyrics to Varlaam Iasinskii', *Philologia Classica*, vol. 15, no. 2, 2021, pp. 246-260.

the Polish reception of Hermann Hugo's *Pia desideria*.²⁵ Besides the critical analysis of Jesuit texts, statistics are applied to the study of Jesuit and Piarist panegyrics.²⁶

Regarding Jesuit homiletics, Maciej Stabrowski's monograph on values and worldviews expressed by Jesuit sermons challenges old stereotypes about Baroque culture.²⁷ Homiletics also allow a deeper insight into Jesuit political and social opinions. Jan Stradomski's analysis of a sermon held by Mateusz Bembus at the synod of the Greek-Catholic bishops in Lviv in 1629 shows how the Society looked at the Brest Union (1596).²⁸ Regarding the eighteenth century, Filip Wolański has published various studies on preachers of the early Enlightenment, particularly Kasper Balsam.²⁹

The research on Jesuit theatre began with Jan Poplatek and continued with Irena Kadulska and Jan Okoń.³⁰ Under the supervision of the latter author, a collective volume published in 2017 sums up the current state of research and discloses new perspectives.³¹ Moreover, Okoń has published a vast study on the pedagogical function of Jesuit theatre.³² A special focus on eighteenth-century Jesuit drama emerges in the research output of Małgorzata Mieszek, who has authored among others a monograph on Jan Bielski³³ and the critical edition of Stanisław Sadowski's *Peomer król meseński*.³⁴

²⁵ R. Grześkowiak, *A Guide to the Heavens. The Literary Reception of Herman Hugo's "Pia Desideria" in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Leiden – Boston, Brill, 2023.

²⁶ A. Mariani, 'Between rhetoric and propaganda: Jesuit and Piarist panegyrics in the Polish-Lithuanian Commonwealth', *Opera Historica*, vol. 24, no. 2, 2023, pp. 325-349.

²⁷ M. Stabrowski, *Świat według wartości w kazaniach jezuickich XVII wieku*, Wrocław, Chronicon, 2016.

²⁸ J. Stradomski, 'Księdza Mateusza Bembusa SJ poglądy na temat schizmy kościelnej i propozycje pojednania z Cerkwią prawosławną', *Perspektywy Kultury*, vol. 38, no. 3, 2022, pp. 15-40.

²⁹ F. Wolański, 'Kaznodziejstwo Kacpra Balsama na tle przepowiadania wybranych jezuitów w Rzeczypospolitej epoki saskiej', *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, vol. 78, no. 3, 2023, pp. 95-113.

³⁰ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., p. 181.

³¹ J. Okoń (ed.), *Świat teatru – świat wartości: wychowanie obywatelskie w teatrze szkolnym jezuitów w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, Kraków, Collegium Columbinum, 2017.

³² J. Okoń, *Wychowanie do społeczeństwa w teatrach szkolnych jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Kraków, Collegium Columbinum, 2018.

³³ M. Mieszek, *Twórczość dramatopisarska Jana Bielskiego SJ (1714-1768)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.

³⁴ S. Sadowski, *Peomer król meseński*, M. Mieszek (ed.), Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2020.

After Jerzy Paszenda, various researchers have focused on Jesuit art and architecture. The engineer Danuta Kłosek-Kozłowska has highlighted the Jesuit contribution to the transformation of Polish towns in the Baroque.³⁵ Paweł Migasiewicz has published an excellent biography of the Moravian-born Jesuit Johann Riedel, author of the decoration of the Jesuit church in Świdnica, who joined the Society of Jesus after travelling through France and Italy.³⁶ Another interesting book exploring the reception of Roman iconography during the Counter-Reformation is the monograph on the Polish copies of the *Salus Populi Romani* by Andrzej Paweł Bieś and Ludwik Grzebień.³⁷ Moreover, articles have appeared on the Jesuit churches in Poznań³⁸ and Płock.³⁹ Despite their temporary character, decorations built by Jesuits during specific ceremonies such as the canonization of Stanisław Kostka in 1715, are also objects of scholarly interest.⁴⁰

Some researchers are trying to reconstruct Jesuit libraries. The first to address this issue was Józef Trypućko, who traced the *Jesuitica* from Braniewo preserved in the Uppsala University Library.⁴¹ Along this line, Lithuanian and Latvian scholars have recently reconstructed the Jesuit libraries in Kražiai⁴² and Riga.⁴³ The Poznań University Library leads

³⁵ D. Kłosek-Kozłowska, *Jezuickie przestrzenie baroku: przekształcenia strukturalne miast polskich na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2021.

³⁶ P. Migasiewicz, *Laudatissimus Phidias noster: rzeźbiarz Johann Riedel SJ (1654-1736) między czeską tradycją cechową a francuską sztuką akademicką*, Warszawa, Instytut Sztuki PAN – Stowarzyszenie “Liber Pro Arte”, 2021.

³⁷ A.P. Bieś, L. Grzebień, *Obrazy Matki Bożej Śnieżnej (Salus Populi Romani) w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku. Legendy i fakty*, Kraków, Wydawnictwo WAM – Akademia Ignatianum w Krakowie, 2016.

³⁸ R. Rosół, ‘Epigrafika łacińska w farze poznańskiej: inskrypcje w ołtarzach i kaplicach świętych jezuickich’, *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*, vol. 29, no. 1, 2019, pp. 117-145; A. Kusztelski, ‘Problem autorstwa i projektów kościoła jezuitów (obecnie kolegiaty farnej) w Poznaniu’, *Biuletyn Historii Sztuki*, vol. 83, no. 4, 2022, pp. 859-881.

³⁹ S. Mossakowski, ‘Projekt fasady kościoła Jezuitów w Płocku autorstwa Giovanniego Battisty Gisleniego’, *Biuletyn Historii Sztuki*, vol. 85, no. 4, 2023, pp. 135-140.

⁴⁰ J. Dzik, ‘Dekoracja okazjonalna (1715) w kościele Jezuitów w Lublinie: ze studiów nad ikonografią św. Stanisława Kostki’, *Roczniki Humanistyczne*, vol. 67, no. 4, 2019, pp. 45-60.

⁴¹ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., p. 167.

⁴² D. Antanavičius (ed.), *Elenchus librorum veteris Collegii Crosnensis anno 1803 compilatus = Buvusios Kražiū kolegijos 1803 metų knygų sąrašas*, 2 vols., Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017.

⁴³ G. Strenga et al. (eds.), *Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583–1621): History and Reconstruction of the Collection = Rīgas jezuītu kolēģijas grāmatu krājuma (1583–1621) katalogs: Krājuma vēsture un rekonstrukcija*, Rīga, Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021.

a similar project.⁴⁴ Besides larger research projects, articles on various Jesuit book collections have recently appeared. For instance, Anna and Piotr Dymmel have reconstructed the fate of the library of the Lublin college.⁴⁵ Jesuits were also active as book collectors and organizers of local cultural life. An interesting figure from the eighteenth century was Leopold Szersznik, who founded a library and a museum in Cieszyn after the Suppression of the Society of Jesus.⁴⁶

Although the Archivum Romanum Societatis Iesu draws much scholarly attention,⁴⁷ researchers are penetrating Jesuit collections preserved in other cultural institutions thanks to new research instruments.⁴⁸ Some scholars have reconstructed the archives of Jesuit houses.⁴⁹ Others are delving deeper into Jesuit records preserved in non-Jesuit archives, often presenting the Society from an external perspective. Due to the fate of the cultural heritage of the Polish-Lithuanian after the Commonwealth's partition, archives and libraries in former Soviet countries (Lithuania, Latvia, Belarus, Ukraine, and Russia) are crucial to Poland-related Jesuit studies. Researchers are helping improve the accessibility to these sources. For instance, Magdalena Ujma has written about Jesuit records in the collections of the Lviv Central State Historical Archive.⁵⁰ In turn, Andrea Mariani has analysed the post-suppression

⁴⁴ R. Wilgosiewicz-Skutecka, 'Fragmenty księgozbioru poznańskiego Kolegium Jezuitów w bibliotekach uniwersyteckich w Poznaniu i w Uppsali', in A. Franczyk-Cegła and D. Sidorowicz-Mulak (eds.), *Książka dawna i jej właściciele*, vol. 1, Wrocław, Wydawnictwo Ossolineum, 2017, pp. 103-115.

⁴⁵ A. Dymmel, P. Dymmel, 'Biblioteka kolegium jezuitów w Lublinie i jej losy', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 109, 2018, pp. 135-168.

⁴⁶ M. Bogus-Spyra, 'Psyches iatreion, czyli cieszyńska biblioteka księdza Leopolda Jana Szersznika', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 120, 2023, pp. 63-88.

⁴⁷ R. Danieluk, 'Rzymskie Archiwum Towarzystwa Jezusowego: geneza, zasób i funkcjonowanie', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 118, 2022, pp. 67-82. The Polonica from ARSI are described in L. Grzebień et al. (eds.), *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, vol. 1: *Polonia*, Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna "Ignatianum" – Wydawnictwo WAM, 2002; vol. 2: *Litwania*, Kraków 2003; vol. 3: *Germania*, Kraków 2006; vol. 4: *Varia*, Kraków 2008; vol. 5: *Russia*, Kraków 2008.

⁴⁸ L. Grzebień, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie: rękopisy do 1820 roku*, Kraków, Akademia Ignatianum, 2017.

⁴⁹ K. Leń, *Rekonstrukcja archiwum dawnego kolegium jezuitów św. Jana w Jarosławiu*, Jarosław, Stowarzyszenie miłośników Jarosławia, 2017; M. Kosman, A. Mariani, op.cit., p. 165.

⁵⁰ M. Ujma, 'Spuścizna pojezuicka w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie', *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku*, vol. 20, 2018, pp. 43-68.

inventories preserved in Russian, Belorussian, Lithuanian, Ukrainian and Polish archives and libraries.⁵¹

New research questions are also emerging on the edge of cultural and social history. A valid research approach is prosopography, whose potential is enhanced by digital humanities. Besides the aforementioned studies of Justyna Łukaszewska-Haberkowa about the first generation of Polish Jesuits,⁵² various articles mainly based on personal catalogues focus on the Jesuit community in seventeenth- and eighteenth-century Poland-Lithuania.⁵³

The relationship between the Society of Jesus and social elites is another issue worth investigating. Due to the decentralized power structure of the Polish-Lithuanian Commonwealth, focusing on the Jesuit presence at the royal court is not sufficient to achieve a comprehensive picture.⁵⁴ Therefore, it is necessary to delve into the relationship between the Jesuits and the Polish-Lithuanian nobility, particularly the *magnateria*.⁵⁵ Along this line, Zbigniew Anusik explores Jerzy Zbaraski's aversion to the Jesuits,⁵⁶ while Bartłomiej Wołyniec's biography of Maciej Szysz-

⁵¹ A. Mariani, 'State-Sponsored Inventories of Jesuit Houses in the Aftermath of the Suppression of the Society of Jesus. Notes on a source for Jesuit History from the Polish-Lithuanian Commonwealth', vol. 87, no. 174, 2018, pp. 289-373.

⁵² J. Łukaszewska-Haberkowa, 'Foreigners and the Knowledge of Foreign Languages Among the Jesuits in the Polish-Lithuanian Commonwealth until the End of 16th Century', *Roczniki Teologiczne*, vol. 69, no. 4, 2022, pp. 5-24.

⁵³ A. Mariani, 'Kształcenie jezuitów prowincji litewskiej między tradycją a zmianą: przyczynek do prozopografii jezuitów w dawnej Rzeczypospolitej', *Studia Paedagogica Ignatiana*, vol. 22, 2019, pp. 19-48; idem, 'Wspólnota jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Między tradycją a zmianą, Zapiski Historyczne', vol. 84, no. 4, 2019, pp. 123-178; idem, 'The Jesuit Community of the Lithuanian Province: Between Local Crises and Global Changes', *Journal of Jesuit Studies*, vol. 10, 2023, pp. 307-344; idem, 'Cudzoziemcy w prowincji polskiej i litewskiej Towarzystwa Jezusowego. Przytyczek do badań nad wielokulturowością dawnej Rzeczypospolitej', in W. Walczak and K. Wiszowata-Walczak (eds.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 15, Białystok, Instytut Badań and Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2023, pp. 279-321; A. Mariani, 'Jesuit Multilingualism in the Polish-Lithuanian Commonwealth. A Statistical and Prosopographical Approach', in A.M. Harbig and M. Häberlein (eds.), *Mehrsprachigkeit im Schulwesen der Frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2023, pp. 117-139.

⁵⁴ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., p. 185, 199.

⁵⁵ R. Lolo, 'Towarzystwo Jezusowe a magnaci. Fakty i mity', in E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki and J. Urwanowicz, *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Białystok, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2019, pp. 449-461; A. Mariani, 'Jėzuitai Sapiegos hegemonijos bei vidaus karo Lietuvoje akivaizdoje', *Lietuvos istorijos metraštis*, no. 1, 2020, pp. 53-78.

⁵⁶ Z. Anusik, 'Jerzy ks. Zbaraski (1574-1631) wobec Kościoła i duchowieństwa katolickiego', *Acta Universitatis Lodzianensis: Folia Historica*, no. 112, 2023, pp. 35-55.

kowski, bishop of Cracow, sheds light on his Jesuit connections.⁵⁷ Other researchers have focused on specific social groups like widows.⁵⁸

Historiography has recently entered an almost unexplored field: Jesuit pharmacy.⁵⁹ Based on suppression inventories and personal catalogues, scholars have not only shown the medical skills of Jesuit apothecaries and their role in the transfer of medical knowledge but also their contribution to healthcare, understood as part of a broader religious apostolate.⁶⁰ Similarly, suppression inventories provide an insight into the material culture of Jesuit houses in Poland-Lithuania.⁶¹

Among eighteenth-century related themes, the suppression of the Society of Jesus has been an object of scholarly debate since Stanisław Załęski and Władysław Chotkowski.⁶² In recent years, many studies on this issue have appeared during the 250th anniversary of the creation of the Commission of National Education (2023). Comparative perspectives are being disclosed thanks to a better understanding of how the suppression took place in Austrian Silesia.⁶³ A book by Anna Gąsior and Janusz Królikowski contains critical studies and source editions, including the financial agreement between bishop Ignacy Jakub Massalski and the Commission of National Education on former Jesuit estates.⁶⁴ Beata Topij-Stempińska analyses the opinions of twentieth- and twenty-

⁵⁷ B. Wołyniec, *Marcin Szyszkowski jako biskup krakowski (1616-1630): biskup – senator – fundator*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2024.

⁵⁸ A. Mariani, 'W stanie wdowim synogarliczym nieobrażonym krokiem postępowała. Jezuici w kręgu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku', *XVIII amžiaus studijos*, vol. 8, 2022, pp. 308-336.

⁵⁹ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., pp. 170-171.

⁶⁰ A. Mariani, 'Materia medica w aptekach jezuickich XVIII w. Między tradycją a innowacją', *Klio – Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, vol. 46, no. 3 (2018), pp. 53-88; idem, 'Znaczenie aptek jezuickich dla cyrkulacji wiedzy medycznej w dawnej Rzeczypospolitej', in J. Nieznanowska (ed.), *Aptekarskie drogi do wolności*, Szczecin – Stargard, Sekcja Historii Farmacji. Oddział Szczeciński Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego, 2018, pp. 69-93; A. Mariani, 'Rola społeczna aptek jezuickich w dawnej Rzeczypospolitej', *Wiek Oświecenia*, vol. 37, 2021, pp. 42-83.

⁶¹ A. Mariani, 'Świat rzeczy jezuitów w Nieświeżu i w Slucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką', *XVIII amžiaus studijos*, vol. 4, 2018, pp. 20-57; idem, 'Kultura materialna jezuitów wileńskich: Między ideałem religijnym a rzeczywistością społeczną', *Senoji Lietuvos Literatūra*, vol. 49, 2020, pp. 146-173.

⁶² See: W. Chotkowski, *Historia polityczna kościoła w Galicji za rządów Maryi Teresy*, 2 vols., Kraków, G. Gebethner i Sp. z zastrzeżeniem Akademii Umiejętności, 1909.

⁶³ G. Ploch, 'Kasata zakonu jezuitów na Śląsku Austriackim w 1773 roku w świetle dokumentów Archiwum Ziemińskiego w Opawie', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 120, 2023, pp. 373-400.

⁶⁴ A. Gąsior, J. Królikowski, *Kasata Towarzystwa Jezusowego – 1773 rok. Zagadnienia wybrane*, Kraków, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, 2020.

first-century historians about Jesuit suppression.⁶⁵ Other authors have focused on the activity of former Jesuits within the Polish-Lithuanian school system⁶⁶ or followed their whereabouts after the suppression.⁶⁷

The shift towards a transnational perspective is particularly evident in two research fields: anti-Jesuit literature and extra-European missions. In the first field, Robert Maryks focuses on Hieronim Zahorowski's *Monita secreta* and its numerous translations. An article on early Polish anti-Jesuit texts has already been published,⁶⁸ and a critical edition of Zahorowski's pamphlet is planned.

Despite the small number of Polish foreign missionaries compared to other European nations, scholars have been interested in their activities since the nineteenth and early twentieth centuries. A durable relationship existed between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Safavid Persia due to their common enemy – the Ottoman Empire.⁶⁹ These contacts developed among others thanks to Jesuit missionaries, as recently pointed out by Ryszard Skowron and Natalia Królikowska.⁷⁰ Jesuit missionary activities in Asia have also drawn the attention of theologians and missiologists. In recent years, research has expanded beyond Polish-Chinese relationships⁷¹ to include India and Tibet.⁷² While Duc

⁶⁵ B. Topij-Stempińska, 'Kasata zakonu jezuitów w polskiej historiografii XX wieku i w początkach XXI wieku', *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, no. 1-2, 2018, pp. 214-231.

⁶⁶ E. Kula, 'Ad maiorem Dei gloriam. Ekszejuici w służbie Komisji Edukacji Narodowej w szkole w Kamieńcu Podolskim', *Pedagogika. Studia i Rozprawy*, vol. 27, no. 1, 2018, pp. 325-338.

⁶⁷ L. Jovaiša, 'The last Jesuits in Courland and their fate after 1773', *Religiski-Filozofiski Raksti*, vol. 21, 2017, pp. 14-59.

⁶⁸ R.A. Maryks, 'Idźcież już precz! [Come on, get out already!]: The Origins and Development of the Earliest Anti-Jesuit Literature in the Commonwealth of Poland-Lithuania, 1577-1614', *Journal of Jesuit Studies*, vol. 10, no. 1, 2023, pp. 28-46.

⁶⁹ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., pp. 201-202.

⁷⁰ R. Skowron, 'Patronat Wazów nad misjami karmelitów bosych i jezuitów w Persji', *Acta Universitatis Lodzensis: Folia Historica*, no. 112, 2023, pp. 85-115; N. Królikowska, 'W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674-1696)', *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, vol. 146, no. 2, 2019, pp. 331-345.

⁷¹ J. Konior, *Historia polsko-chińskich kontaktów kulturowych w XVII w. (na przykładzie misji jezuickich)*, Kraków, Akademia Ignatianum – Wydawnictwo WAM, 2013; idem, *Matteo Ricci*, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2013.

⁷² J. Konior, *Misja jezuitów w Rzymie Orientu: Roberto de Nobili SJ (1577-1656) misjonarz Indii*, Górna Grupa, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2019; J. Pyz, 'Roberto de Nobili SJ i misja w Maduraju w latach 1606-1656', *Annales Missiologicae Posnanienses*, vol. 24, 2019, pp. 59-74; R. Czekalska, A. Kuczkiewicz-Fraś (eds.), *Tybet i Tunquim w pismach Fryderyka Szembeka*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2015.

Ha N'Guyen has already investigated the few Polish Jesuits who came to Japan and China,⁷³ Edward Kajdański and Monika Miazek have analysed the writings of the most prominent representative of this group, Michał Boym.⁷⁴ A project on Tomasz Szpot Dunin's history of China under the supervision of Janusz Smołucha is ongoing at the Jesuit University Ignatianum. Although Szpot Dunin never set foot in China, his compilation of missionary reports represents a unique source. Various articles based on it have already been published in a special issue of the Ignatianum Philosophical Yearbook.⁷⁵

Source editions

Recently published primary sources reflect the increasingly transnational character of Jesuit research and the growing interest in Jesuit documents from peripheral institutions. As part of the first trend, scholars are trying to bring the readers closer to documents that generally reflect the Jesuit humanist formation though not closely related to Poland-Lithuania. For example, a Polish critical edition of Francesco Sacchini's *De ratione libros cum profectu legendi libellus* was recently published by the literature historian Wiesław Pawlak.⁷⁶ Moreover, thanks

⁷³ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., p. 202.

⁷⁴ E. Kajdański, *Sekrety chińskiej medycyny: "Medicus Sinicus" Michała Boyma* Warszawa, Neriton, 2010; idem, *Jak odkrywałem Michała Boyma – polskiego Marco Polo*, Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2018; M. Miazek (ed.), *Flora Sinensis Michała Boyma SI*, Gniezno, Wydawnictwo Fundacji Collegium Europaeum Gnesnense, 2005.

⁷⁵ A. Wadas, 'Rok 1606 jako brzemienno w wydarzenia dla zakonu jezuickiego w świetle dziejów powszechnych oraz Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina (1644–1713)', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 15–38; Ł. Burkiewicz, 'Polityczna, gospodarcza i kulturowa rola Wielkiego Kanału chińskiego w kontekście Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina', *ibid.*, pp. 39–58; J. Smołucha, 'Pogrzeb Mattea Ricciego SJ (1552–1610) w Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina', *ibid.*, pp. 59–74; H. Wadas, 'Odkrycie i znaczenie steli z Xi'an dla misji jezuickich w Chinach w XVII w. w ujęciu Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina SJ (1644–1713)', *ibid.*, pp. 75–88; P.F. Nowakowski, 'Wu Sangui (Usanqueius) – dowódca i buntownik na kartach Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina', *ibid.*, pp. 89–100; G. Malinowski, 'Fryderyk Kazimierz Wolff SJ (1643–1708) i Tomasz Dunin Szpot SJ (1644–1713) – polscy jezuici jako pośrednicy kulturowi w czasach poselstwa cara Piotra I do Europy (1697–1698)', *ibid.*, pp. 101–110; T. Graff, B. Wołyniec, 'Rola i znaczenie kolegiów jezuickich w propagowaniu wśród mieszkańców Rzeczypospolitej wiedzy na temat działalności misyjnej Towarzystwa Jezusowego na Dalekim Wschodzie', *ibid.*, pp. 111–132.

⁷⁶ F. Sacchini, *O owocnym sposobie czytania książek. De ratione libros cum profectu legendi libellus*, W. Pawlak (ed.), Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 2021.

to the four-hundredth anniversary of Saint Ignatius' canonization in 2022, a renewed interest has emerged in the foundation of the Society of Jesus and its spirituality, which is crucial to the understanding of every other aspect of the Jesuit *modus operandi*. On this occasion, an edition of Ignatius' writings has been published under the supervision of Wacław Królikowski.⁷⁷ In turn, Wojciech Ziólek has translated and commented Simão Rodrigues' account of the origins of the Society of Jesus.⁷⁸

Source editions related to local Jesuit activities offer an insight on previously overlooked issues, particularly regarding the eighteenth century. For instance, two diaries from the Saint John's church in Vilnius, edited by Bernadetta Manyś, show the everyday reality of religious worship.⁷⁹ The inventories of the Jesuit colleges in Nyasvizh and Navahrudak published by Andrea Mariani not only allow to reconstruct the local Jesuit archives, libraries and pharmacies but also depict the colleges' estates and shed light on the relationship between Jesuits and various social groups.⁸⁰ Lithuanian scholars have recently begun to work on Jesuit houses other than the Vilnius Academy. For example, Živilė Nedzinskaitė and Darius Antanavičius have published a three-volume edition of the archival records related to the Kražiai college from ARSI⁸¹ and a manuscript containing rhetoric exercises of Jesuit scholastics.⁸²

Two large research projects, financed by the Polish National Programme for the Development of Humanities and focused on source editions, have significantly deepened our understanding of two crucial fields – music and philosophy. Between 2016 and 2020, the grant “The Music Repertoire of the Society of Jesus in the Polish-Lithuanian

⁷⁷ Św. Ignacy Loyola, *Pisma*, W. Królikowski (ed.), Kraków, Wydawnictwo WAM, 2022.

⁷⁸ S. Rodrigues, *Opowieść o początkach Towarzystwa Jezusowego: krótka i wierna relacja*, W. Ziólek (ed.), Kraków, Wydawnictwo WAM, 2022.

⁷⁹ B. Manyś (ed.), *Dwa XVIII-wieczne diariusze wileńskiego kościoła pw. św. św. Janów – edycja źródłowa i opracowanie*, part 1: *Diarius actorum parochiae Vilnensis*, Poznań, Instytut Historii UAM, 2018; part 2: *Dyjarisz albo natacyje roku całego, to jest 1742*, Poznań, Instytut Historii UAM, 2018.

⁸⁰ A. Mariani (ed.), *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2020; idem (ed.), *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogródku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2020.

⁸¹ Ž. Nedzinskaitė and D. Antanavičius (eds.), *Fontes Collegii Crosensis, qui in Archivo Romano Societatis Iesu asservantur = Kražių kolegijos šaltiniai saugomi Jėzaus Draugijos Archyve Romoje*, 3 vols., Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019-2023.

⁸² Ž. Nedzinskaitė and D. Antanavičius (eds.), *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius*, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.

Commonwealth (1565–1773)” resulted in the publication of more than forty books, including score critical editions, monographs and collective volumes, all available online.⁸³

Thanks to the ongoing project “Polonica philosophica orientalia. Philosophy in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th-18th Century and History of Philosophy in Poland, Lithuania, Belarus, and Ukraine”, readers can access three critical editions of Vilnius-related philosophical textbooks.⁸⁴ The bilingual edition of Aron Aleksander Olizarowski’s *De politica hominum societate libri tres*, published independently from this project, envisages the same goal.⁸⁵ Though not a Jesuit, Olizarowski had studied at various foreign universities, some of which were run by the Jesuits. After settling in Vilnius, he taught law at the Vilnius Academy. The aforementioned source editions reflect the growing interest in Jesuit philosophy before the Enlightenment and its European connections and shed light on sectors of this discipline (logics, ethics and politics) that only partially had been analysed by earlier researchers like Roman Darowski, Franciszek Bargieł and Stanisław Pyszka.⁸⁶

Conclusion

This brief overview shows that Polish historiography about the Society of Jesus is evolving similarly to other countries. After 1989, more and more lay scholars have entered the field of Jesuit studies. At the same time, new sources and approaches are emerging. Despite the increasing number of researchers focusing on the social aspects of Jesuit activity, much still has to be investigated in this field. Hopefully, new projects, carried out not only by historians but also by librarians, musicologists, literature and philosophy historians will widen the scope of Jesuit studies and help ask new research questions.

⁸³ *The Music Repertoire of the Society of Jesus in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1565–1773)*, <http://fontesmusicae.pl/the-music-repertoire-of-the-society-of-jesus-in-the-polish-lithuanian-commonwealth-1565-1773/> (accessed 31 August 2024).

⁸⁴ S. Lauxmin, *De iure et iustitia*, K. Biekieszczyk et al. (eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2023; Anonymus Ingolstadtensis, *Logica*, Iacobus Ortiz, *In Introductionem Porphyrii*, Kacper Andrychowski et al. (eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2023; Anonymus Ingolstadtensis, *Philosophia practica (1612)*, Kacper Andrychowski et al. (eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2024.

⁸⁵ A.A. Olizarowski, *De politica hominum societate libri tres = O obywatelskiej społeczności ludzi księgi trzy*, J. Macjon (ed.), 2 vols., Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2022.

⁸⁶ M. Kosman, A. Mariani, op.cit., pp. 183–184.

References

Sources

- Anonymus Ingolstadtensis, *Logica*, Iacobus Ortiz, In *Introductionem Porphyrii*, Kacper Andrychowski et al. (eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2023.
- Anonymus Ingolstadtensis, *Philosophia practica (1612)*, Kacper Andrychowski et al. (eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2024.
- Antanavičius D. (ed.), *Elenchus librorum veteris Collegii Crosnensis anno 1803 compilatus = Buvusios Kražių kolegijos 1803 metų knygų sąrašas*, 2 vols., Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2017.
- Lauxmin S., *De iure et iustitia*, K. Biekieszczuk et al. (eds.), Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2023.
- Loyola Ignacy św., *Pisma*, W. Królikowski (ed.), Kraków, Wydawnictwo WAM, 2022.
- Manyś B. (ed.), *Dwa XVIII-wieczne diariusze wileńskiego kościoła pw. św. Janów – edycja źródłowa i opracowanie*, part 1: *Diarius actorum parochiae Vilnensis*, Poznań, Instytut Historii UAM, 2018; part 2: *Dyjariusz albo natacyje roku całego, to jest 1742*, Poznań, Instytut Historii UAM, 2018.
- Mariani A. (ed.), *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2020.
- Mariani A. (ed.), *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodzku oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, 2020.
- Miazek M. (ed.), *Flora Sinensis Michała Boyma SI*, Gniezno, Wydawnictwo Fundacji Collegium Europaeum Gnesnense, 2005.
- Nedzinskaitė Ž. and Antanavičius D. (eds.), *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius*, Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.
- Nedzinskaitė Ž. and Antanavičius D. (eds.), *Fontes Collegii Crosnensis, qui in Archivo Romano Societatis Iesu asservantur = Kražių kolegijos šaltiniai saugomi Jėzaus Draugijos Archyve Romoje*, 3 vols., Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019-2023.
- Olizarowski A.A., *De politica hominum societate libri tres = O obywatelskiej społeczności ludzi księgi trzy*, J. Macjon (ed.), 2 vols., Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2022.
- Rodrigues S., *Opowieść o początkach Towarzystwa Jezusowego: krótka i wierna relacja*, W. Ziółek (ed.), Kraków, Wydawnictwo WAM, 2022.
- Sacchini F., *O owocnym sposobie czytania książek. De ratione libros cum profectu legendi libellus*, W. Pawlak (ed.), Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 2021.
- Skarga P., *Kazania sejmowe i Wyzwanie do pokuty obywateli Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, M. Korolko (ed.), Warszawa, Instytut Wydawniczy Pax, 1985.

Literature

- Anusik Z., 'Jerzy ks. Zbaraski (1574-1631) wobec Kościoła i duchowieństwa katolickiego', *Acta Universitatis Lodzianensis: Folia Historica*, no. 112, 2023, pp. 35-55.
- Awianowicz B., 'The Classical and Jesuit Erudition of Stefan Javorskii in His Panegyrics to Varlaam Iasinskii', *Philologia Classica*, vol. 15, no. 2, 2021, pp. 246-260.
- Banchoff T. and Casanova J. (eds.), *The Jesuits and Globalization: Historical Legacies and Contemporary Challenges*, Washington D.C., Georgetown University Press, 2016.

- Bednarski S., *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków, Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933 (reprint: Kraków, Wydawnictwo WAM, 2003).
- Bieś A.P., Grzebień L., *Obrazy Matki Bożej Śnieżnej (Salus Populi Romani) w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku. Legendy i fakty*, Kraków, Wydawnictwo WAM – Akademia Ignatianum w Krakowie, 2016.
- Bogus-Spyra M., 'Psyches iatreion, czyli cieszyńska biblioteka księdza Leopolda Jana Szersznika', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 120, 2023, pp. 63-88.
- Burkiewicz L., 'Polityczna, gospodarcza i kulturowa rola Wielkiego Kanału chińskiego w kontekście Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 39-58;
- Chotkowski W., *Historia polityczna kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, 2 vols., Kraków, G. Gebethner i Sp. z zasilkiem Akademii Umiejętności, 1909.
- Czekalska R., Kuczkiewicz-Fraś A. (eds.), *Tybet i Tunquim w pismach Fryderyka Szembeka*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2015.
- Danieluk R., 'Rzymskie Archiwum Towarzystwa Jezusowego: geneza, zasób i funkcjonowanie', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 118, 2022, pp. 67-82.
- Dymmel A., Dymmel P., 'Biblioteka kolegium jezuitów w Lublinie i jej losy', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 109, 2018, pp. 135-168.
- Dzik J., 'Dekoracja okazjonalna (1715) w kościele Jezuitów w Lublinie: ze studiów nad ikonografią św. Stanisława Kostki', *Roczniki Humanistyczne*, vol. 67, no. 4, 2019, pp. 45-60.
- Gąsior A., Królikowski J., *Kasata Towarzystwa Jezusowego – 1773 rok. Zagadnienia wybrane*, Kraków, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie Wydawnictwo Naukowe, 2020.
- Graff T., Wołyniec B., 'Rola i znaczenie kolegów jezuickich w propagowaniu wśród mieszkańców Rzeczypospolitej wiedzy na temat działalności misyjnej Towarzystwa Jezusowego na Dalekim Wschodzie', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 111-132.
- Grzebień L. et al. (eds.), *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, vol. 1: *Polonia*, Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna "Ignatianum" – Wydawnictwo WAM, 2002; vol. 2: *Lituania*, Kraków 2003; vol. 3: *Germania*, Kraków 2006; vol. 4: *Varia*, Kraków 2008; vol. 5: *Russia*, Kraków 2008.
- Grzebień L., *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie: rękopisy do 1820 roku*, Kraków, Akademia Ignatianum, 2017.
- Grzebień L., *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, Kraków, Wydawnictwo WAM – Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, 2009.
- Grześkowiak R., *A Guide to the Heavens. The Literary Reception of Herman Hugo's "Pia Desideria" in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, Leiden – Boston, Brill, 2023.
- Jovaiša L., 'Jesuit Historiography in Lithuania since 1990: Proximity and Distance along World Routes', *Archivum Historicum Societatis Iesu*, vol. 85, no. 169, 2016, pp. 221-232.
- Jovaiša L., 'The last Jesuits in Courland and their fate after 1773', *Religiski-Filozofiski Raksti*, vol. 21, 2017, pp. 14-59.
- Kajdański E., *Jak odkrywałem Michała Boyma – polskiego Marco Polo*, Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2018.

- Kajdański E., *Sekrety chińskiej medycyny: "Medicus Sinicus" Michała Boyma* Warszawa, Neriton, 2010.
- Kłosek-Kozłowska D., *Jezuickie przestrzenie baroku: przekształcenia strukturalne miast polskich na przełomie XVI i XVII wieku*, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2021.
- Kochanowicz J., 'Laurentius Boierus: A Swedish Teacher in Polish Schools during the Counter-Reformation', *Studia Paedagogica Ignatiana*, vol. 21, no. 2, 2018, pp. 19-36.
- Konior J., *Historia polsko-chińskich kontaktów kulturowych w XVII w. (na przykładzie misji jezuickich)*, Kraków, Akademia Ignatianum – Wydawnictwo WAM, 2013; idem, *Matteo Ricci*, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2013.
- Konior J., *Misja jezuitów w Rzymie Orientu: Roberto de Nobili SJ (1577–1656) misjonarz Indii*, Górna Grupa, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, 2019.
- Korotaj W., Szwedowska J., and Szymańska M. (eds.), *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej: bibliografia*, vol. 2: *Programy drukiem wydane do r. 1765*, part 1: *Programy teatru jezuickiego*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN, 1976.
- Kosman M., Mariani A., 'Jesuits in the Early-Modern Polish-Lithuanian State: Recent Trends and Research Directions', *Archivum Historicum Societatis Iesu*, vol. 86, no. 171, 2017, pp. 145-208.
- Królikowska A., *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2019.
- Królikowska N., 'W poszukiwaniu sojuszników? Rola Chanatu Krymskiego i Persji w polityce Jana III Sobieskiego wobec Imperium Osmańskiego (1674-1696)', *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, vol. 146, no. 2, 2019, pp. 331-345.
- Kula E., 'Ad maiorem Dei gloriam. Eksjezuici w służbie Komisji Edukacji Narodowej w szkole w Kamieńcu Podolskim', *Pedagogika. Studia i Rozprawy*, vol. 27, no. 1, 2018, pp. 325-338.
- Kusztelski A., 'Problem autorstwa i projektów kościoła jezuitów (obecnie kolegiaty farnej) w Poznaniu', *Biuletyn Historii Sztuki*, vol. 83, no. 4, 2022, pp. 859-881.
- Leń K., *Rekonstrukcja archiwum dawnego kolegium jezuitów św. Jana w Jarosławiu*, Jarosław, Stowarzyszenie miłośników Jarosławia, 2017.
- Lolo R., 'Towarzystwo Jezusowe a magnaci. Fakty i mity', in E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki and J. Urwanowicz, *Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Białystok, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2019, pp. 449-461.
- Łukaszewska-Haberkowa J., 'Contemplativus in agendo: Kacper Drużbicki SJ (1591-1662) jako autor dzieł o charakterze ascetycznym', in Ł. Burkiewicz et al. (eds), *Polska kultura religijna: studia o polskiej religijności na przestrzeni wieków*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2019, pp. 267-278.
- Łukaszewska-Haberkowa J., 'Foreigners and the Knowledge of Foreign Languages Among the Jesuits in the Polish-Lithuanian Commonwealth until the End of 16th Century', *Roczniki Teologiczne*, vol. 69, no. 4, 2022, pp. 5-24.
- Łukaszewska-Haberkowa J., 'Katechizmy przygotowane przez polskich jezuitów w drugiej połowie XVI wieku', in A. Gronek (ed.), *O miejsce książki w historii sztuki*, part 2: *Państwo i Kościół: w rocznicę chrztu Polski*, Kraków, Muzeum Narodowe, 2019, pp. 79-87.

- Łukaszewska-Haberkowa J., 'Nauczanie teologii kontrowersyjnej i działalność literacka Adriana Jungi SJ (1550/1551-1607)', in Ł. Cybulski and K. Koehler (eds.), *Retoryka, polityka, religia w Pierwszej Rzeczypospolitej: wybrane zagadnienia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe UKSW, 2019, pp. 65-80.
- Łukaszewska-Haberkowa J., 'Theologia controversa in the 16th c. Jesuit schools of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a tool of the Counter Reformation', *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, no. 1-2, 2019, pp. 36-46.
- Łukaszewska-Haberkowa J., 'Tradition and Culture of the Jesuit Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth as Examples in "De viris illustribus" by Jan Posażkowski', *SJ, Res Historica*, vol. 53, 2022, pp. 95-112.
- Łukaszewska-Haberkowa J., *Pisma wydane przez jezuitów działających na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów: katalog druków z XVI wieku*, Kraków, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2023.
- Malinowski G., 'Fryderyk Kazimierz Wolff SJ (1643–1708) i Tomasz Dunin Szpot SJ (1644–1713) – polscy jezuici jako pośrednicy kulturowi w czasach poselstwa cara Piotra I do Europy (1697–1698)', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 101-110;
- Mariani A., 'Between rhetoric and propaganda: Jesuit and Piarist panegyrics in the Polish-Lithuanian Commonwealth', *Opera Historica*, vol. 24, no. 2, 2023, pp. 325-349.
- Mariani A., 'Cudzoziemcy w prowincji polskiej i litewskiej Towarzystwa Jezusowego. Przyczynek do badań nad wielokulturowością dawnej Rzeczypospolitej', in W. Walczak and K. Wiszowata-Walczak (eds.), *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, vol. 15, Białystok, Instytut Badań and Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2023, pp. 279-321.
- Mariani A., 'Edukacja bocznych linii rodu Radziwiłłów w XVIII wieku. Wyznacznik statusu społecznego czy szansa na awans?', *Biuletyn Historii Wychowania*, vol. 47 (2022), pp. 113-135.
- Mariani A., 'Jesuit Multilingualism in the Polish-Lithuanian Commonwealth. A Statistical and Prosopographical Approach', in A.M. Harbig and M. Häberlein (eds.), *Mehrsprachigkeit im Schulwesen der Frühen Neuzeit*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2023, pp. 117-139.
- Mariani A., 'Jėzuitai Sapiegū hegemonijos bei vidaus karo Lietuvoje akivaizdoje', *Lietuvos istorijos metraštis*, no. 1, 2020, pp. 53-78.
- Mariani A., 'Kształcenie jezuitów prowincji litewskiej między tradycją a zmianą: przyczynek do prozopografii jezuitów w dawnej Rzeczypospolitej', *Studia Paedagogica Ignatiana*, vol. 22, 2019, pp. 19-48.
- Mariani A., 'Kultura materialna jezuitów wileńskich: Między ideałem religijnym a rzeczywistością społeczną', *Senoji Lietuvos Literatūra*, vol. 49, 2020, pp. 146-173.
- Mariani A., 'Magisterkowicze prowincji polskiej i litewskiej Towarzystwa Jezusowego (1564–1773). Próba ujęcia statystyczno-prozopograficznego', *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, vol. 59, 2022, pp. 143-163.
- Mariani A., 'Materia medica w aptekach jezuickich XVIII w. Między tradycją a innowacją', *Klio – Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, vol. 46, no. 3 (2018), pp. 53-88.
- Mariani A., 'Preceptor a wygnaniec. Stefan Wulfers SJ jako wychowawca księcia Hieronima Wincentego Radziwiłła', in A. Jakuboszczak, A. Kucharski and A. Wiczorek (eds.), *Guverner – preceptor – nauczyciel. Szkice z historii edukacji w Polsce*

- i Europie Zachodniej (XVII–XIX w.)*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK, 2022, pp. 161–186.
- Mariani A., 'Rola społeczna aptek jezuickich w dawnej Rzeczypospolitej', *Wiek Oświecenia*, vol. 37, 2021, pp. 42–83.
- Mariani A., 'State-Sponsored Inventories of Jesuit Houses in the Aftermath of the Suppression of the Society of Jesus. Notes on a source for Jesuit History from the Polish-Lithuanian Commonwealth', vol. 87, no. 174, 2018, pp. 289–373.
- Mariani A., 'Świat rzeczy jezuitów w Nieswieżu i w Słucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką', *XVIII amžiaus studijos*, vol. 4, 2018, pp. 20–57.
- Mariani A., 'The Jesuit Community of the Lithuanian Province: Between Local Crises and Global Changes', *Journal of Jesuit Studies*, vol. 10, 2023, pp. 307–344.
- Mariani A., 'W stanie wdowim synogarliczym nieobrażonym krokiem postępowała. Jezuitki w kręgu wdów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów XVII i XVIII wieku', *XVIII amžiaus studijos*, vol. 8, 2022, pp. 308–336.
- Mariani A., 'Wspólnota jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Między tradycją a zmianą, Zapiski Historyczne', vol. 84, no. 4, 2019, pp. 123–178.
- Mariani A., 'Znaczenie aptek jezuickich dla cyrkulacji wiedzy medycznej w dawnej Rzeczypospolitej', in J. Nieznanowska (ed.), *Aptekarskie drogi do wolności*, Szczecin – Stargard, Sekcja Historii Farmacji. Oddział Szczeciński Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego, 2018, pp. 69–93.
- Maryks R.A., 'Idźcież już precz! [Come on, get out already!]: The Origins and Development of the Earliest Anti-Jesuit Literature in the Commonwealth of Poland-Lithuania, 1577–1614', *Journal of Jesuit Studies*, vol. 10, no. 1, 2023, pp. 28–46.
- Mieszek M., *Twórczość dramatopisarska Jana Bielskiego SJ (1714–1768)*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.
- Migasiewicz P., *Laudatissimus Phidias noster: rzeźbiarz Johann Riedel SJ (1654–1736) między czeską tradycją cechową a francuską sztuką akademicką*, Warszawa, Instytut Sztuki PAN – Stowarzyszenie "Liber Pro Arte", 2021.
- Mossakowski S., 'Projekt fasady kościoła Jezuitów w Płocku autorstwa Giovanniego Battisty Gisleniego', *Biuletyn Historii Sztuki*, vol. 85, no. 4, 2023, pp. 135–140.
- Nowakowski P.F., 'Wu Sangui (Usanqueius) – dowódca i buntownik na kartach Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 89–100.
- Obirek S., 'The Historiography on Early Modern Jesuits in Poland', *Jesuit Historiography Online*, 2017, <https://referenceworks.brill.com/display/entries/JHO/SIM-192569.xml> (accessed 31 August 2024).
- Okoń J. (ed.), *Świat teatru – świat wartości: wychowanie obywatelskie w teatrze szkolnym jezuitów w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, Kraków, Collegium Columbinum, 2017.
- Okoń J., *Wychowanie do społeczeństwa w teatrach szkolnych jezuitów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Kraków, Collegium Columbinum, 2018.
- Ploch G., 'Kasata zakonu jezuitów na Śląsku Austriackim w 1773 roku w świetle dokumentów Archiwum Ziemińskiego w Opawie', *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, vol. 120, 2023, pp. 373–400.
- Polgár L., *Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus, 1901–1980*, 6 vols., Rome, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1981–1990.

- Poplatek J. and Grzebień L., *Komisja Edukacji Narodowej: udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1974.
- Pyz J., 'Roberto de Nobili SJ i misja w Maduraju w latach 1606-1656', *Annales Missiologicae Posnanienses*, vol. 24, 2019, pp. 59-74.
- Rolnik D., "Ojcowie Jezuiti biją dobrze, ale uczą jeszcze lepiej". Pamiętnikarze czasów panowania Stanisława Augusta o zakonie Jezuitów i ich nauczaniu', *Saeculum Christianum*, vol. 29, no. 2, 2022, pp. 178-198.
- Rosół R., 'Epigrafika łacińska w farze poznańskiej: inskrypcje w ołtarzach i kaplicach świętych jezuickich', *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*, vol. 29, no. 1, 2019, pp. 117-145.
- Sadowski S., *Peomer król meseński*, M. Mieszek (ed.), Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2020.
- Siwek A., 'Spory o jezuitów w polskiej historiografii 1795-1918', *Studia Historyczne*, vol. 34, no. 4, 1991, pp. 551-568.
- Skowron R., 'Patronat Wazów nad misjami karmelitów bosych i jezuitów w Persji', *Acta Universitatis Lodzensis: Folia Historica*, no. 112, 2023, pp. 85-115.
- Smoleński W., *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne*, Kraków – Petersburg, Gebethner G. i Spółka – Rymowicz Br., 1891.
- Smoleński W., *Wiara w życiu społeczeństwa polskiego epoki jezuickiej: studyum historyczne*, Warszawa, Druk K. Kowalewskiego, 1883.
- Smołucha J., 'Pogrzeb Mattea Ricciego SJ (1552-1610) w Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 59-74.
- Stabrowski M., *Świat według wartości w kazaniach jezuickich XVII wieku*, Wrocław, Chronicon, 2016.
- Stradomski J., 'Księdza Mateusza Bembusa SJ poglądy na temat schizmy kościelnej i propozycje pojednania z Cerkwią prawosławną', *Perspektywy Kultury*, vol. 38, no. 3, 2022, pp. 15-40.
- Strenga G. et al. (eds.), *Catalogue of the Riga Jesuit College Book Collection (1583-1621): History and Reconstruction of the Collection = Rīgas jezuītu kolēģijas grāmatu krājuma (1583-1621) katalogs: Krājuma vēsture un rekonstrukcija*, Riga, Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2021.
- Tazbir J., *Jezuici między Rzeczpospolitą i Rzymem*, in I. Koberdowa and Janusz Tazbir (eds.), *Szkice z dziejów papieżstwa*, vol. 1, Warszawa, Książka i Wiedza, 1989.
- Topij-Stempińska B., 'Kasata zakonu jezuitów w polskiej historiografii XX wieku i w początkach XXI wieku', *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, no. 1-2, 2018, pp. 214-231.
- Ujma M., 'Spuścizna pojezuicka w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie', *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku*, vol. 20, 2018, pp. 43-68.
- Ulčinaītē E., *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1984.
- Wadas A., 'Rok 1606 jako brzemienno-wydarzeniowy dla zakonu jezuickiego w świetle dziejów powszechnych oraz Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina (1644-1713)', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 15-38.
- Wadas H., 'Odkrycie i znaczenie steli z Xi'an dla misji jezuickich w Chinach w XVII w. w ujęciu Historiae Sinarum Imperii Tomasza Szpota Dunina SJ (1644-1713)', *Rocznik Filozoficzny Ignatianum*, vol. 29, no. 4, 2023, pp. 75-88;

- Wilgosiewicz-Skutecka R., 'Fragmenty księgozbioru poznańskiego Kolegium Jezuitów w bibliotekach uniwersyteckich w Poznaniu i w Uppsali', in A. Franczyk-Cegła and D. Sidorowicz-Mulak (eds.), *Książka dawna i jej właściciele*, vol. 1, Wrocław, Wydawnictwo Ossolineum, 2017, pp. 103-115.
- Wolański F., 'Kaznodziejstwo Kacpra Balsama na tle przepowiadania wybranych jezuitów w Rzeczypospolitej epoki saskiej', *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, vol. 78, no. 3, 2023, pp. 95-113.
- Wołyniec B., *Marcin Szyszkowski jako biskup krakowski (1616-1630): biskup – senator – fundator*, Kraków, Księgarnia Akademicka, 2024.
- Załęski S., *Czy jezuici zgubili Polskę?*, Lwów, Nakładem Przeglądu Lwowskiego, 1872; Stanisław Załęski, *Jezuici w Polsce*, 5 vols., Lwów – Kraków, Drukarnia Ludowa – Drukarnia W.L. Anczyca, 1900-1906.

Internet resources

The Music Repertoire of the Society of Jesus in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1565–1773), <http://fontesmusicae.pl/the-music-repertoire-of-the-society-of-jesus-in-the-polish-lithuanian-commonwealth-1565-1773/> (accessed 31 August 2024).

Anna Maria Rao

Université de Naples 'Federico II', Italy

e-mail: annamrao@unina.it

ORCID: 0000-0002-3496-732X

LA POLOGNE COSMOPOLITE DE FRANCO VENTURI

Abstract

Le républicanisme est une des principales clés de lecture de l'histoire polonaise dans la grande fresque que Venturi dessina tout au long de sa vie de l'histoire européenne et américaine au XVIIIe siècle. Dans ses cinq volumes (dont deux en deux tomes) du *Settecento riformatore*, un ouvrage majestueux paru de 1969 à 1990, il parcourt l'histoire politique, économique et culturelle du XVIIIe siècle, de l'Europe à l'Amérique, suivant la circulation des hommes et des idées d'un bout à l'autre du monde, croisant les regards d'hommes de lettres, de voyageurs, de diplomates, d'écrivains politiques, à travers leurs correspondances, leurs écrits, des centaines de gazettes et de journaux. Son XVIIIe siècle était le siècle du cosmopolitisme par excellence, sans pour autant négliger l'importance des mouvements politiques réformateurs et constitutionnels dans chaque pays, ainsi que les idées et les projets nationaux.

La Pologne occupe son attention dès ses premiers écrits des années 1950. Le fil rouge de sa lecture de son histoire est donné par les rapports entre monarchies et républiques, et le rôle que l'analyse de ces rapports joua dans le débat politique de l'époque. La Pologne lui apparaît comme l'exemple majeur des républiques archaïques européennes, la plus vaste d'entre elles, destinées par leur nature constitutionnelle et leur faiblesse politique à disparaître de la scène européenne. Mais elle fut aussi un grand modèle politique dans la confrontation entre absolutisme et liberté dans la pensée des Lumières.

Un véritable work in progress, le sien, où la continuité de quelques thèmes principaux est nuancée par la lecture critique des recherches nouvelles, prises en considération au fur et à mesure de leur publication. Une contribution fondamentale, encore aujourd'hui, à l'histoire de la Pologne et des Polonais au XVIIIe siècle.

Mots-clés: Pologne, XVIIIe siècle, Franco Venturi, cosmopolitisme, république.

Dans son œuvre gigantesque sur l'historiographie italienne des XIXe et XXe siècles, sur ses développements et son rôle dans la construction de la nation italienne, Giuseppe Giarrizzo dédia plusieurs pages à Franco Venturi et à son *Settecento riformatore*, en particulier aux volumes 3 et 4, dans lesquels le grand historien de Turin avait retracé en quelque

1 500 pages la crise et la chute de l'Ancien Régime en Europe¹. Giarrizzo remarquait que la Pologne était pour Venturi – à côté du Danemark et de la Suède – un des exemples de l'épuisement des anciennes formes républicaines dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle².

Le républicanisme, en effet, est une des principales clefs de lecture de l'histoire polonaise dans la grande fresque que Venturi dessina tout au long de sa vie de l'histoire européenne et américaine au XVIIIe siècle³. Grâce à sa connaissance des langues étrangères, parmi lesquelles le russe et le polonais, et à ses inépuisables capacités à fouiller dans les archives et les bibliothèques même les plus retirées – à une époque dépourvue non seulement des ressources informatiques, mais aussi sans bénéficier d'inventaires et de catalogues satisfaisants, surtout en Italie – Venturi devint et reste un des plus grands historiens du XVIIIe siècle⁴. Dégoûté par le nationalisme fasciste, son XVIIIe siècle était le siècle du cosmopolitisme par excellence, sans pour autant négliger l'importance des mouvements politiques réformateurs et constitutionnels dans chaque pays, et les idées et les projets nationaux⁵.

Dès ses premières recherches sur la jeunesse de Diderot, publiées en France en 1939 avec une dédicace à Carlo Rosselli – tué avec son frère Nello en Normandie en 1937 par les émissaires fascistes –, Venturi

¹ F. Venturi, *Settecento riformatore*, vol. III, *La prima crisi dell'Antico Regime 1768-1776*, Torino, Einaudi, 1979 ; *Settecento riformatore*, vol. IV, *La caduta dell'Antico Regime (1776-1789)*, t. I: *I grandi stati dell'occidente*, Torino, Einaudi, 1984 ; t. II: *Il patriottismo repubblicano e gli imperi dell'Est*, Torino, Einaudi, 1984.

² G. Giarrizzo, *La storiografia della nuova Italia*, III, 1946-2005, a cura di L. Scalisi, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2022, p. 219. Sur l'importance de ses ouvrages et de son rôle dans l'historiographie du XVIIIe siècle, je me permets de renvoyer à A.M. Rao, 'Lumi, Europa, Mezzogiorno : il Settecento di Giarrizzo', *Studi storici*, 59, 2018, 3, pp. 569-610 ; Ead., 'Una storia politica: Giarrizzo, Venturi e i riformatori del Settecento', dans *Convegno in memoria di Giuseppe Giarrizzo* (Roma, 17-18 gennaio 2019), Accademia Nazionale dei Lincei, Atti dei convegni lincei 332, Roma, Bardi edizioni, 2020, pp. 141-181.

³ M. Albertone (éd.), *Il repubblicanesimo moderno. L'idea di repubblica nella riflessione storica di Franco Venturi*, Napoli, Bibliopolis, 2006 ; B. Bacsko, 'Curiosità storiche e passioni repubblicane', dans F. Venturi, *Pagine repubblicane*, a cura di M. Albertone, Torino, Einaudi, 2004, pp. VII-XXXI.

⁴ Sur la biographie intellectuelle et politique de Venturi (1914-1994), cfr. A. Viarengo, *Franco Venturi, politica e storia nel Novecento*, Roma, Carocci, 2014. On retrouvera une bibliographie exhaustive de ses ouvrages dans P. Bianchi and L. Casalino, 'Bibliografia degli scritti di Franco Venturi', dans L. Guerci et G. Ricuperati (éds.), *Il coraggio della ragione. Franco Venturi intellettuale e storico cosmopolita*, Torino, Fondazione Luigi Einaudi, 1998, pp. 441-478.

⁵ A.M. Rao, 'Franco Venturi e le rivoluzioni del Settecento', dans Albertone (éd.), *Il repubblicanesimo moderno*, pp. 449-477 ; Ead., *Lumi riforme rivoluzione. Percorsi storiografici*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2011, pp. 65-86.

affirma la nécessité d'aborder l'étude des Lumières non plus seulement sur le plan littéraire mais aussi et surtout sur le plan politique. À son avis, les études littéraires dominantes s'arrêtaient à la surface des Lumières, sans aborder la pensée des hommes dans leur milieu et dans leur contexte social et politique. Dans sa préface à la première édition italienne de son livre sur Diderot, il ironisait sur les questions de méthode : l'art de l'historien, écrivait-il en reprenant Federico Chabod, est « de tout lire et de contrôler les citations ». Il rappelait que Paul Vernière avait défini un « miracle » le fait qu'il avait retrouvé les *Pages inédites contre un tyran* de Diderot⁶. Venturi lui répliquait : quel miracle, il n'avait fait qu'ouvrir le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque nationale !⁷

Il précisa toujours dans ses ouvrages et dans ses assez rares entretiens publics que ce qui l'intéressait des Lumières étaient les rapports entre les idées et la biographie, la pensée et l'action, les individus et le mouvement collectif, les élites et le peuple, l'énergie individuelle et sa capacité à promouvoir un mouvement, de susciter d'autres énergies. Ce qui le frappait dans Diderot et dans l'*Encyclopédie*, en particulier, c'était les idées de justice et de liberté. Il recherchait les origines de concepts et de mots-clés dans l'histoire des hommes, tels que socialisme et communisme, contre tout anachronisme. Il voulait comprendre comment la pensée devenait une force active, contribuait à créer la réalité, à faire naître et développer des questions nouvelles, des espoirs nouveaux⁸.

Attaché culturel à l'ambassade d'Italie à Moscou, de 1947 à 1950, ses recherches sur le populisme russe aboutirent à un ouvrage majestueux, reconnu comme une étape fondamentale par l'historiographie. Là aussi, ce qui frappe c'est son refus d'une histoire littéraire de la Russie, son encadrement du mouvement populiste dans la longue durée et dans l'histoire européenne dans son ensemble, dans le but d'écrire une « page d'histoire du mouvement socialiste européen »⁹.

L'histoire politique des idées est le fil rouge de toute sa production suivante, en particulier d'une autre grande entreprise, lancée chez l'éditeur Ricciardi et réalisée à partir de la fin des années 1950 : l'anthologie critique des réformateurs italiens¹⁰. L'approche est la même : retrouver

⁶ Qu'il publia en 1937 : D. Diderot, *Pages inédites contre un tyran*, Introduction de F. Venturi, Paris, GLM, 1937.

⁷ F. Venturi, 'Premessa', dans Id., *Giovinezza di Diderot (1713-1753)*, Palermo, Sellerio, 1988, pp. 10-12.

⁸ F. Venturi, *Le origini dell'Enciclopedia*, Torino, Einaudi, 1963 (1ère éd. 1946), p. 9.

⁹ F. Venturi, *Il populismo russo*, Torino, Einaudi, 2 vol., 1952, 3 vol. 1972, 1, p. CXIII.

¹⁰ F. Venturi (éd.), *Illuministi italiani*, tomo III, *Riformatori lombardi, piemontesi e toscani*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1958 ; F. Venturi (éd.), *Illuministi italiani*, tomo V, *Riformatori napoletani*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1962 ; F. Venturi, G. Giarizzo,

les liens entre la pensée et l'action. Il l'écrivait clairement à Giarrizzo le 16 février 1962, en précisant ce qu'il attendait de sa collaboration au volume sur les réformateurs siciliens :

Par réformateurs, même au sens large, il faut entendre uniquement ceux qui ont eu un contact direct avec le monde de l'économie, de l'administration, des choses en somme. Non pas des économistes purement théoriques, ni de purs exécutants et administrateurs, mais précisément des concepteurs de réformes et des polémistes... Ce n'est que dans la seconde moitié du XVIIIe siècle que ces réformateurs constituent un mouvement, ils ne sont plus des hommes isolés, comme dans la première partie du siècle, mais ils sont liés les uns aux autres, ils se trouvent dans les coins les plus divers de l'Italie, constituant ainsi un monde spécifique. Pour cette raison et après avoir pesé vos excellentes considérations, je dirais que nous devons nous limiter exclusivement à la seconde moitié du XVIIIe siècle¹¹.

C'est sur cette toile de fond qu'il faut situer son attention à l'Europe de l'Est dans ses ouvrages. Sur la Pologne, d'abord ce sont quelques pages, par la suite des chapitres entiers, qu'on retrouve en particulier dans les volumes trois et quatre du *Settecento riformatore* (1979 et 1984). En réalité, dans ces chapitres il ne fait que développer les idées fondamentales qu'il avait exprimées dès 1953 dans son rapport sur la 'circulation des idées' – publié l'année suivante –, un véritable manifeste de son programme de recherche sur le XVIIIe siècle : avant tout, le cosmopolitisme des Lumières, qui permettait de parler partout le même langage en Europe, en forgeant une mentalité commune dans la République des lettres. Il ne s'agissait donc que de retrouver la contribution que chaque pays, chaque individu avaient su y apporter. À côté du cosmopolitisme, voici le patriotisme, à partir surtout des années 1770, les premiers ferments constitutionnels et libéraux, le surgissement de l'idée de nation. Et voici l'idée fondamentale qui inspirera ses volumes de 1979 et 1984 :

La tempête révolutionnaire n'a pas commencé au centre de l'Europe des Lumières, mais à ses marges, si l'on peut dire : la Corse, les colonies américaines et, à l'est, la

G. Torcellan (éd.), *Illuministi italiani*, tomo VII, *Riformatori delle antiche repubbliche, dei ducati, dello Stato pontificio e delle isole*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1965.

¹¹ « Per riformatori, sia pure con larghezza, dobbiamo intendere soltanto coloro che ebbero un contatto diretto con il mondo dell'economia, dell'amministrazione, delle cose insomma. Non economisti teorici puramente, né puri esecutori ed amministratori, ma appunto progettisti di riforme e polemisti di esse... Soltanto nella seconda metà del Settecento questi riformatori costituiscono un movimento, non sono più degli uomini isolati, come nella prima parte del secolo, ma si collegano gli uni agli altri, si ritrovano nei più diversi angoli dell'Italia, costituendo così un loro mondo specifico. Per questa ragione e dopo aver pesato le tue ottime considerazioni, direi che dobbiamo limitarci esclusivamente alla seconda metà del Settecento ». Cfr. Rao, 'Una storia politica: Giarrizzo, Venturi e i riformatori del Settecento', pp. 156-157.

révolte de Pugacev et la Pologne. Le mythe rousseauiste de l'opposition du primitif à la civilisation corrompue semble se réaliser. Gorani et Vasco en Corse, Mazzei en Amérique, Piattoli en Pologne, tentent d'apporter ou apportent un élément de nos Lumières, ils les placent en regard de réalités si différentes et si difficiles... L'apport de la colonie italienne à Varsovie a été récemment examiné par Jean Fabre dans son grand ouvrage sur *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*¹².

Ce XVIIIe siècle des historiens italiens des années cinquante du XXe siècle était avant tout un terrain de « solidarité culturelle », comme l'écrivait Giarrizzo à Venturi le 6 mars 1954¹³. D'où, encore une fois, l'engagement cosmopolite renouvelé à Stockholm à l'occasion du XIe Congrès des Sciences Historiques de 1960, dans un climat de forte tension politique, suite aux événements de 1956.

Dans son rapport présenté à Stockholm¹⁴, Franco Venturi, conformément aux principes énoncés au Congrès d'histoire du Risorgimento de 1953 sur la circulation des idées, offrait un tableau du XVIIIe siècle européen qui allait de la France à l'Angleterre, à l'Espagne, à l'Italie, à l'Allemagne et à la Russie, à la recherche de ce qu'il y avait de vraiment nouveau à l'origine du siècle des Lumières, de ce désir de tolérance qui ne venait pas seulement de la fatigue des guerres de religion ou de la crise de la conscience européenne chère à Paul Hazard, mais de processus complexes de transformation, dans lesquels il y avait des luttes nobiliaires et parlementaires, l'absolutisme et l'Église, la politique, la société, l'économie et, surtout, les nouvelles énergies mobilisées par des jeunes qui s'appelaient Diderot, Rousseau, La Mettrie, d'Holbach, jusqu'à aboutir, dans les années 1770, à un mouvement pleinement

¹² « La tempesta rivoluzionaria non cominciò al centro dell'Europa dei lumi, ma per così dire ai suoi margini: Corsica, Colonie americane, e, ad oriente, rivolta di Pugacev e Polonia. Il mito rousseauiano della contrapposizione del primitivo alla civiltà corrotta sembra realizzarsi. Gorani e Vasco in Corsica, Mazzei in America, Piattoli in Polonia, tentano di portarvi o portano un elemento del nostro illuminismo, lo pongono a raffronto con realtà così diverse e difficili ... L'apporto della colonia italiana a Varsavia è stato recentemente esaminato da Jean Fabre nella sua grande opera su *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières* ». F. Venturi, 'La circolazione delle idee', *Rassegna storica del Risorgimento*, XLI, 1954, pp. 203-222, à présent reproduit dans F. Venturi, *Scritti sparsi*, a cura di G. Franzinetti and E. Tortarolo, Torino, Aragno, 2022, pp. 3-42 : p. 20.

¹³ Rao, 'Una storia politica: Giarrizzo, Venturi e i riformatori del Settecento', p. 147.

¹⁴ F. Venturi, 'L'illuminismo nel Settecento europeo', dans *XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm 21-28 août 1960, *Rapports*, IV, *Histoire moderne*, Göteborg-Stockholm-Uppsala, 1960, pp. 106-135 ; 'Les lumières dans l'Europe du 18e siècle', dans F. Venturi, *Europe des lumières. Recherches sur le 18e siècle*, Mouton, Paris-La Haye, 1971, pp. 3-33 ; maintenant reproduit dans Id., *Scritti sparsi*, pp. 44-87.

et explicitement antiféodal. Au centre de son attention se trouvaient le débat culturel et les échanges d'idées entre des hommes comme David Hume, William Robertson, John Millar, Adam Ferguson, Adam Smith, Voltaire, Chastellux ; et, en même temps, les conditions des paysans telles qu'ils les dépeignaient, de l'Écosse à la Hollande à la Pologne à la Hongrie. Encore soulignait-il l'importance des noblesses européennes, leur rôle dans le mouvement des idées et dans les pratiques politiques, jusqu'à la rébellion nobiliaire qui marqua le commencement de la révolution en France. En Suède, en Pologne, en Russie, la lutte entre l'absolutisme et l'aristocratie portait d'une part à revêtir de formes constitutionnelles les revendications des privilégiés, et de l'autre à considérer l'absolutisme comme porteur d'efficacité et de progrès technique. Mais les anciens états oligarchiques – la Pologne, les Provinces-Unies, Venise, Genève, Gênes, Lucques, Raguse – à son avis restaient incapables de se réformer, elles étaient, pourtant, destinées à se dissoudre. Voici, après avoir examiné la politique de Joseph II, ses conclusions comparatives :

A l'impatience, aux réformes improvisées du souverain habsbourgeois qui sut, en dix années, accomplir tant de transformations importantes au centre de l'Europe, s'opposent, durant la même période, la passivité, l'incapacité à se réformer, des Etats oligarchiques, des pays dominés par des patriciats, pays qui cependant étaient nés comme pays libres et, en un sens, l'étaient encore, mais qui voyaient les idéaux de liberté du siècle finissant s'éloigner définitivement de leurs structures, de leurs constitutions, de leurs mœurs. La Pologne, les Provinces-Unies, Venise, Genève, Gênes, Lucques, Raguse, c'est l'ordre dans lequel nous pouvons énumérer ces pays pour aller du plus grand au plus petit d'entr'eux. Leur problème a passionné les historiens depuis quelques années et il est compréhensible que de telles crises d'institutions puissent fasciner des hommes qui ont connu d'autres crises, bien plus tragiques, de pays libres, au cours de leur propre vie.

Pour l'historien qui en 1960 présenta son rapport sur l'Europe des Lumières il n'était pas question seulement de méthodes et d'approches de l'histoire ; ce qui l'interrogeait aussi et surtout, lui comme d'autres historiens de son époque, c'était le passé le plus récent qu'ils venaient de vivre, avec ses guerres et ses tragédies.

Les noblesses patriciennes des républiques oligarchiques ne produisirent pas et ne pouvaient pas produire, à son avis, des transformations profondes :

Les révoltes nobiliaires ont bien déchainé en France les révolutions de la fin du siècle, mais leur efficacité tient précisément au fait qu'elles se sont produites sur un terrain qui, désormais, avait été préparé par des siècles de monarchie absolue. Les réactions nobiliaires, dans les vieilles républiques patriciennes, qu'elles concernent la Pologne, ou Venise, la classe de la haute aristocratie ou la noblesse

moins fortunée, ont constitué un facteur de dissolution politique, non de reprise et de renouveau¹⁵.

Même en Angleterre il a fallu attendre la fin du siècle pour avoir des changements dérivant de la pensée des Lumières.

On ne sera pas surpris de retrouver ces considérations dans les Trevelyan Lectures publiées en 1970, dans le célèbre volume *Utopia e riforma nell'Illuminismo* : on les retrouve ici renforcées par la parution de plusieurs autres ouvrages sur la Pologne. La clé de ces leçons est justement l'analyse des rapports entre monarchie et république, absolutisme et pouvoir nobiliaire que Venturi parcourait depuis longtemps. L'« immobilisme » est encore une fois le trait qu'il attribue à la situation des républiques européennes et de la Pologne. L'étude de Leśnodorski sur les jacobins polonais lui permet de trouver quand même une nouveauté : le passage vers des idées constitutionnelles. Mais l'intervention étrangère est restée un élément dominant, qui finit par anéantir toute tentative de réforme de l'ancienne république des magnats et de briser l'« immobilité sarmatique »¹⁶.

En 1969 a paru le premier volume du *Settecento riformatore*. Il était dédié aux États italiens, mais dans un contexte européen attentivement reconstruit à travers le jeu des regards croisés, des correspondances épistolaires, des journaux de voyage, des traductions, bref de la circulation des idées. Voici donc, dans le chapitre sur la Naples d'Antonio Genovesi, le professeur d'économie qui forma des générations de disciples et d'adeptes du mouvement réformateur, les pages sur la réception de ses ouvrages hors d'Italie, en Portugal, en Espagne, en Allemagne et... en Pologne, où il fut édité et apprécié dans le cadre des réformes de Stanislas-Auguste et des piaristes. Sa *Logique* parut à Varsovie en 1771 ; sa *Métaphysique* fut recommandée par Stanislas Konarski, l'initiateur du mouvement novateur polonais, et fut intégré par Hugo Kollataj dans son programme d'instruction de 1777¹⁷.

À Naples aussi, de l'autre côté, on ne manquait pas de considérer avec attention les modèles politiques européens et les changements en cours depuis la moitié du XVIIIe siècle. Bernardo Tanucci, le ministre de la justice de Charles de Bourbon, dans sa lutte acharnée en faveur de l'absolutisme royal contre le clergé et la noblesse, attaquait durement

¹⁵ Venturi, 'Les lumières dans l'Europe du 18e siècle', pp. 32-33.

¹⁶ F. Venturi, *Utopia e riforma nell'illuminismo*, Torino, Einaudi, 1970, pp. 113-115 et p. 156.

¹⁷ F. Venturi, *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, Torino, Einaudi, 1969, p. 537 et note 2.

les « magnats », se référant explicitement à l'exemple polonais, considéré comme un modèle républicain anti-absolutiste :

Il n'y a qu'en Allemagne et en Pologne des barons aussi puissants que ceux de Sicile ; pour cette raison le royaume se dépeuple, puisque les opprimés s'enfuient vers la capitale, et y forment une population plébéienne inutile et grave pour le gouvernement, et dangereuse ; une population qui, demeurant à la campagne dans les terres domaniales du roi, les peuplerait, les cultiverait, et rendrait l'État très riche, utile et propre¹⁸.

Il serait trop simple d'affirmer que les chapitres dédiés par Franco Venturi à l'histoire de la Pologne dans les volumes du *Settecento riformatore* de 1979 et 1984 ne font que reprendre les premières idées qu'il s'en était forgées dès les années 1950. Certes l'idée de fond reste celle du républicanisme nobiliaire et de son rôle d'affaiblissement des pouvoirs de l'État. Le chapitre qui aborde le plus longuement la première crise de l'Ancien régime en Pologne a pour titre : 'Entre républiques monarchiques et monarchies républicaines'¹⁹. Sous le même titre il aborde ensuite l'histoire de la Suède²⁰. Républiques et monarchies : le fil rouge est le même. Mais il s'inscrit désormais dans une fresque globale de la crise de l'Ancien Régime, allant de la Russie à la Grèce, de la Pologne au Danemark et à la Suède, de la France à l'Angleterre jusqu'aux conflits constitutionnels de Genève, en croisant les regards d'hommes de lettres, de voyageurs, de diplomates, d'écrivains politiques, d'un bout à l'autre de l'Europe du XVIIIe siècle... Dans ce cadre, la Pologne est présentée comme le premier État du continent entrant dans une crise mortelle, dans la décennie tragique 1763-1772, depuis la mort d'Auguste III jusqu'aux partitions, pour être enfin effacée de la géographie des États européens. Ce fut une crise politique et constitutionnelle plus qu'économique et militaire, un conflit entre liberté républicaine et absolutisme monarchique, entre les partisans de Stanislas-Auguste et les défenseurs des traditions républi-

¹⁸ Tanucci à Charles III, 16 juin 1767, dans R. Mincuzzi (éd.), *Lettere di Bernardo Tanucci a Carlo III di Borbone. 1759-1776*, Roma, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1969, p. 387 : « non è, che in Germania, e in Polonia baronaggio tanto potente quanto questo delle Sicilie; che per questo è il Regno spopolato, fuggendo gli oppressi nella capitale, e formando una plebe inutile, e grave al governo, e pericolosa, la quale stando nelle campagne in paesi demaniali del re, li popolerebbe, li coltiverebbe, e diverrebbe lo stato molto ricco, utile, e pulito ». Cfr. A.M. Rao, *Mezzogiorno feudale. Feudi e nobiltà da Carlo di Borbone al Decennio francese*, Napoli, FedOA Press, 2022, pp. 148-149.

¹⁹ La partie de ce chapitre sur la Pologne est reproduit aussi dans Venturi, *Pagine repubblicane*, pp. 84-99.

²⁰ Venturi, *La prima crisi dell'Antico Regime 1768-1776*, ch. VII, pp. 173-235, ch. IX, pp. 281-341.

caines. D'où l'attention de toute l'Europe à ce qui se passait en Pologne, dont les événements étaient perçus comme une tentative de passer de la république à une monarchie constitutionnelle à l'anglaise, un modèle différent du despotisme éclairé, qui inspirait en revanche Frédéric II, Marie Thérèse, Catherine II. Dans ce chapitre il passait donc en revue le débat européen sur la Pologne, de la France à l'Angleterre, en mettant en relief les différentes façons d'envisager les choses, suivant les pays, les moments, les idées politiques de ceux qui écrivaient leurs considérations. Voici donc en Angleterre John Williams qui en 1777 écrit que Catherine II n'avait aucun droit d'envoyer ses troupes en Pologne pour écraser la liberté de ce pays ; mais qu'on pouvait en partie justifier son intervention par ses buts réformateurs, visant les abus du clergé. Adam Smith dénonçait le poids de la féodalité, John Lind la force du clergé : « the cause of Poland – écrivait-il en 1773 dans ses *Letters concerning the present state of Poland* – is now become the cause of all Europe »²¹. Et encore, en France Mirabeau, Nicolas Baudeau, Mercier de la Rivière ; en Italie Giacomo Casanova, Pietro Verri, Giuseppe Gorani. Venturi retrouvait partout des considérations sur les conditions des paysans, sur la guerre civile, sur la Pologne déchirée entre réforme et liberté²².

« Le problème polonais fut largement débattu dans la France de Choiseul. D'ici partirent les premiers volontaires pour défendre une république contre l'oppression d'une monarchie, celle de Catherine II »²³. Parmi les militaires français au service du roi et de la république de Pologne il y avait Jean-Claude Pingeron, une figure significative dans le monde de l'intermédiation maçonnique et le culturel européen, qui traduisit en français le *Traité des vertus et des récompenses* (1766) d'un élève d'Antonio Genovesi, Giacinto Dragonetti, traité par la suite publié en anglais, en russe, en allemand, en suédois, en espagnol et en polonais, dans la traduction de Teodor Waga parue à Varsovie en 1773²⁴.

Après la 'crise de l'Ancien Régime', Venturi passa dans le volume IV à illustrer sa chute (1776-1789). Paru en 1984, ce volume comprenait

²¹ Ibid., pp. 176-180.

²² Ibid., pp. 201-227.

²³ Ibid., p. 174.

²⁴ *Trattato delle virtù e de' premj. Di Giacinto Dragonetti. A spese di Giovanni Gravier, s.l., 1767 - Traite' des vertus et des récompenses par M.r Hyacinthe Dragonetti. Traduit en francais par un Capitaine de l'artillerie du Roi & de la République de Pologne cy-devant attaché a l'Ecole Royale & Militaire établie a Paris. Aux dépens de Jean Gravier, s.l., 1767. Sur la fortune de ce texte, A.M. Rao, 'Delle virtù e de' premi: la fortuna di Beccaria nel Regno di Napoli', dans *Cesare Beccaria tra Milano e l'Europa*, Convegno di studi per il 250° della nascita, Milano-Roma-Bari, Cariplo-Laterza, 1990, pp. 534-586. On dispose à présent d'une éd. critique éditée par L. Clerici, Milano, Vita e pensiero, 2018.*

deux tomes, pour un total de 1065 pages. Encore une fois un travail immense, qui abordait dans le premier tome la crise définitive de l'Ancien Régime dans les grands États de l'Occident à partir de la révolution américaine (Angleterre, Portugal, Espagne, France), et dans le deuxième les républiques (Genève, les Provinces-Unies) et les empires de l'Est : les révoltes de la Belgique, de la Transylvanie, de la Hongrie, la Russie, la Turquie, la Suède, la Pologne, pour revenir ensuite sur la France, mais s'arrêtant au seuil de la révolution²⁵. Les pays européens furent alors frappés par des révolutions « ambivalentes »²⁶, entre républiques monarchiques et monarchies républicaines, telles que la Suède et la Pologne, jusqu'à ce que la liberté américaine n'arriva à montrer l'exemple d'une « république nouvelle... capable de victoire et de réforme »²⁷.

Les lecteurs de ces nouveaux volumes du *Settecento riformatore* furent frappés par le recours systématique aux gazettes. Si elles n'avaient pas manqué dans les volumes précédents elles étaient maintenant presque privilégiées, ce qui fut aussi critiqué par quelques-uns : l'emploi des gazettes – observa-t-on – accentuait l'attention à la circulation des idées et des représentations des événements d'un bout à l'autre du monde, en négligeant l'histoire administrative et institutionnelle²⁸. On oubliait, toutefois, le travail extraordinaire que Venturi lui-même avait fait sur des dizaines et dizaines de journaux et de revues européens et américains pour son histoire du populisme.

Les gazettes n'étaient pas, évidemment, les seules sources du volume IV du *Settecento riformatore* : une fresque qui encore une fois conjugait culture et politique, écrits érudits et traités économiques, journaux de voyage et correspondances diplomatiques ou privées, traducteurs et traductions d'ouvrages philosophiques... Le cas polonais était abordé en particulier dans le tome deuxième, dans le chapitre intitulé 'Dispotismo, riforme e libertà in Russia, Turchia, Svezia e Polonia'²⁹. « Années de convalescence » cette période, comme l'avait dit le roi Stanislas-Auguste lui-même, après le choc du premier partage. Mais aussi et surtout une époque de changements, dans tous les domaines, économique, cultu-

²⁵ Sur Venturi et les révolutions, cfr. Rao, 'Franco Venturi e le rivoluzioni del Settecento'.

²⁶ M. Roberts, '19 August 1772 : an ambivalent Revolution', dans *L'età dei lumi. Studi storici sul Settecento europeo in onore di Franco Venturi*, Napoli, Jovene, 1985, I, pp. 563-607, à propos du coup d'état de Gustave III.

²⁷ Venturi, *La caduta dell'antico regime*, 1, p. 30.

²⁸ L. Guerci et al., 'Settecento riformatore', *Annali della Fondazione Luigi Einaudi*, XIX, 1985, en particulier C. Capra, 'Immagine e realtà nel "grande progetto" di Giuseppe II', pp. 419-426.

²⁹ Venturi, *La caduta dell'antico regime*, 2, pp. 780-969, dont en particulier les pp. 927-969 sur la Pologne.

rel, politique. Le point central resta le nœud constitutionnel. *Nuove di diverse corti e paesi*, *Gazzetta universale*, *Courier de l'Europe*, *Notizie del mondo*, *La gazzetta di Milano* : Franco Venturi lit et fait lire dans les journaux les nouvelles rebondissant de Varsovie à Vienne à Milan sur les changements en cours. Au début des années 1780, la propagande diffuse une vague d'optimisme sur les réformes, les progrès de la civilisation, la diffusion de l'éducation, l'amélioration de la condition des paysans, etc. Mais d'autres nouvelles arrivaient, bien moins optimistes : à Gdansk sévissait la crise économique, des familles polonaises dans la misère envisageaient de s'installer ailleurs, même aux États-Unis. L'article sur la Pologne dans l'*Encyclopédie méthodique* de 1788 soulignait le triste état du pays malheureux, où des richesses immenses s'opposaient à une extrême misère³⁰.

Lire l'histoire dans les journaux : Venturi abordait dans ce volume IV le problème de la circulation de l'information de manière originale et efficace. Mais il ne renonçait pas, il s'en faut, aux thèmes de l'histoire politique des idées et de leur circulation qui l'occupait depuis des décennies. D'où son attention à la mobilité des hommes et de leurs écrits. Les livres de Stanisław Staszic et d'Hugo Kołłataj, parus à Varsovie en 1787 et 1788-90, étaient parmi les exemples qu'il portait de la réflexion politique polonaise sur l'État et ses institutions. Il suivait les pas de Kołłataj en Italie, Rome, Bologne, Naples : Kołłataj étudia les écrits économiques de Ferdinando Galiani, en 1791-1792 il contribua à faire traduire en polonais la *Scienza della legislazione* di Gaetano Filangieri. De l'autre côté les rapports des italiens avec la Pologne, en particulier ceux de Scipione Piattoli et Filippo Mazzei, le premier à Varsovie en qualité de conseiller du roi et des nobles, le deuxième comme représentant de Stanislas-Auguste à Paris. « Le problème constitutionnel restait au centre de toute la vie politique du pays » : telle était la conclusion de Venturi sur la Pologne des années de la « chute de l'ancien régime »³¹.

Suivant les pas d'écrivains et de voyageurs, de précepteurs et de diplomates, il réalisait ce qui avait été la deuxième partie du programme d'étude qu'il avait exposé dès les années 1950, à savoir la pénétration des Lumières, qui avait quand même touché tous les pays européens :

Sans doute, à Varsovie comme à Amsterdam, à Venise comme à Gênes, les lumières avaient pénétré, de nouvelles forces intellectuelles et de nouvelles mentalités étaient prêtes à bourgeonner, et c'est un phénomène du plus haut intérêt que de voir les antiques idées de liberté s'insérer, grâce à une transformation partielle et difficile, dans les conceptions constitutionnalistes du 18e siècle et de voir refleurir sur des troncs anciens l'esprit humaniste. Toutefois il s'agit là de processus

³⁰ Ibid., pp. 951-952.

³¹ Ibid., p. 927 et 960.

touchant les idéaux plutôt que la politique immédiate, même s'ils devaient avoir finalement une influence notable, surtout en Pologne, dans les Provinces-Unies ou à Genève³².

KoŹłataj, « élevé à Rome », Ignacy Potocki, précepteur des enfants des plus nobles familles polonaises, Pierre Maleszewski, qui avait lui aussi séjourné à Rome, étaient quelques-uns des protagonistes de la rencontre de la Pologne avec l'Europe de la fin du XVIIIe siècle³³. Encore dans le dernier volume de son *Settecento riformatore*, dans lequel il revint sur les pas des réformateurs italiens et sur la vie politique, économique et culturelle des États de la péninsule, Venturi trouvera à Venise, en particulier dans les appels à Stanislas-Auguste du célèbre savant Ruggiero Boscovich, d'autres témoignages des « solidarités entre les républiques archaïques »³⁴.

Une longue continuité, donc, caractérise la vision de la Pologne dans l'œuvre de Venturi. Mais on peut aussi suivre le long des centaines de pages qu'il dédia à son histoire dans le XVIIIe siècle l'évolution de ses sources, des études prises en considération, de sa bibliographie, de ses interprétations, de son historiographie.

J'en donnerai en particulier un exemple, celui de sa lecture de l'ouvrage fondamental de Jean Fabre. Au livre de Jean Fabre sur Poniatowski³⁵, cité dès son rapport de 1953 sur la 'Circulation des idées', Venturi s'inspire largement dans sa célèbre enquête de 1959 sur 'Was ist Aufklärung ? Sapere aude !' d'Immanuel Kant. Dans son livre – observait-il – Jean Fabre avait décrit avec ampleur et efficacité les tentatives de réforme de Poniatowski et l'atmosphère toute particulière des Lumières polonaises, en rappelant la médaille d'or que le roi avait fait forger en 1771 en hommage au fameux savant Stanislao Konarski – « homme vraiment vertueux », écrivait Fabre – sur laquelle, à côté de son image on pouvait lire : *Sapere auso*³⁶. Encore dans son rapport de Stockholm il observait que Jean Fabre et les meilleurs historiens polonais avaient montré que le jugement sur la Pologne des philosophes, comme Voltaire ou Diderot, n'avait pas été aveuglé par le « mirage russe », mais se fondait sur l'impossible réalisation des réformes dans la terre du 'liberum

³² Venturi, *Les Lumières dans l'Europe du 18e siècle*, p. 33.

³³ Venturi, *La caduta dell'antico regime*, 2, pp. 961-969.

³⁴ F. Venturi, *Settecento riformatore. L'Italia dei lumi*, 2. *La Repubblica di Venezia (1761-1797)*, Torino, Einaudi, 1990, p. 418.

³⁵ J. Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières. Étude de cosmopolitisme*, Paris, Belles Lettres, 1952.

³⁶ F. Venturi, 'Contributi ad un dizionario storico I. 'Was ist Aufklärung ? Sapere aude !', *Rivista storica italiana*, LXXI, 1959, pp. 119-128, en français dans *l'Europe des Lumières*, pp. 35-50, maintenant dans *Scritti vari*, pp. 90-103, en part. pp. 99-101.

vetum³⁷. On le retrouve encore dans les Trevelyan Lectures publiées en 1970, cette fois-ci à côté de plusieurs autres auteurs polonais dont les ouvrages – en français, en anglais, ou en polonais – avaient paru dans les années Soixante : Bogusław Leśnodorski, Emanuel Rostworowski, Ryszard W. Wołoszyński et plusieurs autres. Encore une fois dans leurs ouvrages il voyait confirmés de façon évidente les points communs entre la « tragédie prolongée » de la Pologne du XVIIIe siècle et le destin des républiques de l'Europe dans l'âge des Lumières³⁸. De même, en France, Voltaire observait que Catherine introduisait en Pologne la tolérance religieuse ; et Mably et Rousseau dénonçaient de nouveau la faiblesse d'une monarchie élective³⁹. Fabre, à côté d'Ambroise Jobert, est sa source sur la connaissance d'Antonio Genovesi en Pologne⁴⁰.

Mais en 1979 voici une première prise de distance par rapport à Jean Fabre. Son ouvrage – écrivait-il – restait fondamental mais il lui reprochait sa tendance à interpréter l'époque de Stanislas Auguste du point de vue des contrastes entre civilisation et moralité plutôt que du point de vue de la logique politique. Trop souvent – poursuivait-il – il arrivait à la Pologne ce qui arrivait aussi à la Révolution française et au Risorgimento italien : le XIXe siècle risquait de dominer sur le XVIIIe, le romantisme sur les Lumières, le patriotisme sur le cosmopolitisme. Le jugement de Fabre sur le mouvement réformateur polonais lui paraissait trop limité, la réhabilitation qu'il avait réalisée dans le cas de Stanislas Auguste il fallait l'étendre à Voltaire, aux encyclopédistes et physiocrates qui s'étaient penchés sur l'« anarchie polonaise ». Il renvoyait à ce sujet à l'œuvre de Stanislas Kot sur la Pologne dans la littérature politique occidentale, de 1919 ; et, encore, à Leśnodorski, Rostworowski, Ryszard, W. Wołoszyński, auxquels il ajoutait d'autres ouvrages parus entre les années 1960 et les années 1970⁴¹. Il revenait un peu plus loin sur Fabre, à propos de ses notes aux *Considérations sur le gouvernement de*

³⁷ Dans *Scritti vari*, p. 85. Il le répétait plus ou moins dans les mêmes termes dans ses notes sur le rapport de Horst Jablonowski au Colloque d'Uppsala : Commission internationale des Études slaves (Comité Internationale des Sciences Historiques), *Le Mouvement des idées dans les pays slaves pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle. Atti del convegno slavistico tenutosi ad Uppsala il 19-21 agosto 1960*, Firenze, Sansoni, 1962, pp. 27-33, puis 'Quelques notes sur le rapport de Horst Jablonowski : « Le mouvement intellectuel russe pendant la deuxième moitié du dix-huitième siècle », dans *L'Europe des Lumières*, pp. 276-284, dans *L'Europe des Lumières*, maintenant dans *Scritti vari*, pp. 294-295.

³⁸ Venturi, *Utopia e riforma*, p. 113.

³⁹ Ibid., pp. 192-195.

⁴⁰ A. Jobert, *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773-1794). Son oeuvre d'éducation civique*, Paris, Droz, 1941. Cfr. Venturi, *Da Muratori a Beccaria*, p. 537, note 2.

⁴¹ *La prima crisi*, pp. 175-176, note 1.

Pologne de Rousseau. Voici son commentaire : « Sa présentation est très critique à l'égard de Mably et très favorable à Rousseau, poursuivant ainsi, deux siècles plus tard, la discussion entre les positions cosmopolites et nationales des deux philosophes ». Il renvoyait pourtant au livre de Jerzy Michalski sur Rousseau et le républicanisme sarmatique, paru à Varsovie en 1977⁴².

D'autres références encore, il s'en faut, s'ajoutèrent dans le volume de 1984, où il signalait l'importance du travail des historiens polonais après les études de Jobert : l'*History of Poland* de Gieysztor et d'autres (1968) en était une synthèse efficace, tandis que Walicki offrait une vision importante de la tradition politique polonaise⁴³.

Un véritable work in progress, donc, le sien, où la continuité de quelques thèmes principaux était nuancée par la lecture critique des recherches nouvelles, qu'il abordait rapidement et en toute connaissance de cause. Une contribution fondamentale, encore de nos jours, à l'histoire de la Pologne et des Polonais au XVIIIe siècle.

Bibliographie

- Albertone M. (ed.), *Il repubblicanesimo moderno. L'idea di repubblica nella riflessione storica di Franco Venturi*, Napoli, Bibliopolis, 2006.
- Baczko B., 'Curiosità storiche e passioni repubblicane', dans Venturi, F., *Pagine repubblicane*, a cura di M. Albertone, Torino, Einaudi, 2004, pp. VII-XXXI.
- Bianchi P., et Casalino, L., 'Bibliografia degli scritti di Franco Venturi', dans Guerci, L., et Ricuperati, G. (éds.), *Il coraggio della ragione. Franco Venturi intellettuale e storico cosmopolita*, Torino, Fondazione Luigi Einaudi, 1998, pp. 441-478.
- Capra C., 'Immagine e realtà nel "grande progetto" di Giuseppe II', dans Guerci, L. et al., 'Settecento riformatore', *Annali della Fondazione Luigi Einaudi*, XIX, 1985, pp. 419-426.
- Diderot D., *Pages inédites contre un tyran*, Introduction de F. Venturi, Paris, GLM, 1937.
- [Dragonetti G.], *Traité des vertus et des récompenses par M.r Hyacinthe Dragonetti. Traduit en francais par un Capitaine de l'artillerie du Roi & de la République de Pologne cy-devant attaché a l'Ecole Royale & Militaire établie a Paris*. Aux dépens de Jean Gravier, s.l., 1767.
- Dragonetti G., *Delle virtù e de' premi*, ed. critique par Clerici, L., Milano, Vita e pensiero, 2018.
- Fabre J., *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières. Étude de cosmopolitisme*, Paris, Belles Lettres, 1952.

⁴² Ibid., p.195, note 28.

⁴³ *La caduta dell'antico regime*, 2, p. 927, note 1, p. 950, note 6, en référence à A. Walicki, *Philosophy and romantic nationalism : the case of Poland*, Oxford, Clarendon Press, 1982.

- Giarrizzo G., *La storiografia della nuova Italia*, III, 1946-2005, a cura di L. Scalisi, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2022.
- Guerci L. et al., 'Settecento riformatore', *Annali della Fondazione Luigi Einaudi*, XIX, 1985.
- Guerci L. and Ricuperati, G. (éds.), *Il coraggio della ragione. Franco Venturi intellettuale e storico cosmopolita*, Torino, Fondazione Luigi Einaudi, 1998.
- Jobert A., *La commission d'éducation nationale en Pologne (1773-1794). Son oeuvre d'éducation civique*, Paris, Droz, 1941.
- Mincuzzi R. (éd.), *Lettere di Bernardo Tanucci a Carlo III di Borbone. 1759-1776*, Roma, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1969.
- Rao A.M., 'Delle virtù e de' premi : la fortuna di Beccaria nel Regno di Napoli', dans *Cesare Beccaria tra Milano e l'Europa*, Convegno di studi per il 250° della nascita, Milano-Roma-Bari, Cariplo-Laterza, 1990, pp. 534-586.
- Rao A.M., 'Franco Venturi e le rivoluzioni del Settecento', dans Albertone (éd.), *Il repubblicanesimo moderno. L'idea di repubblica nella riflessione storica di Franco Venturi*, Napoli, Bibliopolis, 2006, pp. 449-477.
- Rao A.M., *Lumi riforme rivoluzione. Percorsi storiografici*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2011, pp. 65-86.
- Rao A.M., 'Lumi, Europa, Mezzogiorno : il Settecento di Giarrizzo', *Studi storici*, 59, 2018, 3, pp. 569-610.
- Rao A.M., 'Una storia politica: Giarrizzo, Venturi e i riformatori del Settecento', dans *Convegno in memoria di Giuseppe Giarrizzo* (Roma, 17-18 gennaio 2019), Accademia Nazionale dei Lincei, Atti dei convegni lincei 332, Roma, Bardi edizioni, 2020, pp. 141-181.
- Rao A.M., *Mezzogiorno feudale. Feudi e nobiltà da Carlo di Borbone al Decennio francese*, Napoli, FedOA Press, 2002.
- Roberts M. '19 August 1772 : an ambivalent Revolution', dans *L'età dei lumi. Studi storici sul Settecento europeo in onore di Franco Venturi*, Napoli, Jovene, 1985, I, pp. 563-607.
- Venturi F., *Jeunesse de Diderot*, traduit de l'italien par J. Bertrand, Paris, Skira, 1939, ed. it. *Giovinezza di Diderot (1713-1753)*, Palermo, Sellerio, 1988.
- Venturi F., *Le origini dell'Enciclopedia*, Torino, Einaudi, 1946.
- Venturi F., *Il populismo russo*, Torino, Einaudi, 2 vol., 1952.
- Venturi F., 'La circolazione delle idee', *Rassegna storica del Risorgimento*, XLI, 1954, pp. 203-222.
- Venturi F. (éd.), *Illuministi italiani*, tomo III, *Riformatori lombardi, piemontesi e toscani*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1958.
- Venturi F., 'Contributi ad un dizionario storico I. 'Was ist Aufklärung ? Sapere aude !', *Rivista storica italiana*, LXXI, 1959, pp. 119-128.
- Venturi F., 'L'illuminismo nel Settecento europeo', dans *XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm 21-28 août 1960, *Rapports*, IV, *Histoire moderne*, Göteborg-Stockholm-Uppsala, 1960, pp. 106-135.
- [Venturi F., 'Quelques notes sur le rapport de Horst Jablonowski : « Le mouvement intellectuel russe pendant la deuxième moitié du dix-huitième siècle »], dans Commission internationale des Études slaves (Comité Internationale des Sciences Historiques), *Le Mouvement des idées dans les pays slaves pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle. Atti del convegno slavistico tenutosi ad Uppsala il 19-21 agosto 1960*, Firenze, Sansoni, 1962, pp. 27-33.

- Venturi F. (éd.), *Illuministi italiani*, tomo V, *Riformatori napoletani*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1962.
- Venturi F., Giarrizzo, G., Torcellan, G. (éds.), *Illuministi italiani*, tomo VII, *Riformatori delle antiche repubbliche, dei ducati, dello Stato pontificio e delle isole*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1965.
- Venturi F., *Settecento riformatore. Da Muratori a Beccaria*, Torino, Einaudi, 1969.
- Venturi F., *Utopia e riforma nell'illuminismo*, Torino, Einaudi, 1970.
- Venturi F., *Europe des lumières. Recherches sur le 18e siècle*, Mouton, Paris-La Haye, 1971.
- Venturi F., *Settecento riformatore*, vol. III, *La prima crisi dell'Antico Regime 1768-1776*, Torino, Einaudi, 1979.
- Venturi F., *Settecento riformatore*, vol. IV, *La caduta dell'Antico Regime (1776-1789)*, t. I: *I grandi stati dell'occidente*, Torino, Einaudi, 1984; t. II: *Il patriottismo repubblicano e gli imperi dell'Est*, Torino, Einaudi, 1984.
- Venturi F., *Settecento riformatore. L'Italia dei lumi*, 2. *La Repubblica di Venezia (1761-1797)*, Torino, Einaudi, 1990.
- Venturi F., *Pagine repubblicane*, éd. par M. Albertone, Torino, Einaudi, 2004.
- Viarengo A., *Franco Venturi, politica e storia nel Novecento*, Roma, Carocci, 2014.
- Walicki A., *Philosophy and romantic nationalism : the case of Poland*, Oxford, Clarendon Press, 1982.

Michał Zwierzykowski

Adam Mickiewicz University in Poznań

Faculty of History

e-mail: mzwi@amu.edu.pl

ORCID: 0000-0002-6419-3222

THE MAIN DIRECTIONS OF RESEARCH ON THE EIGHTEENTH-CENTURY PARLIAMENTARISM OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH AFTER 1989¹

Abstract

The study of the parliamentarism of the Polish-Lithuanian Commonwealth, consisting of the interrelated institutions of the Sejm and the sejmiks, has quite a long history, having begun back in the 2nd half of the 19th century. Continued by successive generations of historians, including those during the period of some restrictions in the era of the partition of the state and the communist era 1945-1989, the research, however, to this day is still fragmentary and far from showing a full-scale picture and answering a number of questions that are still relevant. The fate of the parliamentary system, its advantages and disadvantages, its impact on the history of the state and society, as well as its legacy and traditions, many elements of which are still alive today, although not always realized, have also attracted interest in recent decades. This text aims to synthetically show the specifics and main directions of research in Polish historiography after 1989 on various issues of the functioning of the Sejm and the sejmiks, as well as the potential opportunities and serious threats currently facing researchers.

Keywords: historiography, Polish-Lithuanian Commonwealth, parliamentarism, Sejm, sejmiks.

The political breakthrough of 1989 in Polish historiography did not represent a major change in terms of removing barriers to historical research – apart from the Stalinist period – there was a certain freedom in this respect in Poland. This can also be seen in the case of research into the parliamentarism of the former Commonwealth (Rzeczpospolita), which had been conducted with varying degrees of intensity almost con-

¹ This article was written as part of the implementation of the National Program for the Development of the Humanities, project led by Michał Zwierzykowski, No. 11H 18 0011 86, carried out from 2018 to 2024.

tinuously since its beginning in the second half of the 19th century.² This was definitely a qualitative breakthrough in the form of a change in the state's policy towards research (the launch of various grant programmes available in open competitions, awarded on the basis of scientific rather than political evaluation), and above all the opening up of wide-ranging opportunities to travel and make use of innumerable archival and library resources. This was particularly important in the case of Lithuanian, Belarussian, Ukrainian and (above all) Russian collections, which play an enormous role in 18th century research. Another important factor was the breakthrough in the development of the Internet and the exponential increase in the availability of information and photocopies of prints and manuscripts. Unfortunately, nowadays, due to the extensive consequences of the Russian aggression against Ukraine, Polish historians researching the history of the former Commonwealth face new barriers – the total lack of possibilities to travel to Russia and Belarus, and, due to war, also to Ukraine, puts a question mark over undertaking many topics. For obvious reasons, these collections are not, or only marginally, available in electronic form. This is a serious problem that will in the near future affect the quality and progress of work on parliamentarism as well. For a while yet, it will still be possible to use the resources acquired in various forms over the past thirty years. But what next?

The term “parliamentarism” in the case of the former Polish-Lithuanian Commonwealth should also be clarified at this point. From the final formation of the Commonwealth, united by the bonds of the Union of Lublin in 1569, and on the basis of the changes made in the first decades of its existence, the parliamentarism was formed by a complex structure comprising the Sejm and regional assemblies (sejmiks), which elected Sejm deputies, enacted instructions for them and circulated numerous Sejm constitutions, primarily concerning the treasury and the army. In parallel, the sejmiks developed their own powers and structures of territorial self-government.³ It can even be said that the principles of parliamentary systems and self-government functioned in the Republic as two of the fundamental principles of the political system, and both were closely linked.⁴ This relationship, which lasted for almost 200 years, had

² A sort of summary of the achievements of the historiography of parliamentarism before 1989 is a multi-author monograph: J. Bardach, W. Sudnik, (eds), *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995.

³ B. Leśnodorski, *Parlamentaryzm w Polsce*, Kraków, Wydawnictwo M. Kot, 1947.

⁴ Recently wrote about the principles of parliamentary system and self-government more extensively in his textbook on the history of the state and law by the eminent historian and jurist from Kraków W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego*, vol. 1, 2nd edn., Warszawa, Lex a Wolters Kluwer business, 2015, p. 210-211, 217-220.

serious consequences for the specific functioning of the Republic and the Sejm – it was only in the second half of the 18th century that the process of separating territorial self-government from the Sejm and the procedures related to the election of the representatives began. Hence, research into the parliamentarism of the past cannot and is not limited to the study of the history of the Sejm.

Moreover, an important peculiarity of this research after 1989, i.e. after the collapse of the Soviet Union and the emergence of national states, heirs to the traditions and historical legacy of the former Commonwealth (Latvia, Lithuania, Belarus and Ukraine), was the intensive development of research by historians from outside Poland, including on the history of parliamentarism. Since then, its historiography has had an eminently transnational, multilateral dimension.

Research on parliamentarism in such a broad sense, conducted by Polish historians since the second half of the 19th century with varying intensity, has already yielded a significant number of monographs, articles and chapters in monographs, as well as – unusually – a considerable number of source editions. When the first balance sheet was taken in 2012, there were already 2,750 bibliographic items, including nearly 200 editions, more than 2000 books and smaller studies, and more than 400 reviews and polemics.⁵ Over the next 10 years, this number has certainly increased by at least several hundred bibliographic items. Statistical analysis, which we will not go into here, indicated that interest in and the number of publications on parliamentarism increased significantly in the early 21st century (about 56 per year), and this trend continues. Importantly, a certain number of publications, far too modest, have been produced in languages other than Polish – dominated by studies in Lithuanian, Belarusian and Ukrainian, as well as English, French and German. Unfortunately, only a few texts have been found in Italian – all of them concerning the 3rd May Constitution and coming from a single publication, from 1995.⁶ These data obviously refer to the entire output of the historiography of the issue, from its beginnings in the fifteenth century to the end of the eighteenth century.

The specificity of the eighteenth century is already somewhat different. When analysing only those publications that can be attributed to a given century, the situation in 2012 was as follows – 18th century was

⁵ For an attempt to compile this body of work, both of Polish and foreign historiography, on the parliamentarism of the old Republic see: R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej / Bibliography of the parliamentary system of the Nobles' Republic*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2012.

⁶ J. Żurawska, (ed.), *La Costituzione polacca del 3 Maggio 1791 e il costituzionalismo europeo del XVIII secolo. Atti del Colloquio italo-polacco 1991*, Napoli, IUO, 1995.

covered by 761 publications (of which only 124 relate to the period of the reign of the Wettin dynasty 1697-1763) – a large part of them focusing on the declining period of the history of parliamentarism, the deliberations of the Four-Year Sejm, 1788-1792, and its key work, the Constitution of 3rd May. As far as the 18th century is concerned, the research and publication output of recent years has not fundamentally changed these proportions.

In principle, research into parliamentarism after 1989 has continued in all the directions initiated earlier, but there has been a change in the number and degree of interest of researchers in particular topics. Studies on the history of the Sejm and sejmiks are being written, and, which should be particularly emphasised, team and international work on the publication of sources on the history of parliamentarism has been intensified – one could even say that the last 30 years have been a period of catching up in the field of parliamentarism with regard to the search for, collection, processing and publication of sources. The fruits of these activities may appear in the next period.

As far as synthetic approaches covering also the 18th century are concerned, the beginning of the period analysed here resulted in two popular scientific studies by Wojciech Kriegseisen, who presented the functioning of sejmiks in the 17th and 18th centuries,⁷ as well as the history of the Sejm up to 1763.⁸ The monography of Lithuanian part of the parliamentarism given by Andrzej Rachuba was also of great importance.⁹ Further publications on the history of the Sejm, which were very synthetic and tended to repeat earlier findings, appeared on the occasion of various anniversaries – in this field the role of the Sejm Publishing House is significant.¹⁰

The recently published book presenting new chronology of the Sejm is an important scholarly endeavour, albeit not without its shortcomings.¹¹ It brings together basic information organising knowledge about individual Sejms, as well as the key surviving sources (Sejm diaries). This publication will certainly facilitate the work of future historians. Unfortunately, the work of Kraków historians of law on a modern edition of the

⁷ W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1991.

⁸ W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995.

⁹ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2002; see also: A. Rachuba, "Parliamentarism of the Grand Duchy of Lithuania, the Fourteenth-Eighteenth Centuries", *The Sejm Review*, No. 6 (167), 2021, pp. 43-83.

¹⁰ The website of the Sejm Publishing House: <https://wydawnictwo.sejm.gov.pl>.

¹¹ L.A. Wierzbicki, D. Kupisz, (eds.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1793)*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2021.

Sejm Constitutions, which started back in the 90s of the 20th century, has still not reached the 18th century,¹² and what is worse, the way in which the subsequent volumes have been prepared forces historians to make use of old editions and source prints from the 17th and 18th centuries. However, source editions of the 18th century Sejm diaries have been significantly neglected in the period after the year 1989. Although an attempt has been made to use Internet publications¹³ and a team is working on the publication of a comprehensive diary, documenting one of the key and at the same time most bizarre 1717 Silent Sejm¹⁴ – this is still only a drop in the ocean of needs.

An analysis of the chronology of the Sejms convened in the 18th century leads to the sad and well-known observation that the century was a time of deep crisis for this key institution in the political system, and after 1764 of its gradual, though powerfully constrained by Russian violence, revival. Counting from the Sejm of 1696, after the death of John III Sobieski, until the last Sejm, held in 1793, shortly before the collapse of the Polish-Lithuanian state, 58 Sejms took place or should have taken place (of which 15 since 1764). By 1764, when the pernicious principle of the *liberum veto* was in force, most of the Sejms had been, nearly completely, adjourned – this was particularly evident during the reign of August III Wettin, when only one Sejm (1736) successfully completed its deliberations.¹⁵ This situation partly explains the collapse in the production of monographs of individual Sejms, which was typical of research on the Sejms of earlier periods. After 1989, only a few Sejm monographs for the 18th century were published. These studies also began to deviate more and more from the classical model, covering all stages: from the convocation, the pre-sejm campaign, the deliberations of the Sejm to the discussion of the legislative output.¹⁶ Some of the new studies focus only

¹² *Volumina Constitutionum*, vol. 1-5, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995-2022 – these volumes cover the years 1493-1676; work on the next volumes is still in progress.

¹³ See, for example, the attempt at an online edition of the diary of the last Diet of the old Republic, held in Grodno, in 1793: H. Olszewski, (ed.), *Sejm grodzieński 1793*, <https://www.bkpan.poznan.pl/projekty-zakonczone/ELITY/SEJM1793/wstep.htm> (accessed 14 September 2024).

¹⁴ Team grant under the direction of Michał Zwierzykowski, funded by the National Program for the Development of the Humanities (11H 18 0011 86). A recently published multi-author monograph brings together the previous findings of historiography on the subject of the 1717 Silent Sejm: M. Zwierzykowski, (ed.), *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2019.

¹⁵ L.A. Wierzbicki, D. Kupisz, (eds.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1793)*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2021, pp. 209-312.

¹⁶ See, for example, the monograph by W. Filipczak, which is close to the classical model, W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper,

on selected strands of the political and international history of individual Sejms,¹⁷ or the leading issue under deliberation – the most outstanding example of such an approach so far is the extensive study of matters related to the Catholic Church during the Four-Year Sejm, written by the eminent British historian Richard Butterwick-Pawlikowski (published in English and greatly expanded in Polish).¹⁸ There are several reasons for this change, and for the slackening of the monograph's pace. Firstly, the numerous broken Sejms seem less attractive for research than the earlier ones. Secondly, the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century was falling into increasing dependence on foreign powers, particularly Russia, which necessitates in-depth, expensive and time-consuming foreign research – usually difficult to plan in the short time available for writing doctoral dissertations, which in past periods were quite often devoted to just such research. Moreover, the aforementioned emergence of the possibility of queries in foreign archives, where there is a highly dispersed source resource, has raised academic expectations considerably. It is no longer enough today, as it was before, to limit oneself to domestic resources with a few source additions from abroad.

A certain solution to this problem, which has already been applied to the history of the Sejm of the second half of the 17th century, could be the preparation of collective monographs covering a greater number of Sejms¹⁹ – here, however, a much larger and richer source base stands in the way, which is no longer manageable for a single historian, even in the course of many years of research.

Much better in terms of numbers and content is the elaboration of numerous detailed issues in the form of articles and chapters in multi-author monographs, but these are far from solidly filling in the numerous gaps and answering the questions that are still open. An impor-

2000. It is fully represented, among others, by monographs of eighteenth-century assemblies published after 1989: B. Dybaś, *Sejm pacyfikacyjny w 1699 r.*, Toruń, Wydawnictwo TNT, 1991.

¹⁷ See, for example, the monograph by U. Kosińska, *Sejm 1719-1720 a sprawa ratyfikacji traktatu wiedeńskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 2003.

¹⁸ R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788-1792*, Kraków, Wydawnictwo ARCANA, 2012. A much less comprehensive version of this book in English: R. Butterwick, *Polish Revolution and the Catholic Church, 1788-1792. A Political History*, Oxford, University Press, 2012.

¹⁹ Polish historiography of parliamentarism in the seventeenth century can already boast two, relatively new syntheses of the history of the Sejms of the reigns of Jan II Kazimierz and Jan III Sobieski: S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevski, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, vol. 1-2, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000; R. Kołodziej, *"Ostatni wolności naszej klejnot". Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2014.

tant element of parliamentary studies, quite popular in recent decades, is the current of biographical research on individual parliamentarians and senators. There are also more extensive or contributory studies of groups of MPs as part of prosopographical research.²⁰ The latest attempt to review the numerous issues concerning the parliamentarism of the Polish-Lithuanian Commonwealth, including those devoted to the eighteenth century, is a special volume, English-language, of the journal *The Sejm Review* from the year 2021, and especially articles by Andrzej Rachuba, Adam Perlakowski, Dariusz Kupisz, Anna Grześkowiak-Krwawicz, Witold Filipczak or Andrzej Stroynowski.²¹

For the study of parliamentarism and the closely related political life of the state, quite popular post-1989 studies of political thought are crucial – they concern both synthetic approaches and studies of specific authors, writings and political discourse in the broadest sense. The key place in this field for the 18th century undoubtedly falls to A. Grześkowiak-Krwawicz.²² This author has also prepared the latest excellent edition of the May 3rd Constitution 1791, based on the copy used for the work directly during the enactment of this fundamental piece of legislation.²³

An important direction of research in the field of parliamentarism, one might even say increasingly dominant after 1989, is the study of the second part of this system – the regional assemblies (sejmiks). Thanks to new principles of financing and state support for team editing projects, planned in advance for many years, the work of teams in Poznań, Wrocław, Lublin, Toruń and Warsaw, working on the preparation of new editions of sejmik records (broadly defined), including those so far neglected concerning the 18th century, has started in full swing.²⁴ Some of

²⁰ For an overview of such publications through 2012, see in R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej / Bibliography of the parliamentary system of the Nobles' Republic*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2012.

²¹ *The Sejm Review*, 6(167), 2021, edited by Chancellery of the Sejm.

²² Numerous publications by this Author, in particular: A. Grześkowiak-Krwawicz, *Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2006.

²³ A. Grześkowiak-Krwawicz, (ed.), *Konstytucja 3 maja 1791, na podstawie Ustawy Rządowej z Archiwum Sejmu Czteroletniego*, Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie, AGAD, 2018.

²⁴ On the history of the editing of sejmik records, see K. Łopatecki, “Edycje źródłowe akt sejmikowych, przeszłość – teraźniejszość – przyszłość”, *Miscellanea Historico-Iuridica*, 14 (2015), vol. 2. The post-1989 period saw a tremendous increase in interest in the work of editing teams, resulting in the publication of numerous (though still far from complete) series of volumes of sejmik records for the 18th century. For the Crown part of the Republic: M. Zwierzykowski, (ed.), *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696-1732*, Poznań, Wydawnictwo

these efforts are carried out in cooperation with historians from Lithuania and Belarus, and, unfortunately in a symbolic way, also from Ukraine. Research on sejmiks from the Crown area dominates, but work on those from the Grand Duchy of Lithuania has also been solidly launched.²⁵

Editorial work involving many young researchers has given rise to a huge revival in the writing of monographic and detailed works devoted to successive sejmiks, as well as to selected issues and periods of their activity. The great diversity in the forms and principles of functioning of various sejmiks (local governments) within a common parliamentary system, makes it difficult to create synthetic and model approaches. New research in many places modifies the findings of older historiography, especially those relating to the perception of the role and importance of sejmiks in the 18th century, and there is still some way to go before a new synthesis can replace those written in the 19th and 20th centuries.²⁶

An important gap in Polish research into 18th-century parliamentarism is the almost complete lack of comparative studies, with such excellent results as those carried out as late as the 20th century by Polish historians with reference to the systems of Western and Central Europe from the Middle Ages up to the 16th century.²⁷ Their findings included the observation that up to that time the development of Polish

Poznańskie, 2008; M. Zwierzykowski, (ed.), *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733-1763*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2015; M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, (eds.), *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1696-1772 (1792)*, Kraków, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2021 – all these three in the series edited by M. Zwierzykowski, “Staropolski Parlamentaryzm”. For Grand Duchy of Lithuania we have only two source publications edited after 1989 and concerning the 18th century: H. Lulewicz (ed.), *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, vol. 1-2, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2006-2009; M. Jusupović, (ed.), *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2019. Many others are still in development.

²⁵ A comprehensive review of research and especially editorial work on the history of the sejmiks of the Polish-Lithuanian Commonwealth was recently presented in a special volume of the journal *Miscellanea Historico-Iuridica*, Vol. 21 No. 1 (2022): *Editions of the source Regional Parliamentary Assemblies (Sejmiks) Records (Past – Present – Future)*.

²⁶ Extensive literature on sejmik issues was recently presented by a historian from Kraków Jarosław Stolicki, *Sejmiki województw ukraińskich podczas wygnania 1648-1700*, Kraków, Historia Jagellonica, 2023. For the second half of the 18th century, this was done by G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764-1793*, Poznań, UAM, Wydział Historii, 2022.

²⁷ See, for example, the numerous studies by Stanisław Russocki (including many in foreign languages): H. Dziewanowska, (ed.), *Stanisław Russocki – badacz dziejów ustroju i prawa. W 45-lecie pracy naukowej*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1999.

institutions had not diverged excessively from the main developmental lines of Europe.²⁸ The change that took place in the 17th century, the emergence of the Polish state model, defending itself against the development of centralised and militarised state structures, which failed in the 18th century despite the multidirectional reforms initiated, made comparisons less attractive. Meanwhile, long-standing research into the systems of Western European states, including those modelled as centralised and absolutist, shows how many solutions and institutions there were in which this commonality between the two systems of government remained apparent. Also important is the direction of research which has been conducted in Europe for some time, surprisingly without taking into account the case of the Polish Republic, on the so-called “bottom-up” processes of building the State. This direction has been particularly reinforced by subsequent publications initiated at the 2005 Ascona conference on “Building State from Below” (publication 2009).²⁹

Finally, it is worth reflecting on the value and potential of parliamentary studies concerning the area of the former Commonwealth. In the face of new historiographical trends and challenges, are they still worth the financial outlay and commitment of intellectual forces of successive generations of historians? In relation to the specific parliamentarism, the framework of which we have already mentioned, functioning in a multi-ethnic, multi-religious, geographically extensive and extremely socially diverse state which, despite numerous crises and a huge weakening in the face of centralising and militarising European states, remained to the end cohesive and far from centrifugal tendencies of disintegration, this is still a key issue, as successive generations of Polish historians have continually pointed out.³⁰ In spite of the enormous source material

²⁸ The prominent Kraków historian and expert on the eighteenth century, Józef Andrzej Gierowski, while criticizing the phenomenon of absolutism, which was, in his opinion, “a violation of the continuity of the principle of expanding public participation in government, the development of which could be observed in Europe since the Middle Ages”, at the same time stated that “the Republic of the Nobility was an attempt to continue” this principle: J. Maroń, *Spojrzenie Józefa Andrzeja Gierowskiego na usztrój dawnej Rzeczypospolitej*, in M. Markiewicz, (ed.) *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczony i nauczyciel*, Wrocław, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008, p. 95.

²⁹ W. Blockmans, A. Holenstein, D. Schläppi, (eds.), *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*, London: Routledge, 2009. See also among others: K. Dørum, M. Hallenberg, K. Katajälä, (eds.), *Bringing the People back in. State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*, London: Routledge, 2021.

³⁰ Much has been written about the achievements of this complex state, united by a union, in a multi-author monograph: W. Uruszcak, Z. Noga, M. Zwierzykowski, K. Fokt, (eds.), *Unie między państwowe – Parlamentaryzm – Samorządność. Studia*

losses, there is still an inexhaustible resource, which, especially thanks to the efforts of the last thirty years, is being increasingly better recognised and elaborated. It allows new fields of research to be discovered and new questions to be posed.

The specific nature of the functioning of the Sejm and sejmiks has produced invaluable sources regularly written throughout the state, which provide insight into strictly political issues, but also into the international, social, religious, fiscal, economic and military affairs of vast areas. They provide an opportunity to learn about the so-called opinions of the numerous citizens in the Republic – to learn about regional differences, but also to observe many strong areas of cohesion. An excellent example of the potential of parliamentary sources can be found in the source edition compiled not so long ago by Lithuanian historians, who have published in print all the surviving sejmik instructions from the Grand Duchy of Lithuania, enacted for MPs during the Grand Sejm (1788-1792)³¹ – an edition of the much more numerous instructions from the territory of the Crown is still awaiting its publisher.³²

In the face of the processes and phenomena currently besetting the community of the European Union, both internal and international, the experience of a similar, albeit operating within a different scope and geographical, social, political and economic reality, community of many nations of the former Commonwealth, may still be a source of reflection and ideas. It is important that these should not be based on trite schemes constructed since the 18th century for various internal and international needs, but on the latest findings of historians from the successor states – Poland, Lithuania, Belarus and Ukraine – also, and perhaps especially, in the field of the history of parliamentarism and political life.

References

Sources

Jurgaitis R., Stankevič A., Verbickienė A., (eds.), *Lietuvos Dzidžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1792)*, Vilnius, Mykolo Romeris Universitetas, 2015.

z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2020.

³¹ R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, (eds.), *Lietuvos Dzidžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788-1792)*, Vilnius, Mykolo Romeris universitetas, 2015.

³² In recent years, Poznań-based young historian of parliamentarism Grzegorz Głabisz, from the school of Michał Zwierzykowski, has been preparing a project to publish in print all the instructions for deputies to the Great Sejm (1788-1792) with additional materials.

- Jusupović M., (ed.), *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2019.
- Lulewicz H., (ed.), *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, vol. 1-2, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2006-2009.
- Olszewski H., (ed.), *Sejm grodzieński 1793*, <https://www.bkpan.poznan.pl/projekty-zakonczone/ELITY/SEJM1793/wstep.htm> (accessed 14 September 2024).
- Volumina Constitutionum*, vol. 1-5, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995-2022.
- Zwierzykowski M., (ed.), *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696–1732*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2008.
- Zwierzykowski M., (ed.), *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2015.
- Zwierzykowski M., Kołodziej R., (eds.), *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1696–1772 (1792)*, Kraków, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2021.

Literature

- Bardach J., Sudnik W., (eds.), *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995.
- Blockmans W., Holenstein A., Schläppi D., (eds.), *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300–1900*, London: Routledge, 2009.
- Butterwick R., *Polish Revolution and the Catholic Church, 1788–1792. A Political History*, Oxford, University Press, 2012.
- Butterwick R., *Polska rewolucja a Kościół katolicki 1788–1792*, Kraków, Wydawnictwo ARCANIA, 2012.
- Dørum K., Hallenberg M., Katajala K., (eds.), *Bringing the People back in. State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*, London: Routledge, 2021.
- Dybaś B., *Sejm pacyfikacyjny w 1699 r.*, Toruń, Wydawnictwo TNT, 1991.
- Dziewanowska H., (ed.), *Stanisław Russocki – badacz dziejów ustroju i prawa. W 45-lecie pracy naukowej*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1999.
- Editions of the source Regional Parliamentary Assemblies (Sejmiks) Records (Past – Present – Future)*, *Miscellanea Historico-Iuridica*, vol. 21 no. 1 (2022).
- Filipczak W., *Sejm 1778 roku*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 2000.
- Glabisz G., *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764–1793*, Poznań, UAM, Wydział Historii, 2022.
- Grześkowiak-Krwawicz A., (ed.), *Konstytucja 3 maja 1791, na podstawie Ustawy Rządowej z Archiwum Sejmu Czteroletniego*, Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie, AGAD, 2018.
- Grześkowiak-Krwawicz A., *Regina libertas. Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk, Wydawnictwo Słowo/Obraz Terytoria, 2006.
- Kołodziej R., *“Ostatni wolności naszej klejnot”. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana III Sobieskiego*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2014.
- Kołodziej R., Zwierzykowski M., *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej / Bibliography of the parliamentary system of the Nobles' Republic*, Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2012.
- Kosińska U., *Sejm 1719–1720 a sprawa ratyfikacji traktatu wiedeńskiego*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper, 2003.
- Kriegseisen W., *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku). Geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1995.

- Kriegseisen W., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 1991.
- Leśnodorski B., *Parlamentaryzm w Polsce*, Kraków, Wydawnictwo M. Kot, 1947.
- Łopatecki K., "Edycje źródłowe akt sejmikowych, przeszłość – teraźniejszość – przyszłość", *Miscellanea Historico-Iuridica*, 14 (2015), vol. 2.
- Maroń J., *Spojrzenie Józefa Andrzeja Gierowskiego na ustrój dawnej Rzeczypospolitej*, in M. Markiewicz, (ed.) *Profesor Józef Andrzej Gierowski jako uczony i nauczyciel*, Wrocław, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008.
- Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z., *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*, vol. 1-2, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.
- Rachuba A., "Parliamentarism of the Grand Duchy of Lithuania, the Fourteenth-Eighteenth Centuries", *The Sejm Review*, No. 6(167), 2021.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2002.
- Stolicki J., *Sejmiki województw ukraińskich podczas wygnania 1648-1700*, Kraków, Historia Jagellonica, 2023.
- Uruszczak W., *Historia państwa i prawa polskiego*, vol. 1, 2nd edn., Warszawa, Lex a Wolters Kluwer Business, 2015.
- Uruszczak W., Noga Z., Zwierzykowski M., Fokt K., (eds.), *Unie międzypaństwowe – Parlamentaryzm – Samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2020.
- Wierzbicki L.A., Kupisz D., (eds.), *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569-1793)*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2021.
- Zwierzykowski M., (ed.), *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2019.
- Żurawska J., (ed.), *La Costituzione polacca del 3 Maggio 1791 e il costituzionalismo europeo del XVIII secolo. Atti del Colloquio italo-polacco 1991*, Napoli, IUO, 1995.

REVIEWS

Utopia Beringtona w nowym francuskim tłumaczeniu

Rec.: Simon Berington, *Les Mémoires du Sieur Gaudence de Lucques* [*The Memoirs of Signor Gaudenzio di Lucca*, 1737], tłum. i opr. Jean-Michel Racault, Presses Universitaires Indianocéaniques, Université de La Réunion 2024, 318 s.

Jean-Michel Racault nadal kontynuuje swoją misję, której celem jest aktualizacja ważnych dzieł należących do gatunku utopii („*un programme personel de republications de textes anciens*”)¹ w języku francuskim, czy to w formie współczesnych edycji krytycznych czy tłumaczeń na francuski dzieł powstałych w języku angielskim. Nadeszła pora na angielskie dzieło, które jego tłumacz i komentator nie waha się nazwać „arcydziełem” (s. 7). J.-M. Racault stwierdza sam z nietajonym zdziwieniem, że opublikowany przez niego komentarz jest, jak się zdaje, jednym z bardziej gruntownych, jakie poświęcono utopii Beringtona².

¹ Po swoich dwóch zasadniczych pracach, które stanowią najsolidniejsze opracowanie i omówienie w języku francuskim gatunku utopijnej fikcji w XVII i XVIII wieku (*L'utopie narrative en France et en Angleterre, 1675-1761*, The Voltaire Foundation, Oxford 1991; *Nulle part et ses environs : Voyage aux confins de l'utopie littéraire (1657-1802)*, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, Paryż 2003), J.-M. Racault podjął wyzwanie nowego wydania najważniejszych tekstów literackich, które ilustrują gatunek: *Trois récits utopiques classiques: Gabriel de Foigny*, La Terre Australe connue; *Denis Veiras*, Histoire des Sévarambes; *Bernard de Fontenelle*, Histoire des Ajaoiens, opr. J.-M. Racault, Presses Universitaires Indianocéaniques, Université de La Réunion 2020; François Leguat, *Voyage et aventures en deux îles désertes des Indes orientales* [1707] wraz z Julien Tafforet, *Relation de l'île Rodrigue* [1726] et d'Alexandre-Gui Pingré, *Voyage à Rodrigue* [1761-1763], opr. J.-M. Racault, Editions Classiques Garnier, Paryż 2022, s.1-390 [wznowienie wydania z roku 1995]; Peter Longueville, *L'Ermite anglais ou les aventures de Philippe Quarll* [*The Hermit, 1727*], tłum. i opr. J.-M. Racault, Presses Universitaires Indianocéaniques, Université de La Réunion 2023.

² Warto tu odnotować obecność polskiego tłumaczenia ze wstępem w bibliografii naukowej. S. Berington, *Pamiętniki Gaudentia di Lucca*, tłum. Klaudia Kubis, op. Artur Blaim, Krzysztof Filip Rudolf, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2019. J.-M. Racault przyznaje, że nie konsultował tego wydania, ale podaje je w swojej bibliografii. Dodajmy, że Artur Blaim kieruje się dość podobną motywacją jak J.-M. Racault, patronując publikacjom tłumaczeń w języku polskim najważniejszych dzieł utopijnego pisarstwa.

Postać samego Simona Beringtona (1679/80-1755) jest prawdopodobnie praktycznie nieznana polskiemu czytelnikowi, a nawet osobom interesującym się literaturą angielską. Był on katolickim księdzem, pochodzącym ze szlacheckiej, angielskiej rodziny, który wychował się i ukończył studia we Francji. Tam też przebywał w środowisku politycznych emigrantów zebranych wokół dworu Jakuba II Stuarta w Saint-Germain en Laye. Prawdopodobnie do 1716 roku wykładał literaturę i filozofię w Angielskim Kolegium w Douai. Po powrocie do Anglii, aż do swojej śmierci zajmował się katolicką biblioteką w Gray's Inn. Jego dzieła stworzone w tym czasie podejmują szeroką gamę tematów rozciągającą się od teologii aż po politykę. Wydaje się, że jedynym utworem fabularnym są *Pamiętniki Gaudentio di Lucca*³. To dzieło z 1737 roku cieszyło się dużą popularnością aż do początków XIX wieku, ale później zostało stopniowo zapomniane.

J.-M. Racault świadomie podjął się translatorskiego wyzwania proponując francuskojęzycznym czytelnikom wersję, która próbuje jak najwierniej oddać piękno oryginału. Dwa pierwsze tłumaczenia na francuski z XVIII wieku są rzetelnie odnotowane, lecz ich strategia adaptacyjna, zdaniem badacza, pozbawia dzieło pierwotnej wymowy. Recenzowana tutaj publikacja zawiera przedmowę wraz z bibliografią (s. 7-87), tekst właściwy utworu (s. 89-313) oraz indeks imion postaci historycznych lub fikcyjnych wspomnianych w komentarzu lub utworze właściwym z wyłączeniem nazwisk badaczy (s. 315-318). Dodajmy, że po wstępie zamieszczono reprodukcję *Royaume et désert de Barca, et l'Égypte divisée en ses douze Casifs ou gouvernements* Sansona d'Abbeville'a z 1665, która pozwala czytelnikowi uchwycić w przybliżeniu geograficzne wyobrażenie ziem z XVII i XVIII wieku, na których terenie rozgrywa się akcja powieści (s. 79).

Przedmowa tłumacza-wydawcy składa się z kilku części. Na początek badacz podejmuje kwestię autorstwa dzieła, które często przypisywano Berkeley'owi (s. 11-17). Następnie odrzuca interpretację powieści jako zacofanej utopii (s. 17-20), której naturę można lepiej zrozumieć w odniesieniu do kodów gatunkowych oraz do pozostałej twórczości Beringtona (s. 20-26), w której komentuje wybrane pozycje. Z kolei wskazuje nawiązania w *Pamiętnikach Gaudentio di Lucca* do wzorców formalnych, które utwór czasami zdaje się łamać (s. 27-36). Złożona, kilkupoziomowa konstrukcja narracji zostaje rozłożona na poszczególne warstwy (s. 36-42). Po części, która próbuje nakreślić strukturę narracji opartą na schemacie policyjnego dochodzenia prowadzonego przez inkwizycję (*enquête*) (s. 42-47), badacz omawia charakterystykę fikcyjnego społeczeństwa Me-

³ Do źródeł bibliograficznych, które J.-M. Racault wymienia, warto jeszcze dodać A. Blaim, *Gazing in Useless Wonder. English Utopian Fiction 1516-1800*, Peter Lang, Oxford 2013, s. 114-125.

zzoraniu (s. 47-55). Dzieło Beringtona skrywa również dawkę głębokiej refleksji antropologicznej wedle XVIII-wiecznych założeń (s. 56-64). Badacz wskazuje przy tym na niespójności w konstrukcji dzieła oraz proponuje ich wytłumaczenie w duchu epoki (s. 64-76). Na sam koniec J.-M. Racault omawia wybory metodyczne, które kierowały nim w przedstawionej publikacji (s. 76-78).

J.-M. Racault, znawca strategii i schematów gatunkowych, od samego początku wskazuje podstawowe założenia, którymi kieruje się dzieło Beringtona. Utwór ten wpisuje się w grupę tekstów, które licznie powstawały i krążyły wśród francuskojęzycznych i anglojęzycznych czytelników w latach 1675-1761, to jest w tzw. złotym wieku utopii⁴. Powtarzalność tego modelu z końca XVII wieku oraz jego wariacji jest traktowana jako jeden z punktów wyjścia do analizy specyfiki tej formy gatunkowej, której jednym z najlepszych przykładów okazuje się dzieło Beringtona. Kategoria *réécriture* jest jednym z podstawowych założeń, które pozwalają na rzucenie, przynajmniej częściowo, nowego światła na te zagadkowe teksty oraz pozwala lepiej zrozumieć wrażliwość czytelników przełomu XVII i XVIII wieku. Dość często postrzegany jako marginalny, korpus utopijnych powieści oddaje ówczesne zainteresowania fikcyjnymi narracjami, które nie tyle proponują jednoznaczne przesłanie, co raczej zapraszają czytelnika do poszukiwania tego przesłania, kiedy suma narracyjnych i fikcyjnych strategii zniekształca je, zaciera lub wręcz usuwa⁵.

Omawiany komentarz wychodzi ze ściśle określonej definicji, jaką niestrudzony filolog ukuł przed laty, a która ciągle aktualna, kładzie silny akcent na literacki wymiar gatunku utopii, oparty na dziełach Denisa Veirasa i Gabriela de Foigny⁶. Wierność tej decyzji metodologicznej nie dziwi u profesora literatury francuskiej, przywiązanego do filologicznego rygoru i jasności analizy, tym bardziej, że prowadzi ona do bardzo satysfakcjonujących wniosków.

⁴ Redaktorzy *Dictionnaire de l'utopie au temps des Lumières* podkreślają, że w ciągu XVIII wieku powstało około 150 utworów, które wykorzystują tę formę gatunkową w różny sposób. Ich obserwacje pokrywają się z komentarzami J.-M. Racaulta, które dotyczą definicji utopii oraz jej periodyzacji. *Dictionnaire critique de l'utopie au temps des Lumières*, red. Bronisław Baczek, Michel Porret, François Rosset, Georg Éditeur, Chêne-Bourg 2016.

⁵ Obserwacje J.-M. Racaulta łączą się np. z pracami Colasa Duflo, który wskazuje na specyfikę oświeceniowego pisarstwa czyniącego z fikcji teren eksperymentów założeń i koncepcji tradycyjnej i nowej filozofii. C. Duflo, *Les Aventures de Sophie : La philosophie dans le roman au XVIIIe siècle*, CNRS Editions, Paryż 2013.

⁶ J.-M. Racault, *L'utopie narrative en France et en Angleterre*, op. cit., s. 22. Odnajdujemy, że od niedawna polski czytelnik może odkryć dzieło Veirasse'a w tłumaczeniu: *Historia Sewarambiana*, tłum. i opr. Przemysław Kossakowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2024.

We wprowadzeniu J.-M. Racault daje czytelnikowi erudycyjny podkład do zrozumienia zawitych i wieloznacznych zagadnień poruszanych przez Beringtona. Konsekwentnie omawia najważniejsze zagadnienia narracyjnej konstrukcji, wskazując na intertekstualny dialog między najważniejszymi dziełami epoki. Te fikcyjne *Pamiętniki* nie tylko sugerują związki między pisarstwem angielskiego katolika a przygodami Gaudentia, ale również wymagają wnikliwej obserwacji argumentów, które padają w wyobrażonych negocjacjach ze zwolennikami różnych filozoficznych opcji: wolnomyślicieli, ateistów, deistów, zwolenników Hobbesa czy innych interpretatorów rodzącej się antropologii. J.-M. Racault z filologiczną sumiennością przywołuje nieznane źródła, których treść dostarcza koniecznego uzasadnienia fikcyjnej fabuły, jak na przykład omówienie maszyny inkwizycji, którą syntetycznie przedstawia treść relacji Charles'a Dellona z 1687 roku. Ale chyba najbardziej zachwyca odwaga egzegety, który postanawia zmierzyć się z zawitymi, ale istotnymi niejednoznacznościami dzieła. Entuzjazm badacza wyrażony w sformułowaniu „*Essayons pourtant*” przynosi bardzo ciekawą lekturę luki tekstualnej, która ukrywa przed czytelnikiem ważne elementy biografii narratora-podróżnika a którą często próbowali zapełnić niezręczni imitatorzy Beringtona. Wyzwanie odsyła do estetyki typowej dla oświeceniowej zabawy intelektualnej, która z jednej strony opiera się na stosowaniu różnych wybiegów z zakresu opowiadania genetycznego omawianego przez Jana Hermana⁷, a z drugiej znajduje przyjemność w subtelnej grze niedopowiedzeń. Najbardziej zastanawiające fragmenty dzieła Beringtona, takie jak luka tekstualna czy epizod karnawału w Wenecji, uzyskują stosowne omówienie, które nie odbiera im uroku, ale pozwala jeszcze bardziej docenić smak tajemnicy.

W oryginale Beringtona tekst jest ciągły, nie ma podziału na rozdziały z wyjątkiem części poświęconej opisowi społeczności Mezzoranii, w której autor i wydawca zamieszczają nagłówki: „*Of Their Religion*”, „*Of Their Opinion Concerning the Transmigration of Souls and the Science of Physiognomy*”, „*Of Their Laws and Customs*”, „*Of Their Form of Government*”, „*More Particulars of Their Publick Œconomy*” i „*The Education of Their Women, and Marriages*”⁸. Oddzielne miejsce zajmują „Uwagi signora Ruediego”, które w oryginalnym wydaniu zajmują dwie strony. J.-M. Racault zdecydował się na podzielenie całego tekstu *Pamiętników* na cztery części, nadając im nazwy odzwierciedlające symetrię etapów narracji oraz konstrukcji ramowej utworu: „*Vers l'Orient*”, „*Vers la Mezzoranie*”, „*En*

⁷ J. Herman, *Le récit génétique au XVIIIe siècle*, Voltaire Foundation, Oxford 2009.

⁸ S. Berington, *The Memoirs of Signor Gaudentio di Lucca, taken from his confession and examination before the Fathers of the Inquisition at Bologna, in Italy*, T. Cooper, Londyn 1737, s. 187, 195, 202, 207, 214.

Mezzoranie” i „*Vers l’Occident*”; co pozwoliło na przesunięcie adnotacji Rhediego na dół strony z wcześniej ustaloną sygnalizacją „N.D.S.R.: notes érudites du Sieur Rhedi” (s. 78). Badacz i tłumacz uzasadnia wybraną organizację swoją własną decyzją, która z pewnością wynika z troski, aby współcześni czytelnicy oraz badacze mogli łatwiej czerpać z opublikowanego ponownie dzieła (s. 78).

Opracowanie i tłumaczenie J.-M. Racault jest kolejną pozycją naukową, która przybliży nam nie tylko literackie formy oświeceniowego pisarstwa, ale wprowadza w grę filozoficznych spekulacji. Francuska publikacja zasługuje na uwagę zainteresowanych literaturoznawców, historyków a nawet filozofów.

Stanisław Świtlik

(Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II)

Dorota Dukwicz, *Na drodze do pierwszego rozbioru. Rosja i Prusy wobec Rzeczypospolitej 1768–1771*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2022.

W 1772 r. ościenne potencje, łamiąc wszelkie zasady i tradycje prawne, dokonały pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. Dyfamacyjne kampanie uczestników podziałowego bezprawia, w które wprzęgnięte zostały pierwsze pióra oświeconej Europy, przekonać miały opinię publiczną o winie szlacheckiego narodu. Rosja, Prusy i Austria poprzez podział terytorium szlacheckiej republiki dać miały jedynie odpór polskiej anarchii, która rozlewając się na Stary Kontynent, zagrozić mogła ogólnemu bezpieczeństwu. Historiograficzne chóry państw rozbiorowych, kreśląc na pięciolinii dziejów fałszywe nuty, zacierały ślady odpowiedzialności swoich mocodawców. Po dwustu pięćdziesięciu latach i wielu wcześniejszych rozprawach na temat tego, jak doszło do I rozbioru, rekonstrukcji dyplomatycznej gry mocarstw prowadzącej do tego wydarzenia dokonała Dorota Dukwicz. Autorka jest znawczynią epoki stanisławowskiej, specjalizującą się w historii dyplomacji i dziejach kultury politycznej. Wśród opublikowanych przez nią prac na szczególną uwagę zasługuje rozprawa poświęcona politycznym pryncypiom dworu petersburskiego wobec Rzeczypospolitej po pierwszym rozbiore: „Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego 1772–1775”¹.

Omawiana praca składa się ze wstępu i trzech części, z których każda została podzielona na rozdziały i podrozdziały. Całość tomu uzupełniają obszernie konkluzje (przedstawione w języku polskim i angielskim), wykaz skrótów, bibliografia oraz indeks osobowy. Rozprawa stanowi klasyczne studium z zakresu historii stosunków międzynarodowych i dziejów dyplomacji. Autorka dążyła do zrozumienia i opisania gry prowadzonej przez Rosję i Prusy wobec Rzeczypospolitej w latach 1768–1771, zrekonstruowania obrazu wzajemnych relacji obu mocarstw oraz wskazania miejsca spraw polskich na tle innych wyzwań, przed którymi państwa te stanęły. Chodzi zwłaszcza o wojnę turecką i kryzys w Szwecji, a w Rzeczypospolitej o konfederację barską. Celem rozprawy była szczegółowa analiza mechanizmów, które doprowadziły do decyzji o pierwszym

¹ Dorota Dukwicz, *Rosja wobec sejmu rozbiorowego warszawskiego (1772–1775)* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, 2015).

rozbiórce, ustalenie, kto był jej inicjatorem, jakie motywacje nim kierowały i kiedy dokładnie zapadło rozstrzygnięcie.

Dotychczasowi badacze nie dysponowali pełnym obrazem sytuacji. Dukwicz wykazała, że XIX-wieczne edycje źródeł, na których jej poprzednicy się opierali, zwłaszcza *Сборник Императорского Русского Исторического Общества* (SIRIO), w którym opublikowano relacje pruskiego posła nad Newą, Victora Friedricha von Solmsa, przedstawiały materiał w sposób selektywny i tendencyjny². Jako pierwsza porównała relacje zawarte w SIRIO z ich rękopiśmiennymi oryginałami przechowywanymi w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie-Dahlem. Wykorzystała również monumentalną pruską edycję źródłową *Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen* oraz rosyjską i austriacką korespondencję dyplomatyczną, przechowywaną w archiwach w Wiedniu i Moskwie. Dodatkowo posłużyła się materiałami kartograficznymi, co umożliwiło jej zrekonstruowanie rosyjskich planów delimitacji.

Pierwszą część rozprawy, zatytułowaną „1768–1769 – kryzys *systemu północnego*”, otwierają rozważania dotyczące tajnej konwencji rosyjsko-pruskiej z maja 1767 r. Tło dla jej podpisania stanowiła rosyjska interwencja w Polsce, mająca wymusić równouprawnienie polityczne dysydentów (ewangelików i prawosławnych). Na wypadek militarnego zaangażowania się dworu berlińskiego w ewentualną wojnę w Rzeczypospolitej, o ile ta spowodowana zostałaby wmieszaniem się państw trzecich w sprawy polskie (chodziło głównie o Austrię), Prusy chciały zapewnić sobie terytorialne odszkodowanie (*dédommagement*). Nie wspominały o jego szczegółach (i nie ma ich w konwencji), ale nad Newą dobrze wiadano, że chodziło o ziemie szlacheckiej republiki. Przemilczenie terenów, które miały służyć do „odszkodowania”, nie było przypadkiem – wszak Rosja w konkluzji sejmu repninowskiego (1767/1768) udzieliła Rzeczypospolitej gwarancji nie tylko ustrojowej, ale także terytorialnej, czyli poręczyła jej integralność. Zarówno konwencja z 1767, jak i gwarancja z 1768 r. są elementami powracającymi w całej narracji i stanowią punkty odniesienia dla polskich wątków w relacjach rosyjsko-pruskich w badanym przez Autorkę okresie, aż do jesieni 1770 r. Zważywszy, że gwarancja całości terytorialnej Rzeczypospolitej powstała w czasie, gdy elity rosyjskie przygotowywały się do aneksji dużej części ziem zachodniej sąsiadki („plan Czernyszewa”), Dukwicz uznała ową gwarancję za sposób podkreślenia, że o całości ziem Polski decyduje wyłącznie Rosja.

² Taż, „Publication of Prussian Diplomatic Materials in the *Sbornik Imperatorskogo RusskogoIstoricheskogo Obshchestva* as a Tool of the Politics of History of the Russian Empire: Remarks on the Completeness of the Edition”, *Kwartalnik Historyczny*, t. 127, English-Language Edition, nr 4 (2020), s. 47–76.

Był to sygnał dla Prus, że decyzja o „odszkodowaniu” kosztem Rzeczypospolitej nie należy do Berlina.

W tej części omówiono również reakcje Petersburga i Berlina na wybuch konfederacji barskiej oraz wpływ rozpoczętej jesienią 1768 roku wojny rosyjsko-tureckiej na sprawy polskie w kontekście relacji Katarzyny II i Fryderyka II. Dukwicz podkreśliła, że względy wizerunkowe zaostrzały stanowisko Petersburga wobec żądań formułowanych przez stronę polską (zarówno konfederatów, jak i dwór warszawski), dotyczących rezygnacji z narzuconego Rzeczypospolitej równouprawnienia innowierców oraz gwarancji, które utrwalały słabość polskiego ustroju. Badaczka wzbogaciła obraz polsko-rosyjskich negocjacji w Warszawie, prowadzonych w 1768 roku przez ambasadora Nikołaja W. Repnina. Próbował on skłonić króla i Czartoryskich do przystąpienia do rekonfederacji, przy czym Rosja kategorycznie odmawiała ustępstw w kwestii gwarancji ustrojowych i praw dysydentów. Warto także podkreślić, że Dukwicz, wbrew opinii części historyków, potwierdziła ustalenia dziełnastowiecznego badacza rosyjskiego, Nikołaja W. Czeczulina. Zgodnie z nimi, po tureckiej deklaracji wrogości Petersburg nie dążył do szybkiego zakończenia wojny barskiej. Trwanie konfederacji było korzystne dla Rosji, która wykorzystywała Rzeczpospolitą jako zaplecze wojenne i szlak przemarszów na Bałkany. Część pierwszą zamykają dwa podrozdziały, poświęcone stosunkom rosyjsko-brytyjskim oraz sytuacji w Szwecji, gdzie za sprawą francuskich inspiracji doszło do poważnego naruszenia korzystnego dla Rosji *status quo*.

Część druga „1769 – wahania polskiej polityki Rosji” – poświęcona została w dużej mierze rokowaniom rosyjsko-pruskim o odnowienie sojuszu z 1764 r., do którego ostatecznie dzięki staraniom Berlina włączono konwencję z 1767 r. Jednym z ciekawszych ustaleń w tej części jest wykazanie, że tzw. plan Lynara z lutego 1769 r. nie był – jak chciała dotychczas większość badaczy – nieudany i pozbawionym znaczenia pruskim sondażem rozbiorowym. W istocie stanowił on bowiem część negocjacji sojuszniczych. Był odpowiedzią na rosyjską prośbę o wskazanie przez Fryderyka II konkretnego zakresu pożądanego nabytków terytorialnych kosztem Rzeczypospolitej i przyczynił się do wprowadzenia do rosyjsko-pruskiego dyskursu sugestii o dokooptowaniu do podziałowej spółki wiedeńskiego Burgu. Była to propozycja rewolucyjna, zważywszy istniejącą od lat 40. XVIII w. wrogość między Prusami i Austrią. W drugiej części rozprawy Autorka prześledziła nieudany początek misji w Warszawie kolejnego rosyjskiego ambasadora Michaiła N. Wołkońskiego. Wysłanemu do Rzeczypospolitej, w pierwszym rzędzie dla dokonania oceny sytuacji dyplomacie, nie udało się zorganizować antybarskiej rekonfederacji, która wedle planów, sformułowanych jeszcze w 1768 r., miała przejąć

kontrolę nad Rzeczpospolitą i stać się instrumentem rosyjskiej polityki nad Wisłą. Jako nader ważny moment w relacjach rosyjsko-polskich Dukwicz wskazała obradującą w październiku 1769 r. Radę Senatu, której wyniki zostały uznane w Petersburgu za wstęp do zerwania stosunków z Rosją. Próby pozyskania przez Warszawę mediacji państw trzecich w odbiorze Wołkońskiego i jego zwierzchników urosły do rangi zamachu na dominującą pozycję Rosji w Rzeczypospolitej. W znacznym stopniu przyczyniły się też do powstania przekonania o załamaniu się rosyjskiego systemu w państwie polsko-litewskim. I ten właśnie fakt w połączeniu z niepowodzeniem tworzenia alternatywnego ośrodka poparcia dla polityki rosyjskiej stwarzał wrażenie wyczerpania wszelkich możliwych sposobów kontynuowania rosyjskiej polityki w Rzeczypospolitej. W zakończeniu Dukwicz słusznie zwróciła uwagę, że dotyczyło to tylko sfery politycznej. Kwestie militarne nadal pozostawały na marginesie głównego nurtu polskiej polityki dworu petersburskiego.

Źródła nie pozwoliły Autorce dokładnie uchwycić momentu, w którym Katarzyna II podjęła decyzję o rozbiórze. Z dużą dozą prawdopodobieństwa wykazała ona jednak, że szala decyzji ku opcji rozbiorowej przechyliła się pomiędzy schyłkiem listopada 1769 a początkiem marca 1770 r. Widać to w rysującym się od listopada 1769 r. zainteresowaniu Petersburga szansami zbliżenia między Berlinem i Wiedniem oraz złożonej w lutym 1770 r. deklaracji kierującego polityką zagraniczną imperium ministra Nikity Panina o tym, że Rosja nie czuje się zobowiązana strzec integralności terytorialnej Rzeczypospolitej. Od wskazania na źródłowe poszlaki obrazujące zasadniczą zmianę, która dokonała się w polskiej polityce Rosji na przełomie lat 1769 i 1770 Dukwicz rozpoczęła część trzecią książki („1770-1771 – rozbiór”). Badaczka wykazała, że Petersburg wyczekiwał tylko dogodnego momentu, aby Berlinowi ujawnić decyzję rozbiorową. Przełom nastąpił jesienią 1770 r., gdy szala zwycięstwa w wojnie z Turcją tak wyraźnie przechyliła się na rzecz Rosji, że mogła ona dyktować Prusom (i Austrii) warunki pacyfikacji Rzeczypospolitej. Autorka przedstawiła wizytę księcia Henryka Pruskiego w Petersburgu na przełomie 1770 i 1771 r., jako pierwszy etap rosyjsko-pruskiej negocjacji rozbiorowych i zakończyła narrację w momencie powzięcia przez Panina w marcu 1771 r. przekonania, że także Austria przystąpi do rozbioru. W części trzeciej książki znalazł się również opis schyłku ambasady Wołkońskiego w Warszawie oraz wskazanie, jakie cele w związku z koniecznością przygotowania przedpola do realizacji rozbioru postawiono przed kolejnym ambasadorem, wysłanym do Rzeczypospolitej wiosną 1771 r. Kaspresem von Saldernem.

Dzięki szczegółowej analizie źródeł dyplomatycznych, autorka zakwestionowała dawniejsze ujęcia historiograficzne. Przede wszystkim

dowodła dominującej roli Rosji w procesie decyzyjnym prowadzącym do rozbioru. Wykazała, że decyzja o pierwszym rozbiorze zapadła w Petersburgu już na przełomie lat 1769/1770, a dopiero później została zakomunikowana Prusom, co rzuca nowe światło na charakter współpracy obu mocarstw. Dukwicz poddała w wątpliwość dotychczasowe poglądy na temat roli i znaczenia Prus w polityce Rosji, wskazując, że monarchia Hohenzollernów nie była równorzędnym partnerem w relacjach z imperium carskim. Szczegółowo przeanalizowała także koncepcję „systemu północnego” jako narzędzia rosyjskiej dominacji, dowodząc, że wbrew opiniom swoich poprzedników, którzy przedstawiali ten układ jako niemal równorzędny sojusz, Rosja traktowała go jako mechanizm podporządkowywania państw północnych swoim interesom. Zakwestionowała również tezę o znaczącym wpływie konfederacji barskiej na decyzję o rozbiorze, dowodząc, że w procesie prowadzącym do podziału nie odegrała ona poważniejszej roli.

Precyzyjna analiza złożonej gry dyplomatycznej mocarstw stanowi efekt długotrwałych badań archiwalnych i rozległych kwerend bibliotecznych. Kluczowe w tych ustaleniach było wykorzystanie obszernej bazy źródłowej. Rekonstrukcja politycznych pryncypiów europejskich gabinetów, wzorcowo przeprowadzona przez Autorkę, wymagała także dogłębnej znajomości wielojęzycznej literatury przedmiotu oraz krytycznego doń podejścia.

Choć na pierwszy rzut oka w omawianej pracy dostrzec można by pewne luki czy niedopatrzenia, bliższa analiza ujawnia, że są one wynikiem świadomego i uzasadnionego wyboru. Autorka prowadzi złożoną, wielowątkową narrację, która wymaga od czytelnika zarówno uważnej lektury, jak i dobrej znajomości omawianej problematyki w fachowej literaturze. Podjęty temat, który w literaturze przedmiotu nie stanowi przecież ziemi nieznanej, wymagał rekonstrukcji na wyjątkowo szczegółowym poziomie. To właśnie detale okazały się kluczowe dla zrozumienia relacji rosyjsko-pruskich oraz dla precyzyjnego ukazania okoliczności podjęcia decyzji o rozbiorze i mechanizmów, które ją warunkowały.

Pominięcie szczegółowego opisu roli Austrii jako trzeciego zaborcy wydaje się w pełni uzasadnione. W kluczowym okresie poprzedzającym pierwszy rozbiór Austria odgrywała rolę drugorzędną, a jej udział w podziale terytorium Rzeczypospolitej wynikał głównie z potrzeby zapewnienia trwałości zmian granic. Autorka zrozumiale koncentruje się na polityce gabinetowej i rekonstrukcji gry dyplomatycznej głównych aktorów, co umożliwia dogłębną analizę *arcana imperii*. Warto jednak zauważyć, że czynniki ekonomiczne, takie jak kwestie handlowe czy fiskalne, również miały istotne znaczenie. W XVIII-wiecznych dyskusjach gabinetowych wartość prowincji często oceniano w sposób bardzo pragmatyczny,

co czyniło zagadnienia gospodarcze integralną częścią polityki. Autorka sygnalizuje te wątki, a ich pogłębienie przez kolejnych badaczy mogłoby znacząco wzbogacić analizę przedstawionych procesów.

Dukwicz zwraca uwagę na problem prestiżu jako czynnika motywującego polityków epoki ancien régime'u. Wątku tego nie rozwija wszakże w szerszym kontekście. W omawianej pracy prestiż pozostaje w tle bardziej wymiernych czynników, takich jak siła militarna czy dyplomacja. W XVIII wieku polityka zagraniczna była bowiem kształtowana przez wiele czynników, w tym rację stanu, rywalizację o terytoria, równowagę sił, interesy gospodarcze, politykę dynastyczną, religię, propagandę czy idee oświeceniowe. Należy podkreślić, że prestiż stanowił istotny element działań politycznych epoki, na co zwracała uwagę między innymi Katarzyna II. Podejmując sprawę dysydencką w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta, Katarzyna II wyraźnie dążyła do wzmocnienia prestiżu cesarstwa, traktując działania na rzecz ewangelików i prawosławnych jako skuteczne narzędzie kształtowania wizerunku Rosji jako potęgi nie tylko politycznej, ale i moralnej³. Podobne przekonanie wyrażał Wolter, który utrzymywał, że działania cesarzowej przyniosą jej chwałę, podnosząc zarazem rangę jej państwa w oczach Europy⁴. Ten wątek bez wątpienia wymaga pogłębionej analizy, szczególnie w kontekście jego znaczenia dla kluczowych decyzji politycznych, w tym tych prowadzących do rozbioru Rzeczypospolitej.

Książka Doroty Dukwicz, będąca świadectwem imponującej wiedzy, rzetelności i zdolności krytycznych autorki, znacząco wzbogaca historiografię pierwszego rozbioru. Pokazuje również, że badania oparte na szerokiej podstawie źródłowej mogą przynosić istotne nowe ustalenia nawet w odniesieniu do tematów uznawanych za dobrze zbadane.

Jacek Kordel

(Uniwersytet Warszawski)

³ Zofia Zielińska, *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766* (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2012), s. 203, przyp. 29.

⁴ Voltaire do Étienne Noël Damilaville'a, 23 maja 1767, w *Correspondence and Related Documents*, t. 32: *April–December 1767, Letters D14078–D14634*, wyd. Theodore Besterman, (Geneva, Banbury, and Oxford: Institut et Musée Voltaire et Voltaire Foundation, 1974), s. 123–124 (list D14194).

W królestwie kokietek i kokieterii

Rec.: Laurence Sieuzac, pt. *La Coquette. Naissance et fortune d'un type sociolittéraire (XVIIe-XVIIIe siècles)* [Kokietka. Narodziny i studium typu socjo-literackiego (XVII-XVIII w.)], Classiques Garnier, coll. « L'Europe des Lumières », Paryż 2024, 854 s.

Obszerna monografia autorstwa Laurence Sieuzac wpisuje się w nurt badań dotyczących miejsca oraz roli kobiet w literaturze i kulturze, a także związków między literaturą a zjawiskami kulturowo-społecznymi, takimi jak wykwintność (*préciosité*) czy rozkwit salonów francuskich w XVII i XVIII w. O ile kokietka-uwodzicielka jako postać archetypowa istniała od zawsze w literaturze, o tyle typ socjo-literacki pojawił się w połowie XVII w, w szczególności w komediach Moliera, a rozwinął się w XVIII wieku u Dancourt'a, Regnard'a oraz w zmienionej, pogłębionej formie u Marivaux. Studium stanowi „podróż po fascynującej krainie kokietek, czasem strofowanych, czasem wyśmianych, ale zawsze niepokojących”¹. Kogo określano mianem kokietki? Na czym polegała kokieteria? Jaki obraz kokietek wyłania się z tekstów literackich powstałych w latach 1660–1800. Przystudiowanie postaci kokietki jako typu socjo-literackiego wynikało z potrzeby polemiki z kilkoma utrwalonymi przekonaniem, według których kokieteria była jedynie cechą kobiet, dotyczyła wyglądu i zachowania mającego na celu uwiedzenie jak największej liczby przedstawicieli płci męskiej, a uosobieniem kokieterii były aktorki.

Monografia przedstawia genezę i ewolucję literackiej postaci kokietki zaczynając od romansu barokowego i komedii okresu klasycyzmu, przez osiemnastowieczne powieści, utwory narracyjne i teatr (ze szczególnym uwzględnieniem twórczości Marivaux), po powolne zanikanie pod koniec XVIII w. wynikające z przemian społeczno-historycznych. W pierwszej części zatytułowanej „Genealogia kokietki” (*Généalogie de la coquette*) Laurence Sieuzac analizuje pochodzenie i znaczenie terminów „kokietka”, „kokieterijny” czy „kokietować”, aby wykazać pewne cechy stałe

¹ *La Coquette. Naissance et fortune d'un type sociolittéraire (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Paryż, Classiques Garnier, coll. « L'Europe des Lumières », 2024. Fragment z płaszczyzny tylnej obwoluty. Wszystkie cytaty i tytuły nietłumaczone na j. polski są w moim przekładzie.

typu socjo-literackiego. Dowiemy się między innymi, że w XIII w. termin „kokiet” („*coquet*”) oznaczał „kogutka” („*un petit coq*”), czasownik „kokietować” („*coqueter*”) znaczył w XVI w. „puszyć się jak kogut” („*se pavaner comme un coq*”). Pod koniec następnego stulecia słownik Akademii Francuskiej z 1694 r. definiuje obszerniej terminy związane z modną w salonach kokieterią, zaś w powieściach i komediach roi się od postaci zalotnych. I tak przymiotniki „kokieteryjny”, „kokieteryjna” określają kobiety lub mężczyzn uwodzicielskich, udających prawdziwe uczucia. Autor słownika sygnalizuje, że przymiotnik „kokieteryjna” („*coquette*”) może być używany jako rzeczownik, a czasownik „kokietować” („*coqueter*”) oznacza „być kokietem/kokietką” („*être coquet/coquette*”). Znaczeniu pejoratywnemu, krytycznemu stosunkowi do kokieterii, towarzyszy zafascynowanie opisywanym zjawiskiem. Autorka monografii zauważa ponadto, że o ile „kokiet” jest charakteryzowany w kilku słowach, o tyle „kokietkę” opisywano szczegółowo, a definicję ilustrowano cytataми ze znanych autorów.

Kokietka stanowi emanację swojej epoki i jej wykwinntnej, salonowej literatury, w której króluje niepodzielnie. Pochodzi z wyższych sfer (arystokracji lub bogatej burżuazji), jest bywalczynią salonów, posiada znakomity gust, zarówno jej ubiór jak i maniery są wyszukane i eleganckie. Lubi rozrywki, intrygi, nie poddaje się miłości, ale czaruje, uwodzi, gra przyjętą rolę tak, aby w pełni panować nad swoim salonowym królestwem. Nic więc dziwnego, że jest wdzięczną postacią teatralną od Moliéra po Marivaux.

Ważną kwestią jest związek kokietki z *précieuse*, kojarzącą się z molierowską „wykwintnisią”, czyli z satyrą, a nie z samym zjawiskiem kulturowo-literackim zwanym *préciosité*, które dotyczyło, najogólniej rzecz ujmując, dążenia kobiet postępowych, o ambicjach społecznych i literackich, do realizacji swoich postulatów. W karykaturach, np. *La Précieuse ou le mystère des ruelles* (*Wykwintnisia lub tajemnice salonów*) księdza de Pure czy w niektórych scenach *Krytyki szkoły żon* lub *Improwizacji w Wersalu* Moliéra, przenoszono cechy kokietki, postaci już w literaturze i kulturze zakorzenionej, na *précieuse*. Nie tylko utożsamiano oba typy, aby karykatura była bardziej obraźliwa, ale też przeciwstawiano kokietkę-wykwintnisię kokietce pruderyjnej, co najlepiej obrazują molierowskie Celimena i Arsinoe z *Mizantropa*.

Laurence Sieuzac definiuje typy kokietek, przedstawia wykorzystanie tej postaci w utworach należących do różnych gatunków. Poznamy postaci kokietek w powieściach, np. w mało znanej *Relacji z Królestwa Kokieterii* (*La Relation du Royaume de Coquetterie*) księdza d'Aubignac'a czy w hicie z epoki, czyli w *Artamencie czyli Cyrusie Wielkim* (*Artamène ou Le Grand Cyrus*) panny de Scudéry, w tekstach moralistów i myślicieli

(np. w *Charakterach* La Bruyère'a czy w *Satyrze X* Nicolas'a Boileau) i w teatrze (np. postaci fałszywych i prawdziwych kokietek w komediach P. Corneille'a, u Moliera czy wreszcie postać matki-kokietki w sztukach Donneau de Visé i Philippe'a Quinault).

Druga część monografii poświęcona jest panowaniu kokietki na scenie w XVIII wieku. Autorka śledzi przemiany postaci w balecie, w operze komicznej i w komedii, coraz bardziej łzawej, umoralniającej i przypominającej dramat mieszczański. Wesołe kokietki ustępują miejsca kokietkom napiętnowanym lub ukaranym, na powrót wtłoczonym w ramy społeczne, z którymi próbowały zerwać. Z jednej strony, np. według Rousseau, kobieta jest stworzona, by się mężczyźnie podobać, z drugiej strony kokietka jest postacią wyemancypowaną, która doskonale potrafi używać swoich wdzięków, aby uwodzić i zwodzić nigdy nie dając się ujarzmić. Trzeba więc albo ją ukarać albo, co częste w sztukach oświeceniowych, wyleczyć z kokieterii miłością. Zakochana, przestaje być niebezpieczna, staje się zaprzeczeniem samej siebie.

Kokietka jest obecna nie tylko w teatrze, ale także w literaturze narracyjnej XVIII w., prawdziwej „akademii kokietek”, przedstawiającej całą gamę uwodzicielskich postaci i zachowań. Sieuzac wyróżnia kilka typów, np. kokietki złośliwe, kokietki śmieszne, Paryżanki, a następnie analizuje niektóre szczególne odmiany kokieterii jak np. kokieterię dworską, kokieterię i nikczemność, kokieterię delikatnych kobiet czy kokieterię jako sztukę kochania. Zastosowany klucz pozwala autorce monografii prześledzić ewolucję postaci w wielu utworach (znanych autorów np. Laclos, Prevosta, Montesquieu, Diderota, Crébillona syna, i nieznanych np. Boduiera de Villemert czy Françoise-Albine Puzin de La Martinière-Benoist) i na wielu płaszczyznach. O ile wspólnym elementem łączącym wszystkie kokietki jest gra między „tak” i „nie”, między obietnicą, a odmową, o tyle motywy kierujące postaciami są bardzo zróżnicowane: przemożne pragnienie strojenia się i podobania się, pożądanie, narcyzm, nuda, wpływ środowiska, rywalizacja, chęć upodobnienia się do innych, ambicja i zdobycie władzy, zemsta, pragnienie niezależności, strach przed innymi, przed seksualnością, przed macierzyństwem, przed starością, przed samotnością, przed samym sobą i wreszcie strach przed śmiercią. Z kilkoma wyjątkami (panie Gomez, Genlis, Riccoboni, Benoist, Méheust, Cottin) w opisywaniu kokietek specjalizują się mężczyźni, a ich dyskurs nigdy nie jest neutralny i odzwierciedla ich poglądy społeczno-polityczne, idee filozoficzne, często też ma charakter prześmiewczy. Tym niemniej autorzy i narratorzy są zafascynowani postaciami kokietek, które im bardziej są niebezpieczne tym bardziej przyciągają i intrygują. Kokietka cyniczna, potrafiąca manipulować innymi, pozostaje postacią bardziej frapującą niż kokietka nawrócona.

Autorka poświęca osobną część twórczości Marivaux, pisarza, którego wyrafinowany styl był obiektem krytyki i prześmiewczych komentarzy dużej części mu współczesnych i zauważa, że to „stylistyczna kokieteria Marivaux stała się częścią składową mariwodażu, terminu, którego jako pierwszy użył Diderot w liście do Sophie Volland”² i który najpierw służył krytyce dramatopisarza, a potem zaczął symbolizować to, co najlepsze i najbardziej oryginalne w jego pisarstwie. Obok takich pojęć jak „pułapka”, „próba”, czy „to coś” (*le je-ne-sais-quoi*), to właśnie kokieteria Marivaux (autorka rozumie pod tym pojęciem oryginalny styl pisarza i finezyjną analizę psychologiczną uczuć bohaterów) stanowi esencję mariwodażu, klucz do zrozumienia jego utworów. Marivaux potrafi jak nikt inny uchwycić moment narodzin miłości, z wielką maestrią opisuje ścieranie się miłości z miłością własną, jest znawcą zmagania kobiecej duszy z wszechogarniającym uczuciem, z własnymi pryncypiami i z własną kokieterią, a jego analizy są przekonujące i prawdziwe.

Kokietka stała się muzą Marivaux, postacią będącą alter ego autora, bo tak właśnie interpretowana jest postać Marianny. Marivaux daje kokietce życie, jak Pigmalion Galatei i sprawia, że przestaje być malowaną lalką, jej serce ożywa, postać staje się uosobieniem kobiecości, która znajduje w Mariannie najpełniejszy, wysublimowany wyraz. Marivaux zadaje fundamentalne pytania: czy kokieteria jest cechą wrodzoną kobiety? Naturalną czy kulturową? Czy jest esencją kobiecości? Czy jest wyuczona? Czy ubezwłasnowolnia kobiety czy jest drogą do emancypacji?

Pytania te, pozostawione w pewnym zawieszeniu przez pisarza, są przedmiotem rozważań w ostatniej części monografii, w której Laurence Sieuzac poddaje analizie miejsce kokieterii w osiemnastowiecznych traktatach moralnych, filozoficznych i pedagogicznych. Większość ich autorów obawia się zarówno kokieterii kobiecej jak i męskiej. Ta ostatnia prowadzi do upodobnienia się mężczyzn do kobiet, czyli do poniżenia tych, którzy są podporą systemu patriarchalnego. Według Kościoła kokieteria jest narzędziem diabła służącym zniszczeniu ludzkości i pozbawieniu jej zbawienia. Kokietka i kokiet zamiast troszczyć się o swoją duszę dbają

² Tamże, s. 443. N.B. Françoise Rubellin, zasłużona marivaldystka, odkryła, że to jej imienniczka, pani de Graffigny, wyprzedziła w inwencji słownej Diderota: « Marivaudage » : histoire d'un néologisme | BnF Essentiels, dostęp z 3 maja 2025 r. Pełna wersja tego artykułu: « Sur l'apparition du mot marivaudage et de l'expression tomber amoureux », *Marivaudages : théories et pratiques d'un discours*, dir. Catherine Gallouët, Studies on Voltaire, Oxford, 2014, s. 11-17. Ta sama badaczka sygnalizuje swój artykuł w sieci o genealogii wyrażenia *tomber amoureux*, także przypisywanego Marivaux : « *Tomber amoureux* » : un néologisme en procès, « Fabula-LhT », December 2023, nr 30, « La Littérature en formules », dir. O. Belin, A.-C. Bello et L.Radut-Gaghi, URL: <http://www.fabula.org/lht/30/rubellin.html>. DOI: <https://doi.org/10.58282/lht.3958>.

o swój wygląd i ciało, nie myślą o życiu wiecznym, a jedynie o doczesnych przyjemnościach.

Spółeczeństwo francuskie XVIII wieku jawi się jako „spółeczeństwo kokieteryjne”, w którym kokieterii się naucza. I nie chodzi tylko o kobiety (choć lusterko i wrzeciono symbolizują edukację płci pięknej), ale również o mężczyzn. O ile uwodzicielska kokieteria kobieca związana jest zarówno z pragnieniem podobania się i uwodzenia jak i z chęcią posiadania władzy oraz dążeniem do emancypacji, o tyle kokieteria męska dotyczy przesadnego dbania o wygląd i jest sygnałem zniewieściałości będącej obiektem kpin, ale też postrzeganej jako realne niebezpieczeństwo. Jedna prowadzi do zaniku tradycyjnych ról społecznych i niemożliwości prokreacji, druga do chaosu w życiu prywatnym i społeczno-ekonomicznym: kokietki zaniedbują dom, męża, dzieci i rujnują własną rodzinę, społeczność, a nawet kraj.

Autorka widzi w opisywanej socjecie pierwsze oznaki tego, co później nazwiemy społeczeństwem konsumpcyjnym: wiek oświecenia sprzyja rozwojowi przemysłu odpowiadającego na potrzeby mody, kokietki są jej ambasadorkami i głównymi aktorkami *teatrum mundi*, a symbolem tego świata jest Maria-Antonina oskarżana o wykorzystywanie władzy królewskiej dla własnych celów, o frywolny tryb życia w Trianon, o odwlekanie dania Francji następcy tronu, o malwersacje finansowe i doprowadzenie królestwa do ruiny. Razem z nią znika wiek kokieterii i kokietka osiemnastowieczna. Powróci w innym wcieleniu w kolejnym stuleciu.

Monografia Laurence Sieuzac przedstawia wieloaspektowy obraz kokieterii i kokietek. Ewolucja typu jest szczególnie dobrze wykazana na przykładzie twórczości Marivaux, który doprowadza do zmiany postrzegania kokietki: z postaci śmiesznej staje się ona postacią poruszającą, wyrażającą najgłębsze ludzkie obawy. I te o utratę urody, młodości, wdzięku, i te o szczęście osobiste, uznanie, reputację. Kokietka przed lustrem nie tylko narcystycznie podziwia swoje oblicze, ale przede wszystkim zagląda w głąb własnej duszy. Jej zmienność, beztroska i skłonność do uciech skrywają obsesyjny strach przed starością i śmiercią, mają zagłuszyć poczucie egzystencjalnego niepokoju.

Pisząc o kokieterii Sieuzac porusza zagadnienia antropologiczne, socjologiczne, ideologiczne i polityczne. Dzięki temu studium wykracza poza ramy literackie, a raczej osadza teksty literackie w szerokim kontekście kulturowo-społecznym. Obszerna bibliografia oraz indeks postaci literackich kokietek stanowią dodatkowy walor tej łączącej wiele pól badawczych monografii.

Monika Kulesza

(Instytut Romanistyki UW)

***Edward Gibbon et Lausanne. Le Pays de Vaud à la rencontre des Lumières européens*, dir. Béla Kapossy et Béatrice Lovis, Gollion, Infolio, 2022, s. 525, il.**

Edward Gibbon to jeden z najbardziej znanych twórców oświecenia. Jego wielotomowa rozprawa o kryzysie i upadku cesarstwa rzymskiego (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Londyn 1776–1789) uznawana za początek nowoczesnej historiografii przyniosła mu sławę w całej Europie. Można by wręcz zaryzykować twierdzenie, że w którymś momencie narodził się swoisty kult, którym otaczano wielkiego historyka, a później w wieku XIX pamięć o nim. Stosunkowo szybko osoba Gibbona i jego dzieło stały się przedmiotem badań naukowych, tak że w tej chwili istnieje na ten temat obszerna literatura. W badaniach tych autor historii upadku cesarskiego Rzymu jawił się przede wszystkim jako przedstawiciel oświecenia angielskiego, w kontekście historii i kultury swego rodzinnego kraju. Warto jednak pamiętać, że środowisko angielskie nie było jedynym, w którym przebywał i które go ukształtowało. Kilkanaście lat życia spędził bowiem w Szwajcarii, a konkretnie w Lozannie i były to lata bardzo ważne zarówno dla jego formacji intelektualnej, jak dla kształtu jego dzieła, które w dużej mierze tu właśnie powstawało. Gibbon był w Lozannie trzykrotnie. W latach 1753–1758 jako młodzieniec (urodził się w roku 1737) kształcił się pod opieką pastora Daniela Pavillarda. Pośrednim efektem tej edukacji była jego pierwsza publikacja *Essai sur l'étude de la littérature* (Londyn 1761). Po raz kolejny odwiedził miasto w czasie podróży do Włoch i spędził w nim blisko rok od maja 1763 do kwietnia 1764, obracając się w kręgach jego elity intelektualnej i towarzyskiej. Ostatecznie w roku 1783 osiadł tam na stałe (zmarł w czasie podróży do Anglii, w Londynie w roku 1794), tam powstały kolejne tomy jego historii Rzymu i tam też ją ukończył w swoim domu zwanym Maison de la Grotte.

Już choćby z tego wyliczenia widać, jak ważnym miejscem była dla niego Lozanna. Zresztą nie tylko dla niego. To należące wówczas do republiki berneńskiej niewielkie, liczące sobie w połowie wieku XVIII 7 tysięcy mieszkańców miasto, ze swoją Akademią, towarzystwami naukowymi i żywym ruchem intelektualnym stanowiło znaczący ośrodek oświecenia, odwiedzany chętnie przez uczonych i ludzi kultury, a zarazem ważne miejsce na mapie wędrówek edukacyjnych młodych arystokratów. Dość

przywolać braci Mniszchów i ich lozańskiego preceptora Elie Bertranda, którzy zresztą w omawianym tomie także się pojawiają.

Bo też przedstawiane tu wydawnictwo nie tylko pokazuje i analizuje związki angielskiego historyka i, jak to ładnie określono „*sa ville de coeur*” (s. 14), ale także szeroką i bardzo bogatą panoramę kultury oświecenia Lozanny i regionu Vaud. Jest ono podsumowaniem projektu badawczego *Gibbon et Lausanne*, zapoczątkowanego nowymi odkryciami archiwalnymi dokonanymi w początkach XXI wieku. Wzięli w nim udział badacze zajmujący się historią idei, religii, literatury, sztuki, historią materialną, ale także archeolodzy i specjaliści zajmujący się turystyką i lokalnym dziedzictwem przeszłości. Jest to podsumowanie niewątpliwie imponujące – dość powiedzieć, że na ogromne wydawnictwo w niespotykanym dziś raczej formacie duże folio składają się 72 teksty autorstwa 35 badaczy oraz kilkaset ilustracji, które nie tylko wzbogacają wywód, ale też stanowią jego integralny składnik. Warto podkreślić tę ostatnią cechę, bowiem w pewnym sensie forma książki przypomina po trosze katalog (nieistniejącej) wystawy. Nie tylko ze względu na ilość ilustracji, ale także na formę wypowiedzi. Obok obszernych rozpraw problemowych znajduje się w niej wiele krótkich, bogato ilustrowanych analiz, bądź opisów odnoszących się do konkretnych źródeł archiwalnych, dzieł sztuki (obrazów, rzeźb) lub artefaktów (porcelana, wizytowniki, żetony do gry, ubrania). Można powiedzieć, że w pewnym sensie stanowią one kontrapunkt dla większych i bardziej syntetycznych tekstów, a może swoiste intermezzo, nieco lżejszy przerywnik, a trzeba dodać, że zawsze są bardzo interesujące, uzupełniając i urozmaicając wywody.

Zaangażowanym w projekt badaczom udało się dotrzeć do całego szeregu nieznanych, zapoznanych lub niedocenianych źródeł archiwalnych dotyczących zarówno pobytu Gibbona w Lozannie, jak historii samej Lozanny, jej życia towarzyskiego, kulturalnego, literackiego, czy ideowego. Przedmiotem analizy stały się nie tylko źródła pisane, ale także dzieła sztuki (malarstwo, rzeźba, architektura), czy przedmioty stanowiące szeroko rozumiane świadectwa kultury materialnej epoki, w tym cały szereg pamiątek po słynnym historyku od nienotowanego wcześniej w katalogach jego portretu (współczesnej kopii dzieła Reynoldsa) po klucze do bramy ogrodu nieistniejącej dziś siedziby Gibbona. Odkrycia te były możliwe dzięki drobiazgowym kwerendum w zbiorach archiwów i muzeów Lozanny i kantonu Vaud, ale także dzięki specyfice Szwajcarii – nieprzerwanej przez wojny ciągłości jej tradycji – wiele z tych pamiątek wciąż znajduje się bowiem w rękach rodzin związanych ongiś z Gibbonem więzami przyjaźni, przede wszystkim potomków rodziny de Charière de Sévery najbliższych przyjaciół Anglika w okresie, kiedy osiadł w Lozannie na stałe.

Książka dzieli się na siedem części podporządkowanych głównemu założeniu, by „*entrent en resonance avec les traces laissées par Gibbon*” (22). Część I „*Religion et éducation*” oprócz ogólnych, niejako wstępnych rozdziałów poświęconych toczącym się w Lozannie dysputom teologicznym i znaczeniu jej kultury w rozwoju intelektualnym Gibbona (David Wormersley, Christian Grosse) zawiera rozważania o roli tego ośrodka jako ważnego punktu na mapie oświeceniowych *grand tour* dobrze urodzonych młodzieńców (Danièle Tosato-Rigo, Radosław Szymański, Ariane Devanthéry), a obok tego dość ogólnego obrazu, niejako na zbliżeniu pokazano elementy edukacji Gibbona w czasie jego pierwszego pobytu w Lozannie (Bela Kapossy), a także portret opiekuna i preceptora młodego Anglika pastora Pavillard i jego żony (Béatrice Lovis). Ten ostatni rozdział jest właśnie przykładem wspomnianych wcześniej swego rodzaju „zbliżeń”, analiz konkretnych obiektów. Tytułowe określenie „portret” należy bowiem traktować dosłownie – nie jest to, jak można by się spodziewać, charakterystyka rodziny lozańskich gospodarzy Gibbona, ale reprodukcja i krótka analiza ich malarskiego konterfektu.

Kolejna część o dość ogólnym i niezbyt precyzyjnym tytule „*Histoire et archéologie*” sprawia wrażenie najmniej spójnej. Znalazły się w niej rozważania na bardzo różne tematy, choć niewątpliwie dominuje historia, czy to w aspekcie dziejów Szwajcarii i ich lozańskich badaczy (B. Kapossy, Kilian Rustichelli), czy to wczesnych historycznych zainteresowań Gibbona (B. Kapossy, D. Wormersley). Zawiera ona również bardzo interesujący artykuł o źródłach jego chronologicznych koncepcji tak ważnych dla jego późniejszego dzieła (Frederick P. Lock, Georges Meylan). Obok tego są też teksty poświęcone podróżom do Rzymu i ich malarskiej dokumentacji (Pierre Chessex), a także antycznym zainteresowaniom mieszkańców regionu Vaud (Nicolas Consiglio). O ile część I wyraźnie odnosi się do pierwszego, formacyjnego pobytu Gibbona w Lozannie, to część II można by uznać za nawiązanie do swego rodzaju „międzyczasu” w jego życiu – podróży do Rzymu i drugiego, najkrótszego pobytu w mieście nad Lemanem, czasu w którym nie powstawało jeszcze jego dzieło, ale w którym ukształtował się jako historyk.

Choć w tytule trzeciej części „*Politique et révolution*” wyraźnie wyeksponowano właśnie rewolucję, to nie wszystkie zamieszczone w niej teksty do niej się odnoszą. Część z nich istotnie pokazuje sytuację i nastroje w kantonie Vaud w czasie rewolucji francuskiej, a także nastrój bohatera książki, jego stosunek do francuskich emigrantów i pomysły powrotu do Anglii wobec zagrożenia spokoju Lozanny (D. Tosato-Rigo). Jednak są tam też artykuły poświęcone okresowi wcześniejszemu i problemom republiki berneńskiej, a ściślej ocenie sytuacji Berna przez Gibbona w kontekście analizowanego przez niego kryzysu i upadku innej republiki – Rzymu

(B. Kapossy). W tym wypadku swego rodzaju kontrapunktem jest analiza malarstwa Jacquesa Sableta i przedstawionej na jego obrazach alegorii republiki berneńskiej (B. Kapossy).

Nie będę ukrywać, że dla mnie osobiście najciekawsze są części książki, odnoszące się do różnych aspektów najdłuższego pobytu Gibbona w Lozannie. Zaczynają je teksty zebrane pod tytułem *Sociabilité et divertissement*. Po rozdziale wprowadzającym w życie towarzyskie Lozanny i miejsce w nim oraz jego wysoką ocenę przez angielskiego gościa (Damiano Bardelli) następuje kilkanaście rozdziałów i rozdziałików poświęconych konkretnym instytucjom – towarzystwom literackim, masonerii (D. Bardelli, D. Tosato-Rigo), a przede wszystkim konkretnym ludziom z najbliższego otoczenia historyka – osobne teksty poświęcono najbliższemu przyjacielowi Gibbona Jacquesowi Georgesowi Deyverdun (D. Bardelli), przedstawicielom rodziny Charière de Sévery (Sylvie Moret Petrini, Léonard Burnand, D. Bardelli). Znalazł się tu także artykuł poświęcony miłości Gibbona do Suzanne Curchod, z którą w czasie jego pierwszego pobytu w Lozannie połączyło go gorące uczucie, wobec sprzeciwu jego rodziny nieuwieńczone małżeństwem (L. Burnand). Tekst ten jest interesującym przykładem nieoczywistego ujęcia problematyki, gdyż wbrew temu, czego spodziewa się czytelnik, nie jest analizą historii owego związku, ale późniejszych gorących o niego sporów. Tym gorętszych, że sława miała otoczyć nie tylko Gibbona, ale i obiekt jego uczuć – to wszak późniejsza Mme Necker żona generalnego kontrolera finansów króla Francji, właścicielka jednego z najsłynniejszych salonów paryskich, matka Mme de Staël. W subtelnej analizie autor pokazuje, jak trudno jest, nawet dysponując autentycznymi wyznaniem z epoki, odtworzyć rzeczywiste uczucia uczestników wydarzeń.

W tej części książki znalazły się też artykuły poświęcone modnym rozrywkom towarzyskim – prywatnemu teatrowi (B. Lovis), grze, czy ściślej grom towarzyskim, których zresztą Gibbon nie cenił (Ulrich Schädler), towarzyszą im wspomniane już krótkie teksty stanowiące swego rodzaju ich uzupełnienie, czy właśnie kontrapunkt, a pokazujące (na ilustracjach i w opisach) m. in. karty i żetony do gry, kolekcję osiemnastowiecznych kart wizytowych rodziny Charière de Sévery, a także elementy strojów tejeż rodziny przechowywane w Muzeum Historycznym w Lozannie (U. Schädler, Vincent Lieber, Claude-Alain Künzi).

Kolejną część *Arts et littérature* otwierają dwa artykuły poświęcone literackim próbom Gibbona – jego pierwszemu dziełku *Essai sur l'étude de la littérature* (François Rosset) oraz wydawnemu razem z Georgesem Deyverdun periodykowi *Mémoires Littéraires de la Grande Bretagne* (1768–1769) (Valérie Cossy). Szczególnie interesująca wydaje się próba odpowiedzi na pytanie, co ukształtowało poglądy młodego autora *Essai*

i czy rzeczywiście był to przede wszystkim efekt jego lozańskich studiów, co sugerował sam Gibbon. Większą część tego fragmentu książki stanowią jednak teksty poświęcone dziełom z zakresu sztuk pięknych – malarstwu pejzażowemu (Sylvie Costa Paillet), lozańskim mistrzom pasteli (B. Lovis), wreszcie imponujący gruntownością poszukiwań źródłowych obszerny tekst omawiający liczne podobizny Gibbona – portrety, kamee, karykatury itp. (William Hauptman). Spośród drobnych tekstów dopełniających niewątpliwie najciekawszy jest ten poświęcony *panneaux* zdobiącym salon w zamku Mézery z autentycznymi scenami z życia osiemnastowiecznych lozańskich salonów (B. Lovis).

Część artystyczna nie byłaby kompletna bez muzyki i istotnie zamyka ją artykuł poświęcony upodobaniom muzycznym Gibbona, a także bałom i koncertom w La Grotte (Constance Frei).

Na dobrą sprawę jest to już wprowadzenie do problematyki przedstawionej w kolejnej części tomu *La grotte, lieu de vie et de memoire*. Co prawda po słynnym budynku i niemniej słynnym ogrodzie pozostała obecnie tylko tablica pamiątkowa, jednak czytelnik przedstawianego tu tomu ma wrażenie, że zwiedza je ścieżka po ścieżce i pokój po pokoju, i to nie tak jak zwiedza się muzeum, ale jak odwiedza się siedzibę sławnego gospodarza wciąż w niej obecnego. Takie wrażenie sprawia już pierwszy tekst poświęcony przebudowie i wyposażeniu La Grotte oraz zaplanowaniu jej ogrodu najpierw przez George'a Deyverdun, a później przez samego Gibbona (Dave Lüthi). Towarzyszą mu liczne plany i wizerunki zarówno budynku, jak otaczającej go oazy zieleni, którą Gibbon miał szczególnie cenić. Osobne artykuły poświęcono lozańskiemu księgozbiorowi Gibbona, a także jego późniejszym losom (Silvio Corsini), ale też wystrojowi biblioteki w La Grotte, a przede wszystkim wykonanym w fabryce Wedgwooda, zdobiącym ją popiersiom słynnych uczonych i filozofów (Roland Blatter). Autorom artykułów znajdujących się w tej części udało się pokazać nie tylko materialne otoczenie mieszkańca La Grotte, ale też w znacznym stopniu codzienne życie jego gospodarstwa, a przynajmniej wydatków na nie, które szczegółowo odtworzono na podstawie dokładnym ich wykazów zachowanych w archiwach (F. P. Lock). Drobny, ale cennym uzupełnieniem tego obrazu są teksty o należącem do Gibbona serwisie obiadowym Wedgwooda oraz o pewnym obrazkowym menu obiadowym (R. Blaetter, Aline Jeandrevin).

Ten ostatni niewielki artykuł jest godny przywołania jako przykład docenienia przez badaczkę źródła o pozornie niewielkim znaczeniu – dwukartkowego świstka, na którym nieznany autor narysował i żartobliwie opisał układ stołu i menu obiadu, na którym adresat karteczki Georges Deyverdun nie mógł być obecny, czego zdaniem nadawcy powinien żałować. Mistrzowska analiza pozwoliła autorce artykułu odnieść się do

kwestii obyczajowych, kulinarnych, towarzyskich, a zarazem sprawić, że ma się uczucie uczestnictwa w owym obiedzie. Czy na pewno kartki te sporządził Gibbon? Argumenty autorki na rzecz tej tezy są przekonujące, ale jeśli nawet nie – *se non è vero è ben trovato*. Swego rodzaju zamknięciem historii pobytu Gibbona w La Grotte jest artykuł poświęcony jego „ostatniemu latu w Lozannie” (Patrick Vincent) i jego ówczesnymżywionym kontaktom towarzyskim z przebywającą w Szwajcarii księżną Devonshire i jej bliskimi. Gibbon zmarł w Londynie, jednak pamięć o nim pozostawała silnie związana z Lozanną. Tę część książki, choć jeszcze niecały tom, kończy tekst poświęcony swego rodzaju kultowi Gibbona w okresie romantyzmu i związanym z nim podróżom do Lozanny i do La Grotte, jak określa je autorka (A. Devanthéry) „*les pèlerinages gibbonien*” (487).

Właściwym zamknięciem książki jest niewielka część zatytułowana *Archives et reliques*, w której omówiono historię spuścizny Gibbona w archiwach lozańskich oraz rolę rodziny de Charière de Sévery w zachowaniu owej spuścizny (Gilbert Coutaz). Ostatni, niewielki tekst poświęcony jest kluczom od ogrodu Gibbona przechowywanym po dziś dzień w rodzinie de Sévery (B. Kapossy). Trudno o bardziej wymowny symbol – nie ma już od dawna ogrodu ani jego właściciela, ale pamięć pozostała i o niej także jest w pewnym sensie ta książka.

Dzięki ogromnej pracy autorów, a przede wszystkich pomysłodawców projektu i redaktorów tomu otrzymaliśmy dzieło nie tylko ważne, ale i piękne. Na dobrą sprawę ilustracje zasługiwałyby na osobne omówienie. Jak już powiedziano, nie tylko dopełniają teksty, ale stanowią niejako osobną narrację, dokumentując życie i kulturę Lozanny epoki oświecenia i życie w niej najwybitniejszego historyka tej epoki.

Pisząc recenzję tak obszernego tomu, poruszającego tak różnorodne zagadnienia, można powiedzieć, tak bogatego w treść, ma się dojmujące poczucie niedosytu, niemożności pokazania wszystkich poruszanych w nim kwestii. Pozostaje tylko zachęcać do jego lektury. Tym bardziej, że tom ten ma jeszcze jedną cechę niezbyt częstą w przypadku dzieł naukowych. Otóż czytając zawarte w nim rozprawy i szkice, a przynajmniej większość z nich, odnosi się wrażenie, że zarówno poszukiwania źródłowe, jak opis ich wyników sprawiały uczestniczącym w projekcie badaczom dużą przyjemność, co więcej ta przyjemność udziela się także odbiorcy ich tekstów.

Anna Grześkowiak-Krwawicz

Promieniowanie wieku światel

Recenzja: Teresa Kostkiewiczowa, *Wokół Oświecenia. Studia i szkice*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN i Pro Cultura Litteraria, Warszawa 2024, 225 s.

Wprowadzeniem do lektury najnowszej książki Teresy Kostkiewiczowej, opatrzonej tytułem *Wokół oświecenia. Studia i szkice*, warto uczynić prezentację formalną, opartą o metryczkę recenzowanej tu książki. Zwiększa urzędowa formuła informuje o kwalifikacji tomu i brzmi tak: *Projekt finansowany ze środków budżetu państwa przyznanych przez Ministra Edukacji i Nauki w ramach Programu „Doskonała Nauka II – Wsparcie monografi naukowych”*. Tom *Studiów i szkiców* zyskuje tu oświetlenie informacją nadającą naukowe znaczenie.

Pole lekturowe książki obejmuje dziesięć artykułów wcześniej publikowanych, anonsovanych w *Spisie treści*, których tytuły powtórzono w *Nocie bibliograficznej*, objaśniając ich proveniencję oraz rok publikacji. Porównanie tej informacji z autorską adnotacją czasu powstania wybranych tekstów ilustruje dzisiejsze tempo wydawnicze publikacji naukowych. Trzeci element – *Indeks*, zapowiada obszerny dialog naukowy. Te trzy elementy organizują budowę tomu skupionego na wielotematycznym wykładzie. Można tu dopowiedzieć, że w zespole „części mniejszych” zwyczajowo zamieszcza się krótkie wprowadzenie jako formę kontaktu autora z czytelnikiem. Tej części brak. Odpowiedź i szersze wyjaśnienie uzyskujemy po zakończeniu pełnej lektury książki, w której kolejnych rozdziałach wprowadzono wstępne formuły objaśniające problematykę, intencje badawcze, klasyfikację materiału i metodologiczne wybory. Układ wykładu porządkują podrozdziały, zaś wnioski wyodrębniono w sumujące punkty, dopowiadane w szczegółowych przypisach. Ten rodzaj wprowadzania do naukowej lektury zasługuje na uwagę.

Teksty, stanowiące książkę zostały wcześniej opublikowane (z jednym wyjątkiem) w monografiach zbiorowych i pismach naukowych. Zebranie w całość poprawia dostępność artykułów, których obecność inspirowała dyskusje oraz ustalenia środowisk humanistycznych, zwłaszcza badaczy szeroko rozumianego oświecenia. Studia ukazywały się drukiem w wielu ośrodkach uniwersyteckich na przestrzeni ostatnich piętnastu lat, to

jest od roku 2009 do 2024. Zasada chronologii nie decyduje o kolejności zamieszczenia w zbiorze. Prace opublikowane wcześniej w języku angielskim zamieszczono w polskim przekładzie, całość jest więc językowo jednorodna.

Układ treści odpowiada wartościowaniu problemów ustalanych i definiowanych przez Autorkę w badaniach nad wiekiem światła. Obwód oświeceniowego okręgu (*Wokół oświecenia*) strzegą w tej książce tematy generalne, wyznaczniki scalające, trwające i wschodzące w obrębie literatury polskiej i europejskiej, filozofii, kultury, życia społecznego i historycznych wstrząsów tego czasu. Pozostając przy autorskiej metaforze okręgu podkreślmy, że tarczę środka wypełnia przywoływana egzemplifikacja, obfitująca szczegółami, odczytywana tu jako bezpośredni głos epoki oświecenia i literatur innych epok, usytuowanych wobec prowadzonych rozważań. Głos oświeceniowej dynamiki metamorfoz i trwania słyszany w *Studiach i szkicach* prowadzi, jak wspomniano, do innych epok i miejsc, co nadaje obserwacjom tu zawartym charakter aktualizujący i ustalający sferyczne promieniowanie oświecenia na literaturę narodową.

Zainteresowany i poszukujący Czytelnik z pewnością oczekuje ogólnej, zwięzłej prezentacji treści; to skłania do wstępnego przytoczenia tytułów autorskich tekstów: 1. *Zmiana w literaturze – zmiana literatury w dobie polskiego oświecenia (zarys problemów)*; 2. *Oświecenie między uniwersalizmem a różnorodnością*; 3. *Co to jest klasycyzm? Wprowadzenie do (kolejnej) dyskusji*; 4. *Klasycyzm – dzieje koncepcji i badań w polskiej nauce o literaturze*; 5. *Osiemnastowieczne projekty antropologiczne; od oświecenia ku długiemu trwaniu*; 6. *Sentymentalizm – sielanka – długie trwanie. O nawiązaniach do sentymentalnych realizacji gatunku w poezji XX wieku*; 7. „Jan Chrzciciel nowoczesnej poezji polskiej”. Wizerunek Franciszka Karpińskiego w <Nurcie> Wacława Berenta; 8. *Człowiek (elit) oświecenia: między kuchnią a salonem*; 9. *Jak badać oświecenie – perspektywa kulturowo-literacka*; 10. *O niezbędności humanistyki – kilka przypomnień spraw podstawowych*.

Autorską syntezę problemów epoki oświecenia otwiera artykuł *Zmiana w literaturze – zmiana literatury w dobie polskiego oświecenia (zarys problemów)*. Tekst ten został wygłoszony na sesji plenarnej III Kongresu Badaczy Osiemnastego Wieku, a następnie opublikowany w pokongresowej monografii zbiorowej *Wiek osiemnasty jako zmiana. Perspektywy i problemy*¹. Istotnym jest tu fakt postawienia całościowego pytania o proces transformacji różnych dziedzin rozwoju epoki.

¹ *Wiek osiemnasty jako zmiana. Perspektywy i problemy*. Red. naukowa M. Parkitny, Poznań 2023, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Filologia Polska Nr 238.

Referat T. Kostkiewiczowej ma w tomie pokongresowym charakter przewodni i otwiera księgę referatów. Tożsamą rolę pełni w niniejszym zbiorze *Wokół oświecenia*. Autorka swą wypowiedzią przygotowuje badanie procesu modernizacji poprzez analizę kategorii ogólnych i rozumienie pojęcia „zmiana”, zwłaszcza w obszarze literatury. Następnym krokiem jest precyzowanie i gromadzenie uściśleń poprzez zestawianie pojęć z kręgu semantyki terminu kluczowego. Ten zabieg ilustruje czytelnikowi ewolucję wartościowania tegoż pojęcia, uwyrażnia także jego związek z innymi zjawiskami, czy wręcz procesami. W tym ustalaniu powiązań Autorka przechodzi do relacji między samą zmianą, a procesem przebiegu zmian. Uwzględnia tu zespół czynników sprawczych wpisanych w odmienne sytuacje historyczne i różnicę poziomów kultury. Dopelnieniem postępowania badawczego jest wskazanie oddziaływania impulsów zewnętrznych i wewnętrznych. Przygotowany warsztat ujawnia swą weryfikującą funkcję w kolejnych (po *Uwagach ogólnych*) wyodrębnionych zespołach tematów: 2. *Oświecenie a zmiana*, 3. *Zmiana w literaturze*, 4. *Zmiana literatury*, a także uwagi sumujące. Tu trzeba stwierdzić, że uporządkowanie logiki wykładu w odrębne części nawiązujące łączność ze sobą, służy bliskości całego toku wypowiedzi.

Część druga skupia uwagę na przykładach wypowiedzi i wydarzeń mówiących o ważności zmiany. Są to wypowiedzi przytoczone z wielu dziedzin oświeceniowej literatury, prasy i pamiętnikarstwa. Ich analiza pozwala Autorce podkreślić, że celem zmiany jest także podniesienie etycznego poziomu utworów przekazywanych czytelnikom. Autorka formułuje tu wniosek o nowej funkcji zmiany literatury, która staje się częścią sposobu ulepszania świata i są to realne możliwości sprawcze.

Następna – trzecia część koncentruje się na transformacji literatury podejmującej wymóg wpływania na zmianę ludzkich postaw. Zbiór przywołanych tu przykładów realizujących ten zamysł pozornie jest powrotem do gatunków klasyfikowanych w swej funkcji naprawy świata takich jak satyra, powieść dydaktyczno-obyczajowa, komedia, oświeceniowa prasa, instytucje kultury. Jednak obserwacja tych form, ich przywoływanie, służy tu ustaleniu innej, pogłębionej i nowoczesnej ich funkcji. Literatura i kultura oświecenia nie stają się powrotem do ustalonych złożeń, źródeł i haseł. Twórcy oświecenia odchodzą od krytyki trwałych, uniwersalnych wad, kierując uwagę na zjawiska współczesne, na ocenę aktualnej rzeczywistości i człowieka tych czasów. Zdaniem Autorki jest to jeden z symptomów modernizującej się, nowoczesnej świadomości literatów wieku światel. T. Kostkiewiczowa prowadząc analizę szlaku zmiany i modernizacji poszerza pole dyskursu naukowego i egzemplifikacji poprzez dyskutujące odwołania do polskiej i europejskiej literatury naukowej oraz przez sygnalizowanie utworów literackich (także z epok

odległych), ilustrujących problematykę. Konkludując: najistotniejsza zmiana obejmuje bohatera literackiego, którego osoba i dzieje podlegają przemianom niezależnie od umiejscowienia w rzeczywistości i stają się przykładem oświeceniowej zmiany mentalnej.

Dotychczasowy tok rozważań prowadzi do czwartego – najistotniejszego zagadnienia jakim jest zmiana literatury. Pytania tej części dotyczą problemów poetyki, stylów, przemian gatunkowych. Zdaniem Autorki kwestie te najtrafniej ilustruje kategoria bohatera literackiego – jego osobowość, umiejscowienie w rzeczywistości, krąg postaci towarzyszących. Zasygnalizowanie tej kwestii zaowocowało poszerzeniem listy o osoby spoza normy. Różnorodność postaci tego typu wpływa na zmiany w obrębie gatunków i wiąże się z przekształcaniem kategorii estetycznych, jak i form podawczych. Tu dostrzegalna jest całościowość spojrzenia Autorki, która śledzi funkcjonowanie literatury obciążonej/ zobowiązanej zmianą.

Powstające utwory zyskują rangę tekstów odzwierciedlających zbiorowe przeżycia i dążenia, przykładowo włączanie się w bieg przekształceń cywilizacyjnych i historycznych. Tę konkluzję ilustruje wskazanie utworów z czasów porozbiorowych wydarzeń politycznych wpływających na nowe poczucie zbiorowej tożsamości. Niewątpliwie, oprócz przywołanej literatury porozbiorowej, czasu powstania Kościuszkowskiego, można zasygnalizować nowy model wspólnych, niepodległościowych dążeń Polaków po wkroczeniu wojsk napoleońskich w 1806 roku, pochwałą bohatera tego czasu, zmianę języka prasy, upolitycznienie repertuaru teatralnego.

Wnioski sumujące wielopłaszczyznowy proces zmian czasu oświecenia wskazują nierównomierność przekształceń, swoistość tempa w różnych polach, instytucjach kultury, w samej literaturze i wręcz odrębność w różnych obszarach kraju. Wpływa to na niejednorodność waloryzowania procesu zmian. Pozytywna ocena metamorfoz literatury kontrastuje z nierówną oceną zmiany jej społecznego funkcjonowania. Zjawiskiem istniejącym pozostaje też twórczość tradycyjna, usytuowana poza zmianą. Te obserwacje prowadzą do konkluzji, że proces zmiany przebiegał stopniowo, swoim rytmem, wyposażony w „przewidującą dojrzałość” i stanowił wprowadzenie w umiarkowaną nowoczesność, wpływającą na czas swego trwania i promieniującą na czas dalszego rozwoju literatury i życia społecznego.

Szkic drugi: *Oświecenie: między uniwersalizmem a różnorodnością* definiuje ideę oraz pojęcie uniwersalizmu, funkcjonujące w różnych koncepcjach filozoficznych i epokach. Szczególną uwagę poświęcono tu przemianom zachodzącym w filozofii, literaturze i w życiu społecznym oraz realizacjom uniwersalizmu idei wolności, tolerancji, zmiany i postępu. Stawianie pytań prowadzi tu do zdefiniowania swoistości uniwersalizmu

oświeceniowego. Wiek osiemnasty obok tego, co uniwersalne, ogólne i trwale wydobywa jednostkowe, zmienne i niepowtarzalne (na przykład w indywidualnym obrazie człowieka). Zróżnicowanie nadaje idei uniwersalizmu pewne odcienie ambiwalencji, czego wyrazem staje się dążność do zmian idei społecznych – rozumienia wolności, postępu, tolerancji, prawa naturalnego etc. Są to zasady generujące zmianę i naruszające ideę uniwersalnej stałości; tak przykładowo idea postępu prowadzi do pytań o zasady historii, o historyczną zmienność. Problemem niewątpliwie dostrzegalnym jest także uniwersalność komunikacji języka francuskiego w europejskiej przestrzeni. Pociąga to za sobą unifikację sposobów zachowań i wyglądów mieszkańców kontynentu. Ale wspólnotowa tożsamość nie zamyka drogi świadomościom i patriotyzmom narodowym. Problemy te, zmiany i kształtowania się znajdują odbicie w literaturze, która w uniwersalizmie i różnorodności odsłania najistotniejszy obraz oświecenia.

Utrwalone w historii kultury i piśmiennictwa pojęcie klasycyzmu definiowane już w odległej i rozległej literaturze przedmiotu, łączy się w sposób ścisły z literaturą i kulturą oświecenia. Jego doprecyzowanie, wskazanie zjawisk, do których się odnosi i jakie badania generuje, stanowi przedmiot rozważań rozdziałów trzeciego i czwartego: *Co to jest klasycyzm? Wprowadzenie do (kolejnej) dyskusji, oraz Klasycyzm – dzieje koncepcji i badań w polskiej nauce o literaturze.*

Potrzeba oceny funkcji terminu wynika najpierw z towarzyszącej mu wielości zdefiniowań formułowanych historycznie oraz typologicznie. Pierwsze, przytoczone przez Autorkę rozumienie to doskonałość dzieła, stającego się wzorcem. Ten typ rozumienia klasycyzmu obejmował także doskonałe umiejętności twórcze. Szersza część wykładu dotyczy ustaleń badaczy francuskich definiujących klasycyzm nowożytny jako fenomenem typowo francuski epoki Ludwika XIV, niemożliwy do powtórzenia w innych literaturach i warunkach historycznych. Pogląd ten podlegał szerokiej dyskusji, gdyż klasycyzm francuski stał się punktem odniesienia dla klasycyzmów innych literatur narodowych, pojawiających się w czasie późniejszym. Uzasadniony jest zatem postulat ustalenia ram doby klasycyzmu w odrębnych literaturach europejskich. Na tym etapie istotne stają się pytania o relacje klasycyzmu wobec oświecenia. Autorka wskazuje tu punkty wspólne, ale i rozbieżności w zakresie sztuki, podejmuje też przedstawienie relacji na przykładzie literatury niemieckiej. W Polsce nie cała literatura epoki oświecenia miała charakter klasycystyczny, a założenia doktryny publikowano u nas dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych wieku światel. Tę część wykładu zamyka postulat uzupełnienia badań – to jest opisanie zmian i klasycystycznych modyfikacji zachodzących w Rzeczypospolitej u progu XIX stulecia. Do problematyki

tej należy także pogłębienie pojęcia neoklasycyzmu, które tutaj objaśniono w sensie interpretacji nowego zjawiska i jego nowatorskich ujęć. Toż samą myślą nawiązano do określenia „klasycyzm postanisławowski”.

W kręgu problematyki klasycyzmu pozostaje sąsiadujący rozdział *Klasycyzm – dzieje koncepcji i badań w polskiej nauce o literaturze*. Rozdział pozostaje w ścisłej relacji z ustaleniami teoretycznymi poprzedniego tekstu. Jego celem jest uporządkowanie chronologii i zmienności definicji klasycyzmu w podręcznikach teorii i historii literatury. Służy to rozpoznaniu poglądów i stanowisk, z którymi spotyka się badacz, czytelnik i użytkownik tychże publikacji.

Początek artykułu przynosi pytania, twierdzenia i tezy, które umożliwią obserwację zjawiska na historycznej, kulturowej i literackiej mapie naszych definicji. Autorka wyposaża swych odbiorców w praktyczny wykaz zastosowań terminu „klasycyzm”, którego historia będzie obserwowana. Polskie określenie klasyczności inicjuje wydana u progu XIX stulecia rozprawa Kazimierza Brodzińskiego *O klasyczności i romantyczności, tudzież o duchu poezji polskiej* (1818). Rozprawa ta otwiera długi, trwający dwa stulecia, ciąg dyskusji i sporów wokół wartości i znaczenia słowa i pojęcia „klasycyzm”. Zasadnicza ich treść ogniskowała się najoğólniej wokół dwóch odrębnych stanowisk odzwierciedlających polską naukę o literaturze. Ujmując zwięźle kwestię rozumienia słowa: „klasycyzm” jest pojęciem służącym typologizacji dzieł lub stanowi pewien model literatury.

Całościowe ujęcie tematu obejmuje przedstawienie kształtującej się dyskusji, w której uczestniczyli poczynając od Brodzińskiego i Jana Śniadeckiego młodzi romantycy z Mickiewiczem i Maurycym Mochnackim oraz twórcy pierwszej połowy XIX stulecia. Analiza pism tego czasu pozwala Autorce ocenić ich znaczenie dla kształtowania się sądów o klasyczności w literaturze rodzimej.

Chronologiczny układ autorskich rozważań oznacza przejście do syntez historyczno-literackich drugiej połowy XIX stulecia i XX wieku. Egzemplifikacja obejmuje tu głównie materiał wskazywany w ujęciach podręcznikowych. Ich pierwszą cechą jest podtrzymywanie tezy o całościowym imporcie klasycyzmu z Francji. Dokumentuje to grupa przytaczanych opracowań od Władysława Nehringa i Juliana Bartoszewicza do Włodzimierza Spasowicza, Piotra Chmielowskiego, Stanisława Tarnowskiego i Romana Pilata. Poglądy wymienionych historyków literatury ujmuje Autorka w syntezę, eksponującą przekonanie o naśladowczym charakterze polskiego klasycyzmu wobec francuskiego wzoru, który osłabia wartość polskich dzieł wybitnych.

Polem obserwacji następnej części studium jest druga połowa XIX stulecia i XX wiek. Zagadnienie klasycyzmu podejmują autorzy więk-

szych syntez, dla których cezura był wiek XVIII, kierujący uwagę ku francuskim wzorcom. Z tego też względu brak analiz i definiowań samego pojęcia, pojawiają się natomiast nowe propozycje. Warto wskazać tu koncepcję Juliana Krzyżanowskiego, mówiącą o naprzemiennym pojawianiu się prądów klasycznych i romantycznych. Podsumowanie poglądów wszystkich badaczy XX wieku ma charakter szczegółowy i kreatywny. Tu niewątpliwie dostrzec można owocowanie ducha klasycyzmu, podejmowanie szczegółowych analiz poetyckich, uściślanie terminologii, programowanie poezji nowego typu. Z tego też względu następuje znaczący rozwój postaw klasyfikujących klasycyzm, wśród których zwraca uwagę sformułowana przez Mieczysława Klimowicza i Teresę Kostkiewiczową koncepcja klasycyzmu jako jednego z prądów literackich epoki. Obok wniosków o postawach badawczych historyków literatury przedstawiono wnikliwą analizę propozycji i ustaleń prac teoretycznych, by wymienić tu choćby Stanisława Pietraszkę, Piotra Żbikowskiego, Jerzego Ziomka, jak i zbliżoną do koncepcji Pietraszki najnowszą książkę Zofii Rejman. Szerokie oświetlenie zjawiska klasycyzmu buduje Autorka poprzez szczegółowe wskazanie jego obecności i funkcji w literaturze XX wieku i wskazanie konkretnych dzieł, listy poetów i krytyków. Nowatorstwo budowania obrazu współczesności wobec dokonań przeszłości realizowane w literaturze teraźniejszej stanowi znaczące, wybitne osiągnięcie badawcze, niepodważalnie dokumentujące trwanie klasycyzmu jako zjawiska kulturowego i literackiego fundamentalnego w dziejach kultury polskiej i szerzej – europejskiej.

Studium *Osiemnastowieczne projekty antropologiczne: od oświecenia ku długiemu trwaniu* ukazuje się drukiem po raz pierwszy. Realizuje zamiar rekonstrukcji przekonań antropologicznych kształtujących się w naszej literaturze niejako równolegle z procesem kodyfikowania się oświeceniowej doktryny klasycyzmu. Zjawisko to odnoszące się do istoty człowieczeństwa znajduje swe reprezentatywne dla oświecenia realizacje w twórczości Ignacego Krasickiego, którego twórczość staje się tu bazą przykładów, dodajmy przykładów wielokrotnie przywoływanych. Ta sytuacja skutkuje z jednej strony bliskością czytelnika z obfitością cytowanych tu przykładów. Z drugiej strony inicjuje nowy, pogłębiony namysł, inspirowany waloryzowaniem przez poetę trwałości natury ludzkiej, jej postaw, stałości –także wobec losu oraz niezbywalnych cnót (jak przykładowo poczciwość) i rozwijania umiejętności wzbogacających człowieka. Tok wykładowy ilustrowany tu przytoczeniami zaczerpniętymi z twórczości poetyckiej Krasickiego składa się na monograficzny przekaz wypowiedzi poety konstruującego zrównoważony wzorzec moralny człowieczeństwa. Autorka, oceniając funkcję przedstawionego modelu antropologicznego, łączy go z dydaktycznymi założeniami literatury

stulecia światła, dostrzega wpływ tak wzbogacanego programu na twórczość innych poetów, na koniec dostrzega uniwersalność przesłania ku człowiekowi – istocie ludzkiej bytującej w życiu społecznym i zbiorowości narodowej. Wartością tego studium jest nie tylko przykładowość obserwacji wybranego autora, ale także wydobyć (w końcowej części tekstu) kwestii jego wpływu i oddziaływań, co stanowi podniesienie przedstawionego modelu do funkcji współtworzenia obrazu epoki.

Temat wykładu szóstego *Sentymentalizm – sielanka – długie trwanie. O nawiązaniach do sentymentalnych realizacji gatunku w poezji XX wieku* zapowiada wypowiedź uznanej Badaczki sentymentalizmu, kierującej obecnie uwagę na rzeczywistość współczesna, przestrzeń poetycką tworzoną przez nowych autorów, z zachowaniem wypracowanej metodologii, by badać aktualizację tradycji sielankowej, motywu miłości pasterskiej i sielankowego pejzażu. Obecność tych tematów wynika z sytuacji człowieka XX wieku w świecie, osamotnionego, poszukującego autentycznych więzi. Sytuacja poety w świecie ludzi i indywidualna ocena rzeczywistości wpływa na dostrzegalną łączność z modelem oświeceniowego rozwoju gatunku. Autorka zwraca także uwagę na antyczną proveniencję sielanki, której konwencjonalność nie znalazła odzewu w poezji współczesnej. Podaje ona drogą sentymentalizmu epoki oświecenia. Nurt sielankowy poezji współczesnej rodzi się w cyklu długiego trwania postaw autentycznych, poszukiwania harmonii bytu odczuwanego poprzez wrażliwość i czułość serca, której twórczą wartość odsłonił Franciszek Karpiński w traktacie *O wymowie w prozie albo wierszu* (1782). Ustalanie tych więzi zyskuje wartość poprzez wskazanie, choćby przykładowe kręgu nazwisk poetów współczesnych przyjmujących dziedzictwo oświecenia: Teofil Lenartowicz, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, Józef Iwaszkiewicz, Tytus Czyżewski, Józef Czechowicz, Czesław Miłosz i Jan Lechoń. Autorka bada również przykłady innej jakości dzisiejszej mowy poetyckiej, w której wypowiedź empatyczna, wyrażająca poetę nie dąży do emocjonalnego porozumienia z odbiorcą. Postawę tę odczytuje w tomie *Piosenka pasterska* Piotra Sommera z końca dwudziestego stulecia. Konkludując: świat idylliczny, aczkolwiek oddalony od dzisiejszego czytelnika, zostaje jednak zachowany w pamięci jako ponadczasowa tęsknota za szczerością i otwartością, co generuje trwałość nawiązań do oświeceniowej tradycji sielankowej.

Dziedzictwo postawy poety i przesłania poezji wieku światła zostało również przedstawione w studium: *„Jan Chrzyciel nowoczesnej poezji polskiej”*. Wizerunek Franciszka Karpińskiego w <Nurcie> Wacława Berenta. Wskazana w tytule powieść Berenta zatytułowana we wstępnej wersji jako *Wywłaszczanie Muz* (1931) zawiera w swym pierwszym tomie biograficzne portrety wybitnych postaci oświecenia „przodownych

umysłów Polski nowoczesnej”: Tadeusza Kościuszki, Onufrego Andrzeja Kopczyńskiego, Franciszka Karpińskiego i Juliana Ursyna Niemcewicza. Autor zespolił w projekcie prezentację bohaterów historii narodowego języka, rodzimej literatury oraz idei niepodległościowej. Odczytywanie roli społecznej i twórczej „śpiewaka Justyny” pogłębione dociekaniem jego roli patronackiej nad nowoczesną polską poezją, melodyjnością wiersza oraz postawą, staje się w niniejszym studium oświeceniowym szlakiem przewodnim ustaleń Autorki, która nawiązuje dialog z opiniami autora *Nurtu*. Punktem wyjścia jest przyjęcie użytej tu ewangelicznej peryfrazy o Franciszku Karpińskim jako *Janie Chrzycielu nowoczesnej poezji polskiej*. Autorka ustala przesłanki tej metafory poprzez opinie o przytaczanych dokumentach i pisarskiej fikcyjności, zatrzymując się bliżej przy dyskusji o ewoluujących ocenach Mickiewicza. Przytacza fakty i opinie o Karpińskim – poecie wielu środowisk, trubadurze akceptowanym przez lud, rozumiejącym sytuację społeczności, włączającym się w życie zbiorowe narodu. Jednak Autorka pragnie uzyskać wiedzę o uzasadnieniu mianowania Karpińskiego prekursorem nowoczesnej poezji. Motywacją, w dowodzeniu Berenta, staje się zespół uwikłań „śpiewaka Justyny” w role społeczne, środowiskowe, literackie, bytowe. Ich suma składa się na wielowymiarowy portret poety, bliski współczesnej kondycji literata. Ten tok uzasadnień zyskuje akceptację Badaczki – monografistki Karpińskiego.

Odminną przestrzeń wprowadza artykuł ósmy *Człowiek (elit) oświecenia: między kuchnią a salonem*. Jest to tekst wygłoszony na IV Kongresie Badaczy Osiemnastego Wieku, opublikowany w tomie *Wiek osiemnasty od kuchni* (2024)². Kongres poświęcono tematowi nowemu, dotąd nieporuszalnemu, pozostającym poza głównym nurtem. Wyjątkowość obrad oznaczonych logo: *Nowość miejsc i tematów*, wiąże się z odkrywczością badawczą i ciekawością lekturową. Te walory naznaczają także anonsonowany tu artykuł. Punktem wyjścia staje się, zgodnie z ogólnym tematem, przestrzeń kuchni w obrębie całości mieszkalnej. Nawiązania do filozoficznego spojrzenia Claude’a Lévi-Straussa stają się tu sygnałem podwojenia optyki kuchni w życiu zbiorowym. W ścisłej relacji z tematem głównym następują ustalenia procesów rozgrywających się w przestrzeniach wieloaspektowo zróżnicowanych, to jest w zamkniętej, wyizolowanej kuchni i w otwartym salonie. Stają się one miejscami zbliżonymi poprzez przypomnienie funkcji łącznika – kredensu. I to otwiera proces ustalania społecznej hierarchii, rozróżnień sytuacyjnych, prestiżowych, zmysłowych, osobowych. Zespół ustaleń i wniosków pełni nadal swą funkcję, gdy Autorka opuszczając salon i kuchnię przesuwa się w głąb struktury

² *Wiek osiemnasty od kuchni. IV Kongres Badaczy Osiemnastego Wieku*, red. Stanisław Roszak, Jarosław Dumanowski, Agnieszka Wieczorek, Danuta Kowalewska, Wydawnictwo UMK, Toruń 2024.

społeczeństwa – jego salonu i jegoż kuchni. W „kuchni miasta” oświetla inną grupę osób: strudzonych woźniców, tragarzy, anonimowe szwaczki, praczki, modystki, usytuowane wobec salonowych bywalczyń równolegle do niedostrzeganych podkuchennych. Zarazem następuje podwojenie – salon ma też swą „kuchenną rzeczywistość”; jest nią gotownia, która czyni damy i fircyków gotowymi do salonu. Materiału egzemplifikacyjnego dostarcza tu poezja, powieść i osiemnastowieczna literatura dramatyczna. Spojrzenie z perspektywy kuchni dworskiej uczyniła Autorka metaforą struktury społeczeństwa XVIII wieku zapisaną w literaturze.

Przechodząc ku tekstom zamykającym tom *Studiów i szkiców* znajdujemy konstruktywny artykuł *Jak badać oświecenie – perspektywa kulturowo-literacka*. Szeroki odbiór artykułu wiąże się z jego publikacją w języku angielskim na łamach „Wieku Oświecenia”. Tekst, który czytamy w przekładzie na język polski wprowadza w wielkie spotkanie z epoką światła, w bibliotekę jej dzieł, twórców, wydarzeń i instytucji, a źródłem wiedzy o niej stają się tomy prac naukowych. Prezentację tego tekstu trzeba rozpocząć od zacytowania słów sumujących artykuł: *Oświecenia nie da się [...] badać z jednego tylko punktu widzenia [...]. Dopiero wieloaspektowe spojrzenie na to zjawisko w dziejach kultury pozwoli odkryć jego skomplikowany charakter oraz znaczenie i miejsce w biegu przemian ludzkiej rzeczywistości*. Do tej wypowiedzi dodano przestrożę: *punktem wyjścia pozostaje zawsze jak najbliższy kontakt ze źródłami – tekstowymi i kulturowymi*.

Artykuł sumuje w perspektywie czasu i tematów rozwój badań nad obszarami osiemnastowiecznej literatury, historii, kultury stawiając pytania o ich swoistość, o ważną odrębność oraz więzi z tym, co narodowe i europejskie. Pole obserwacji jest ogromne, zaś sposób wyrażenia zdyscyplinowany. Oświetlenie zjawiska oświecenie dokonuje się tu z kilku perspektyw: perspektywy mowy epoki i rodzajów jej źródeł: literackich, kulturowych, instytucjonalnych, z perspektywy wyodrębnionych tematów, problemów, pól badawczych, z perspektywy wektora czasu epoki, dynamiki oraz przystanków stanu badań, z perspektywy twórców i ich tekstów, z perspektywy łączności z oświeceniem europejskim. W oświetlanie epoki rozumu włącza Autorka kolejną dyspozycję – omówienie pracy uczonych – badaczy, twórców wiedzy o charakterze epoki i formy obiegu publikowanych ustaleń. Tej funkcji towarzyszy wskazanie potężnej biblioteki prac naukowych o wieku osiemnastym. Refleksje i wskazania kończące autorską syntezę epoki postulują otwartość podejmowanych i kontynuowanych prac oraz stały kontakt z propozycjami metodologicznymi współczesnej humanistyki, by odkrywać znaczenie i wyjątkową rolę oświecenia w przemianach rzeczywistości literackiej, kulturowej i historycznej.

Szkic dziesiąty *O niezbędności humanistyki – kilka przypomnień spraw podstawowych*, zamykający podążanie za/z Autorką szlakiem oświecenia, rejestruje spojrzenie na współczesną sytuację humanistyki i jej przedstawicieli. Ustalenie wyjściowe wynika z bieżącej obserwacji dominujących zainteresowań społecznych takich jak rynek, opłacalność, osiągnięcia techniki. Ich skutkiem staje się ekonomia i potrzeba zysku osiąganego (w dominującym modelu kulturowym) bezrefleksyjnym banałem przeciętnego kulturowego przekazu, jego sensacyjnością, masowością rozrywki dla tłumnego odbiorcy. Sfera sztuki wysokiej traci zdolność kontaktu z odbiorcą włączonym w anonimowe zgromadzenia. W tej właśnie sytuacji, gdy spłycone przekazy oddalają człowieka od samodzielnej oceny, wzrasta potrzeba działań humanistów, strzegących kultury autentycznej. Ta konstatacja Autorki jest punktem wyjścia do formułowania zadań, czy wręcz zobowiązań humanisty, podejmującego odbudowę procesu indywidualnego, refleksyjnego uczestnictwa w kulturze. Na szczycie zobowiązań umieszcza upowszechnienie wiedzy o przeszłości i dokonaniach kultury, służące budowaniu ciągłości, więzi i tradycji. Procesy kulturowe wymagają kształcenia czystości i poprawności językowego przekazu jako klucza do porozumienia, do dialogu i świata. Autorska konkluzja zawiera zobowiązujące przesłanie o odpowiedzialności i misji humanisty, który ukazuje współczesnym niezbędność rozpoznawania oraz uznawania zbioru wartości i wytworów kultury w życiu indywidualnym i społecznym.

Kończąc lekturę tomu *Wokół oświecenia. Studia i szkice* można skonstatować, że podążanie za Teresą Kostkiewiczową wokół wieku światel, epok wcześniejszych i po nich następujących, jest budowaniem szlaku literatury, kultury, obserwacji społecznych czasu minionego oraz ocen, refleksji, projektów naukowych i misji humanisty czasu współczesnego.

Irena Kadulska
(Uniwersytet Gdański)

Sebastian Musiał, *Jan Paweł Woronicz w świetle nieznanych dokumentów z lat 1795–1829*. Warszawa 2024. Instytut Badań Literackich PAN/Akademia Humanistyczna, ss. 312.

Bohaterem prezentowanej książki jest Jan Paweł Woronicz, duchowny, który należał do grona utalentowanych twórców polskiego oświecenia. Jego aktywność duszpasterska, polityczna i literacka dokonywała się w epoce, w której ścierały się ze sobą różne poglądy i przenikały rozmaite kultury.

Biografia Woronicza kształtuje się na tle rozbiorowej historii Rzeczypospolitej i działalności króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Jak zauważył autor opracowania „W przeszłość odchodziło to co klasyczne i „stare”, kończył się świat dawny, a rodził się świat nowy”. W tym świecie poczesne miejsce zajmuje Jan Paweł Woronicz. Ks. Sebastian Musiał wydobył z zapomnienia tę wyjątkową postać prymasa Królestwa Polskiego, arcybiskupa Warszawy, poetę i kaznodzieję narodowego. W obszernej monografii przedstawił sylwetkę człowieka, który pozostawił po sobie nie tylko wiersze, poematy i kazania, ale także setki (w większości pozostających w rękopisach) dokumentów zarówno o charakterze urzędowym, jak i prywatnym. Autor książki starał się ukazać osobę prymasa jako szlachetnego człowieka, dobrego kapłana, wybitnego kaznodzieję i gorącego patriotę. Zadanie tym trudniejsze, że autor opracowania musiał poradzić sobie z zawiłą polszczyzną czasów oświecenia. Zasadniczy wywód poprzedził przedmową, w której m.in. przedstawił stan dotychczasowych badań nad życiem i twórczością Woronicza oraz zaprezentował źródła archiwalne będące materiałem badawczym. Trzeba zaznaczyć, że katalog archiwaliów przedstawia się imponująco. Ks. S. Musiał dotarł do dokumentów rękopiśmiennych i drukowanych znajdujących się w archiwach kościelnych i państwowych oraz w takich samych bibliotekach. Archiwalia te w znakomitej większości nigdy nie były lub były tylko wybiórczo wykorzystywane i udostępniane przez badaczy. Ks. Musiał skrupulatnie je odczytał, obszernie wykorzystał i umiejętnie osadził w kontekście politycznym i literackim epoki. Dodatkowo skorzystał z ówczesnych czasopism, rozmaitych wspomnień i zapisków. Katalog archiwaliów podzielił na korespondencję urzędową i prywatną wymieniając wśród nadawców i odbiorców listów postaci różnych stanów i profesji, jak m.in: ordynata Stanisława Zamoyskiego, hr. Stanisława Kostkę Potockiego, księcia

Adama Czartoryskiego, malarza Michała Stachowicza, pisarkę Klementynę z Tańskich Hoffmanową, muzyka Cyryla Goetza, biskupa kieleckiego Wojciecha Górskiego, biskupa Ludwika Łętowskiego, ks. Franciszka Zglenickiego, duchownych diecezji krakowskiej, Ministerstwo Finansów Królestwa Polskiego, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Wśród archiwaliów znalazły się także dokumenty podpisane przez Woronicza, a związane z zarządzaniem parafią i diecezją, rękopisy posiedzeń Konsystorza Generalnego Krakowskiego, które dotyczyły m.in. obśadzania beneficjów parafialnych, spraw dyscyplinarnych wśród duchowieństwa, spraw finansowych diecezji, troski o duchowieństwo świeckie i zakonne oraz wykonania zarządzeń państwowych. Ciekawy zbiór wykorzystanych w książce archiwaliów dotyczy dokumentów o stanie majątkowym biskupa i diecezji. Ostatnim zbiorem archiwaliów są te, związane z kaznodziejstwem i literacką działalnością Woronicza. W większości są to listy prywatne, inwentarze księgozbioru prymasowskiego, sprawozdania z rozmaitych uroczystości kościelnych i państwowych, w których brał udział, itp. Osobny katalog źródeł tworzą drukowane dokumenty urzędowe (kościelne i świeckie), czasopisma, wspomnienia i pamiętniki z epoki. To także imponujący katalog zawierający przeszło 570 pozycji bibliograficznych.

Wszystkie archiwalia rękopiśmienne i drukowane, do których dotarł ks. S. Musiał są pomieszczone w Archiwach kościelnych i państwowych. Odnalezienie ich i wydobywanie na światło dzienne jest bardzo ważne i potrzebne nie tylko dla badaczy życia i twórczości Woronicza, ale dla każdego interesującego się epoką Oświecenia. Z uznaniem o tych znaleziskach pisał prof. Pusz: „Nie spotkałem się do tej pory w ocenianych publikacjach z takim wkładem pracy włożonej w osiągnięcie należytej kompetencji do realizacji określonych zadań. [...] Książka ks. Sebastiana Musiała zasługuje na miano monografii. Wolno przypuszczać, że badacz nakreślił obraz dokonań Woronicza „w obszarze kultury umysłowej i materialnej” na skalę wykluczającą możliwość wprowadzania liczących się uzupełnień. W zdumienie i podziw wprawia mozolna skrupulatność wyluskiwania z przepastnych zasobów bibliotecznych i archiwalnych setek szczegółowych informacji o najrozmaitszym charakterze. Z satysfakcją śledziłem w trakcie lektury, jak umiejętnie ten spiętrzony i różnoraki materiał autor scala i wprowadza w odpowiednie segmenty budowanego wyводу”.

Ks. Musiał profesjonalnie i bardzo szeroko skorzystał nie tylko z dostępnych opracowań, ale także z tych nieznanych dotąd materiałów i na ich tle przedstawił bohatera swojego naukowego opracowania.

Kim był Jan Paweł Woronicz, o którym kiedyś A. Jougan pisał, że był to „kapłan pełen cnót cichych, głębokiej wiary i żywej pobożności,

zawsze bezinteresowny a szlachetny, zawsze równie gorliwy i ofiarny aż do poświęcenia się” (A. Jougan, *Ksiądz Prymas Woronicz. Monografia*, t. 1, Lwów 1908, s. 4). Tę opinię ks. Sebastian Musiał interesująco rozwija ukazując rozmaite przestrzenie działalności Woronicza nie zapominając, że w pierwszej kolejności był gorliwym księdzem, zatroskanym o duchowe potrzeby powierzonych sobie ludzi. „Przyjmijcie mnie uprzejmym i otwartym sercem za waszego brata, towarzysza i przyjaciela, który was zapewne najlepiej ocenić i ukochać potrafi. Nie zbiory i dochody, nie nadzieja zapewne nikczemnego zysku, którego w całym życiu moim dzięki Bogu nie szukałem przywiąż mnie do tych okropnych pustek i obalin. Nie waszego snopka i grosza, ale zbawienia dusz szukać tu przychodzę. [...] Oddajcie mi tylko serce wasze” (s. 45).

Jego słowa, którymi powitał swoich parafian w Kazimierzu były aktualne przez całe jego życie. Wszystkie swoje czynności kapłańskie, zaangażowania społeczne i edukacyjne, twórczość literacką podporządkowywał swojemu powołaniu i trosce o człowieka. Potwierdzają to odnalezione dokumenty i liczne wspomnienia, do których dotarł S. Musiał. Swoje powołanie kapłańskie i gorliwość duszpasterską realizował przez nieustrudzone głoszenie Słowa Bożego i sprawowanie sakramentów. W 1895 roku Józef Cichoszewski pisał i tę opinię przytacza S. Musiał: „Był kapłanem w Powsinie pod Warszawą. Na tym stanowisku wypełniał gorliwie obowiązki pasterskie, niosąc pomoc duchową i pociechę pod niskie strzechy. Prześliczne są jego kazania, jakie miewał do swoich parafian, pełne ewangelicznej prostoty” (s. 56). Helena Darowska pisała, że jako dziecko słuchała Woronicza przemawiającego z ambony i przejmowała ją „harmonia słów”. Dodajmy, że przepowiadanie Woronicza miało charakter formacyjny i nie było skierowane tylko do wiernych w parafii. Kazania wygłaszał także do ludzi piastujących wysokie urzędy w państwie oraz – już jako arcybiskup – na szczególne okazje, np. na otwarcie posiedzenia Sejmu Księstwa Warszawskiego, przy otwarciu Sejmu Nadzwyczajnego itd. W tych przemówieniach zawierał silne uczucie miłości do Ojczyzny, przekonanie o roli narodu polskiego w obronie chrześcijańskiej wiary oraz nadzieję na odrodzenie się państwa polskiego.

Na szczególną uwagę zasługuje literacka działalność Woronicza. Jak zaznacza S. Musiał, który nie podejmuje się analizy utworów Woronicza, autor *Sybilli* żył w środowisku sprzyjającym uprawianiu literatury. Umiał gromadzić wokół siebie ludzi światłych, literatów, uczonych, artystów i muzyków urządzających także koncerty charytatywne. Sam gromadził książki i czasopisma z zakresu biblistyki, teologii, liturgiki, historii Kościoła, historii, literatury czy nauki o języku. Był literatem, którego twórczość była znana, komentowana i czytana dość powszechnie. Nic dziwnego, że w czwartym tomie *Wielkiej literatury powszechnej*

znalazły się słowa uznania: „Śród literatów wyróżniało się trzech ogólną powagą, czcią i miłością nawet, jaką zasłużonych otaczano, których za krytyki wśród bojów zażartych nie tykał, a każdego z innego tytułu wielbił. Jeden to Jan Paweł Woronicz” (s. 70).

Niewątpliwym walorem książki Sebastiana Musiała jest wydobycie na światło dzienne wielu informacji biograficznych dotąd nieznanych lub sprostowanie mylnych wiadomości czy opinii. Na przykład S. Musiał zauważył nieznaną dotąd fakt, że początki biskupstwa Woronicza nie były tak oczywiste, jak dotychczas sądzono (ss. 125-133). Okazuje się, że już sama nominacja na biskupa, napotkała na trudności ze strony nuncjusza apostolskiego w Wiedniu, co znacznie wydłużyło proces kanoniczny. A to wszystko w połączeniu z dużą niechęcią środowiska krakowskich duchownych, szczególnie Kapituły Krakowskiej, którzy nie chcieli, aby objął stolicę biskupią, gdyż planowali, aby zasiadł na niej ówczesny biskup kielecki Wojciech Górski. Zatem ceniony wówczas poeta, kaznodzieja i polityk okazał się być człowiekiem, którego bano się i próbowano zablokować objęcie przez niego biskupstwa. Cały wywód trzyma czytelnika w napięciu, a autor umiejętnie przeprowadza go przez rozmaite rękopisy listów i dokumenty.

Istotną kwestią, którą podjął ks. Musiał to sprawa dóbr materialnych, które pozostały po biskupie. W dotychczasowych naukowych opracowaniach nie próbowano odpowiedzieć na pytanie, które postawił autor: „Co zatem mogło stać się z dobrami ruchomymi po biskupie?” To ważna kwestia uruchomiła szereg poszukiwań, które doprowadziły do Archiwum Państwowego w Radomiu oraz AGAD w Warszawie. W obu tych instytucjach autor odnalazł teczkę dokumentów związanych z majątkiem Woronicza, co pozwoliło ustalić, że kaznodzieja, nie spisał za życia testamentu, ale 3 marca 1830 roku sporządzono pośmiertny wykaz dóbr ruchomych, który miał posłużyć do obliczenia ich wartości. A w następnej kolejności całość miała zostać publicznie zlicytowana, aby pokryć dług, który powstał w wyniku niegospodarności zarządcy Książnic Wielkich, biskupiego folwarku. Skrupulatna analiza pozwoliła wykazać autorowi, że spadkobiercą został brat zmarłego prymasa Wojciech Woronicz, a jego plenipotentem, syn Janusz Woronicz. To on uprosił rząd Królestwa Polskiego, aby odstąpił od publicznej licytacji ze względu na pamięć o wielkim prymacie. Po czym majątek zaginął, rozpoczęło się długoletnie śledztwo, bo trwające aż do 1849 roku, w które zaangażowano Komisję Województwa Krakowskiego, Komisję Rządową Przychodów i Skarbu, Prokuraturę Generalną Królestwa Polskiego i władze carskie. Działania te jednak nie przyniosły żadnych rozstrzygnięć w tej kwestii i sprawę umorzono. Jednak autor nie dał za wygraną i poszukując dalszego tropu, natrafił na informację o majątku w niepozornej publikacji z 1845

roku, która wyszła spod pióra J.I. Kraszewskiego *Wspomnienia Odessy*. To tam przeczytał o dobrach po biskupie, które znalazły się w rodzinnym majątku Wojciecha Woronicza Prawutynie. Ten ślad oraz informacja o licytacji w Wiedniu miniatury z podobizną Woronicza, wykonanej przez Piwarskiego, a należącej do Janusza Woronicza, skłoniła autora do postawienia tezy, że część majątku została wywieziona z Warszawy do Prawutyna, a część sprzedał Janusz Woronicz na licytacji w monarchii austriackiej.

Niewątpliwie dużym atutem książki jest udana próba uporządkowania wiedzy na temat ostatnich miesięcy życia Woronicza, jego śmierci oraz uroczystości pogrzebowych (ss. 233-254). Czytając tę część odnosi się wrażenie, że autor niczym dziennikarz podąża w ślad za biskupem i relacjonuje wydarzenia z ostatnich jego chwil. Przybliża kontekst wyjazdu do wód leczniczych, następnie informuje, w jakich uzdrowiskach zatrzymał się i jak długo tam przebywał, pod jakim numerem pokoju zamieszkał, kto towarzyszył mu w podróży i w czasie pobytu na miejscu. Informuje nas na bieżąco o stanie jego zdrowia, dołączając nawet wieść o rozpuszczonej w sierpniu 1829 r. po Warszawie plotce o zgonie Woronicza. Ciekawym wątkiem w tym fragmencie jest odnalezienie przez autora adresu, pod jakim zamieszkał Woronicz w Wiedniu, do którego przywieziono go na konsultację z lekarzem Malfattim. Przyczynkiem do istic detektywistycznych poszukiwań jest stwierdzenie autora: „Zastanawiające jest, że pamiętnikarze, a nawet bratanek arcybiskupa, nie wspomnieli o dokładnym miejscu zamieszkania hierarchy w Wiedniu. [...] W związku z tym rodzi się pytanie: gdzie autor *Sybilli* mieszkał w ostatnich miesiącach życia?” (ss. 237, 238). Postawiona kwestia zmusza ks. Musiałą do przeszukania wiedeńskich czasopism i urzędniczych spisów domów. W efekcie dowiadujemy się, że zamieszkał i zmarł na ulicy Dorotheegasse 1117. Następnie autor relacjonuje same okoliczności śmierci, widziane oczami różnych naocznych świadków: ks. Nikodema Kamińskiego, ks. Jana Dekerta, bratanka Janusza Woronicza, pamiętnikarza Kazimierza Girtlera, lekarza Macieja Brodowicza. Po czym relacjonuje uroczystości pogrzebowe w Wiedniu i Krakowie oraz śledzi wszystkie informacje prasowe, które pojawiały się na terenie trzech zaborów i Królestwa Polskiego. Dzięki podawanym szczegółom, czytelnik ma wrażenie, że osobiście podąża za konduktem i bierze udział w uroczystościach pogrzebowych.

Dzięki wnikliwym badaniom autora możemy zapoznać się z nieznanym dotychczas wątkiem związanych z dobrami materialnymi, którymi otaczał się na co dzień jako warszawski kanonik. W słowach „Przenieśmy się do warszawskiego mieszkania na Kanoniarach pod numer 87. Dzięki dokumentom odnalezionym w AGAD w zespole Archiwum Ostrowskich z Ujazdu zajrzemy do wnętrza mieszkania duchownego, w którym mieszkał,

przyjmował rodzinę, przyjaciół i interesantów. Ujrzymy również wyposażenie, które gromadził, aby urządzić swe lokum” (s. 92), zaprasza nas ks. Musiał do zwiedzania mieszkania. W czasie przechadzki opowiada o modnych wówczas firanach, zasłonach, szafach bibliotecznych, przybliża rodzaje i ceny sukien, którymi powleczone znajdujące się tam siedziska. Nie pomija wiszących na ścianach sztychów i obrazów. Zagląda do przedpokoju szczegółowo wyjaśniając rolę stojącego tam umeblowania, zabiera nas również do „pokoju kredensowego”, w którym pokazuje naczynia i sprzęty potrzebne do funkcjonowania kanonicznej kuchni i jadalni. Ta szczegółowa opowieść pozwala zobaczyć, jaka wówczas panowała moda i w jaki sposób żył na co dzień Woronicz. Biorąc pod uwagę ilość zawartych w opisie szczegółów, można by dziś pokusić się na odtworzenie owego mieszkania.

Książka rzuca nowe światło na kontakty Woronicza z różnymi środowiskami. W dotychczasowych opracowaniach skupiano się przede wszystkim na relacjach biskupa z Stanisławem Kostką Potockim w kontekście politycznego konfliktu między nimi, Kajetanem Koźmianem, który poświęcił temu tematowi sporą część swoich wspomnień, gen. Zajączkiem, w związku z próbą uzyskania przez duchownego subwencji na remont pałacu biskupów w Krakowie, księżną Izabelą Czartoryską w kontekście Puław i oczywiście bratankiem Januszem Woroniczem. Ponadto od czasu do czasu pojawiały się informacje o relacjach z domem Natalii Kickiej. Na podstawie bogatego materiału archiwalnego autor poszerza ten krąg m.in. o kompozytora paulina Cyryła Goetza (ss. 170-172), którego sprawa objęcia kapelanii w wojsku zajęła sporą część korespondencji służbowej Woronicza; Józefa Elsnera (s. 190), który skomponował dla niego okolicznościowe utwory; Klementynę Tańską Hoffmanową (ss. 177-178), z którą wymieniał korespondencję na temat jej działalność pisarskiej; hrabiego Stanisława Wodzickiego (ss. 179-182, 201-202, 228-235), z którym obszerna korespondencja dotyczyła spraw ówczesnej Akademii Krakowskiej, spraw służbowych i relacji przyjacielskich. Z tych listów dowiadujemy się również o kontaktach biskupa z Mikołajem Nowosilcowem, czy gen. Józefem Załuskim. Z hrabim Arturem Potockim z Krzeszowic, z którym łączyły go kwestie służbowe; z Zorianem Dołęgą-Chodakowskim (ss. 176-177), z którym łączyły go sprawy historii i archeologii, czy rodziną Lelewelów (ss. 26-27, 93-94, 101, 178-179). To tylko niektóre z opisywanych w książce postaci, które utrzymywały z duchownym relacje przyjacielskie, służbowe, czy literackie.

Autor ciekawie przedstawił wątek znanej powszechnie znajomości z Kostką Potockim, na którą cień rzuca wspomniana wyżej kwestia politycznego konfliktu.

Autor ukazał tu, że nie był to najważniejszy aspekt ich znajomości, wręcz przeciwnie, mimo dzielących ich poglądów, przyjaźnili się i współpracowali ze sobą. Woronicz bywał częstym gościem w Wilanowie (s.100), a ponadto to właśnie od Potockich zakupił pierwsze obrazy, które miały ozdobić Gabinet Historyczny w pałacu biskupim (s.193).

Na uwagę czytelnika zasługuje ostatnia część książki zatytułowana „Pośmiertne życie Jana Pawła Woronicza” (ss. 255 – 268). Sam autor uzasadniając taki finał opowieści o Woroniczu pisze: „Zwykło się uważać, że życie Woronicza w przestrzeni źródeł drukowanych zakończyło się kilka lat po jego śmierci [...] Jednakże prowadzone przez autora niniejszej książki ponad dziesięcioletnie badania dotyczące autora *Zjawienia Emilki* pozwalają stwierdzić, że pośmiertne życie poety-kapłana było zdecydowanie dłuższe i z różnym natężeniem trwa do czasów nam współczesnych” (s. 256). Ks. Sebastian Musiał przedstawił usystematyzowany katalog tekstów drukowanych od 1830 roku, w których omawia się lub tylko wspomina postać biskupa Woronicza. Są to wspomnienia w formie pamiętników, monografie, opracowania historycznoliterackie, wypisy z literatury i podręczniki przeznaczone dla młodzieży szkolnej i studentów, antologie poezji polskiej, powieści, hasła encyklopedyczne, artykuły w czasopismach, notki w przewodnikach turystycznych oraz portrety prymasa Woronicza pomieszczane w czasopismach lub samodzielnych drukach. Katalog kończy się uwagą, że imię Jana Pawła Woronicza noszą ulice Warszawy, Krakowa, Rybnika, Łodzi i Puław, a od roku 2014 imię Woronicza nosi rondo w Liwie koło Warszawy.

Ks. Sebastian Musiał, skrupulatny historyk i filolog, dzięki swojej pasji poszukiwawczej, rzetelnej wiedzy, pracowicie i profesjonalnie wykorzystanym archiwaliom, ukazał nam postać Jana Pawła Woronicza jako człowieka, patriotę, kapłana i poetę, którego życie może być inspiracją także dla współczesnego pokolenia Polaków. Dał nam książkę ważną i pożyteczną, wzbogacającą nie tylko naszą wiedzę o Janie Pawle Woroniczu, ale także o całej epoce oświecenia.

Jacek Nowak

Powrót do listów z wierszami. Recenzja: Wiesław Pusz *Epistolografia mennipejska w oświeceniu postanisławowskim*, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2015.

Nie ulega żadnej wątpliwości, że drugie wydanie książki Wiesława Pusza *Epistolografia mennipejska w oświeceniu postanisławowskim* należy powitać z dużą satysfakcją. Pierwsze bowiem, z roku 1885, o charakterze powielaczowym, będące rozprawą habilitacyjną autora, mało przejrzyste – co charakterystyczne było wówczas dla tego typu publikacji – bez zróżnicowania rodzaju i wielkości czcionki, z przypisami na końcu rozdziałów, dzisiaj już dość trudno czytelne, wciąż spełniało swoją rolę głównego w naszym literaturoznawstwie względnie całościowego opracowania wskazanego w tytule ważnego i ciekawego tematu. Nowa edycja, skutecznie eliminująca wskazane wyżej mankamenty poprzedniej poprzez staranne, ułatwiające lekturę, opracowanie edytorskie, zawiera również – jak to określa autor – „interwencje”, które „dotyczyły głównie warstwy językowo-stylistycznej”. Drobne zmiany wprowadzono też w przypisach; tu np. badacz dodał wzmianki o swoich późniejszych opracowaniach dotyczących interesującej go twórczości Józefa Mieroszewskiego i Franciszka Morawskiego. W nowym wydaniu dołączono na końcu bibliografię; szkoda jedynie, że nie zdecydowano się jeszcze na sporządzenie indeksu osobowego. Dla porządku należy zauważyć niekonsekwencję w zapisie przymiotnika określającego tego rodzaju piśmiennictwo. W wydaniu z 1985 r. jest to „epistolografia menipejska”, w tytule drugiej edycji „epistolografia mennipejska”, zaś w samym tekście tej ostatniej używa się konsekwentnie – co wydaje się najbardziej trafne – zapisu „menippejski”.

Od momentu pierwszego wydania omawianej tu monografii pojawiły się już nowsze opracowania zagadnień ważnych z punktu widzenia jej przedmiotu, choćby dotyczące listów z wierszami Ignacego Krasickiego¹, także niekoniecznie odniesione bezpośrednio do twórczości

¹ Zob. T. Kostkiewiczowa, *Ignacego Krasickiego „Wiersze z prozą”*, [w:] *taż, Z od dali i z bliska. Studia o wieku oświecenia*, Warszawa 2010, s. 305–343. Warto dodać, że w krytycznej edycji utworów XBW badaczka przyjmuje dla tego – wcześniej za Franciszkiem Ksawerym Dmochowskim określanego jako *Wiersze z prozą* – zbioru, opatrzonego tutaj bardzo skrupulatnym komentarzem krytycznym, właśnie tytuł *Listy z wierszami* (I. Krasicki, *Dzieła zebrane*. S. 1: *Pisma literackie*, t. 2: *Zbiory wierszy*, oprac. T. Kostkiewiczowa, Poznań 2019).

menippejskiej, jak sama forma listu², relacje z podróży czy – także istotnych w tym wypadku – różne zjawiska w życiu kulturalnym i towarzyskim środowisk literackich pierwszych dekad dziewiętnastego wieku. Należy jednak podkreślić, że badania archiwalne, analizy i przemyślenia Pusza – oczywiście będąc w jakimś stopniu świadectwem postrzegania tych kwestii cztery dekady temu – nie straciły na swojej aktualności. Mamy bowiem do czynienia z książką stanowiącą rezultat solidnej, opartej o badania źródłowe i bardzo rzetelną lekturę odpowiednich tekstów, pracy filologicznej, której poznawczego znaczenia nie umniejszą żadne nowe metodologie. Nie oznacza to naturalnie kwestionowania zasadności dalszych poszukiwań w tym zakresie, kontynuacji oraz rozwinięcia ustaleń i przemyśleń autora (w dużej mierze, jak wyżej zaznaczono, on sam to czyni), który nie ma wszak tutaj na celu drobiazgowego prezentowania całości rozpoznanego przezeń materiału należącego do omawianego zagadnienia. Sam bowiem stwierdza we wstępnej części książki, iż; „jest [ona] z założenia rekonesansem, toteż nie wszystkie znane [mu] teksty staną się przedmiotem analizy” (s. 33). Nie sposób zresztą, jak się wydaje, inaczej odpowiedzialnie podejść do tej kwestii.

Można oczywiście także rozwijać, uwzględniając nowsze prace, refleksję teoretyczną na temat prezentowanej tu formy piśmiennictwa na początku XIX w., niemniej spostrzeżenia Pusza dotyczące tej kwestii – z wyeksponowaniem namysłu nad trudnym do rozstrzygnięcia dylematu, czy i kiedy listy z wierszami należy traktować jako związaną z odpowiednim kunsztem formę wypowiedzi literackiej, czy też odmianę listu, mowy wolnej, mniej wymagającej znajomości „sztuki”, a więcej talentu – pozostają ważnym tejsze refleksji składnikiem. Niewątpliwie słusznie podkreśla badacz już w pierwszym rozdziale kluczowe znaczenie listów z wierszami Księcia Biskupa Warmińskiego, do których niejednokrotnie potem odnosi analogiczną twórczość innych autorów. Zważywszy przy tym jednak obecność techniki menippejskiej w powstałej w tym samym czasie twórczości innych poetów (np. Wojciecha Miera), formułuje niewątpliwie zasadny wniosek, iż „absurdem byłoby przekonanie o całkowitym pierwszeństwie i wyłączności Krasickiego w tego typu epistolografii” (s. 35). Nie oznacza to bynajmniej pomniejszenia rangi oraz inspiratorskiego potencjału tego typu tekstów czołowego twórcy naszego oświecenia, a warto zauważyć, że w podsumowującym rozdziale omawianej tu publikacji jej autor uzna za stosowne skonstatować: „Obfitość listów prozą i wierszem w końcowej fazie polskiego oświecenia jest echem sukcesu inicjatora tej formy wypowiedzi epistolarnej – Ignacego Krasickiego” (s. 211).

² Tu przede wszystkim należy przypomnieć książkę Przemysławy Matuszewskiej, *Studia o poezji i epistolografii wieku oświecenia*, Wrocław 1999.

Pusz wybiera niewątpliwie słuszną metodę postępowania, poszukując w dużej mierze materiału badawczego w zbiorach pisanych wówczas listów w ogóle, wśród których spodziewa się – kierując się bardzo dobrą orientacją w tym zakresie oraz, co należy zaakcentować, trafną intuicją – znalezienia właśnie listów z wierszami. Okazuje się, iż w ten sposób można uzyskać niezłe rezultaty. Godne uwagi są także spostrzeżenia odnośnie do prób określenia miejsca listów, a niekiedy także konkretnie ich formy menippejskiej, w ówczesnych wypowiedziach teoretycznych i normatywnych. Autora prezentowanej książki interesują przy tym nie tylko same teksty, ale również – co w przypadku pracy dotyczącej listów wydaje się jedynie słuszne – okoliczności, które im towarzyszyły i zasadniczo wpływały na ich kształt. Istotnym przedmiotem obserwacji stają się grupy, których członkowie korespondowali ze sobą, posługując się formami wypowiedzi łączącymi wiersz z prozą. Badacz wyróżnia zatem grono skupione wokół Alojzego Felińskiego, następnie grupę przyjaciół zgromadzonych w kręgu Brunona Kicińskiego, wreszcie koło znajomych-korespondentów, w którym głównymi postaciami byli Franciszek Salezy Dmochowski i Dominik Lisiecki. Mając na uwadze charakter związków między nimi, wyraża również przekonanie, iż korespondencja menippejska w ich gronie musiała być o wiele bogatsza niż te jej przykłady, które dziś znamy. Próbując scharakteryzować okoliczności skłaniające do pisanego tego typu listów, bierze pod uwagę różne czynniki, akcentuje przy tym przede wszystkim zapotrzebowanie w tych kręgach na pokazanie umiejętności twórczych i dowcipu. Należy zauważyć, że taki punkt widzenia pozwala na potraktowanie namysłu nad listami z wierszami także jako punktu wyjścia do refleksji nad wieloma formami wypowiedzi literackiej o w jakimś stopniu podobnych cechach oraz ważnymi aspektami życia kulturalno-literackiego tamtego czasu.

W trzecim rozdziale omawianej tu książki Pusz skupia uwagę na listach z wierszami wybranych, zaprezentowanych w kolejnych podrozdziałach autorów: Michała Wyszковского, Józefa Mieroszewskiego, Franciszka Morawskiego; w następnym zaś podrozdziale na całej grupie, do której należą: Franciszek Salezy Dmochowski, Dominik Lisiecki, Franciszek Ksawery Godebski, Franciszek Grzymała. Próbuje skrupulatnie, ale z właściwą w tej sytuacji ostrożnością (w związku z fragmentarycznością dostępnego materiału), odnaleźć wspólne cechy tego rodzaju pisarstwa każdego z nich. Odnośnie do dwóch, opublikowanych już, z pewnymi skrótami, w dwudziestym wieku listów z podróży Wyszковского, *Opisu podróży do Gdańska w roku 1803...* oraz *Opisu podróży do Carlsruhe w Szląsku...* mamy głównie refleksje nad sposobami opisu oglądanych miejsc oraz, w mniejszym stopniu, postawy podmiotu. Nасuwa się porównanie z odpowiednimi utworami Krasickiego, *Wyjazdem*

z *Warszawy...* oraz *Powrotem...*, a tu Pusz formułuje interesujące spostrzeżenia, np.: „Wyszkowski notował jedynie ‘myśli’, jakie towarzyszyły mu w chwili oglądania danego elementu poznawanej rzeczywistości [...]”. U Krasickiego odmiennie: stwierdzenia odautorskie emancypowały się, zyskiwały wyraźną autonomię” (s. 116). Ciekawym kontekstem, także eksponującym odmienną listów Wyszkowskiego, okazuje się również choćby *Podróż do Krakowa i jego okolic* Franciszka Karpińskiego. Mniej uwagi poświęca badacz dwóm pozostałym opublikowanym tekstom menippejskim Wyszkowskiego, jakie stanowią listy imienninowe, z zaakcentowaniem starań ich autora, aby nadać im charakter żartobliwy, a także jego uwagom autotematycznym.

W związku ze znakomitą prezentacją siedmiu utworów menippejskich Mioszszewskiego³, Pusz przypomina, iż stanowią one jedynie fragment zachowanej spuścizny tego rodzaju – „tylko kaprys losu zdecydował o zachowaniu dla potomnych tych, a nie innych tekstów” (s. 131) – co powstrzymuje go przed formułowaniem zbyt daleko idących uogólnionych wniosków. Badacz podkreśla, że analizowane utwory tego prawie nieznanego autora wyróżniają się dużym uporządkowaniem literackim, świadczącym o jego sporym talencie. Bardzo cenne – oczywiście zasługujące nieraz na podjęcie i pogłębienie przy wykorzystaniu aktualnego stanu wiedzy i narzędzi badawczych, m.in. w zakresie komunikacji językowej i literackiej – wydają się wciąż spostrzeżenia, które odnoszą się do porównywania postaw różnych autorów tekstów menippejskich z perspektywy sytuacji z jakiegoś powodu analogicznych. Pusz zauważa np., że zarówno Mioszszewski, jak i Krasicki (żołnierz i duchowny) znajdowali się „w tradycyjnej hierarchii instytucji rygorystycznie określającej obowiązki”. Dalej zaś komentuje:

Krasicki, jeżeli prezentował rzeczywistość, to także i po to, aby wyrażać ogólne sady mające przekonać błędzących i omylnych. Epistolografię Mioszszewskiego zdominowały wydarzenia, w jakich uczestniczył. Im była przede wszystkim poświęcona – jego listy miały powiadamiać, a nie pouczać” (s. 134).

W innym miejscu interesujący problem stanowi porównanie wyczuwalnej w przywołanych utworach obydwu tych autorów ironii oraz komizmu, również – co szczególnie istotne – ich funkcji. Autor omawianej książki akcentuje znaczenie burzącego monotonię i konwencjonalność wypowiedzi konceptu, a także parodii w pisarstwie Mioszszewskiego, zaś nade wszystko obecną niemal wszędzie grę z konwencjami, „upodobania do żartobliwego i dwuznacznego wywodu” (s. 154). Szczególnie godne

³ Warto przypomnieć, że łódzki badacz opublikował je kilkanaście lat temu: W. Pusz, *Józef Mioszszewski. Z ocalałej twórczości*, Łódź 2007, s. 41–89.

uwagi wydaje się zauważenie przez badacza podobieństwa niektórych listów menippejskich Mieroszewskiego do powiastek filozoficznych. Składnia go to wszystko do kończącej ten podrozdział konstatacji:

Potrzeba demaskacji i perswazji, płynąca z przekonania i niedoskonałości człowieka i kreowanego przezeń świata – to chyba ów poszukiwany powód podobnego ukształtowania wypowiedzi w listach menippejskich «księcia poetów» oraz w epistolografii pokrewnego mu predyspozycjami i światopoglądem zapomnianego po latach poety (s. 157).

W kolejnym podrozdziale przedmiotem uwagi staje się twórczość menippejska Morawskiego – najpierw znane z autografów i kopii dwa listy z 1814 r., czyli *Do M.S. w Paryżu 1814, odpowiedź na zaproszenie* oraz adresowany do Wincentego Krasińskiego *List o czapce*⁴, a następnie siedem o kilka lat późniejszych, zachowanych w rękopisach listów o charakterze bardziej osobistym. Pierwsze dwa, które „powstały w okolicznościach towarzysko-biesiadnych i doręczono je poza trybem pocztowym”, zostały „napisane bardziej dla kogoś niż do kogoś, lecz głównie z siebie i dla siebie” (s. 166), posiadają charakter literacki w większym stopniu niż ma to miejsce w przypadku codziennej korespondencji. Brak w nich zatem wyraźnych, charakterystycznych dla listów, sygnałów związku z adresatem, przy czym nasuwają się uwagi, szczególnie w przypadku *Listu o czapce*, zabiegi nastawione na wywołanie efektu komicznego. Pusz prezentuje dalej odmienność konstrukcji pozostałych listów, szczególnie adresowanych do Andrzeja Edwarda Koźmiana, przede wszystkim „epistolarnych”, odmiennych „i od utworów biesiadno-towarzyskich, i od listów do kolegów równolatków” (s. 173); zauważa obecny w nich komizm i ironię, choć nie w takim stopniu, jak u Krasickiego czy Mieroszewskiego.

Oddzielny przedmiot zainteresowania w wyodrębnionym podrozdziale stanowi prowadzona w latach dwudziestych XIX w. korespondencja menippejska grupy przyjaciół: Franciszka Salezego Dmochowskiego, Dominika Lisieckiego, Franciszka Ksawerego Godebskiego, Franciszka Grzymały. Podkreśliwszy, że korespondencja między członkami tego grona była niewątpliwie bardziej bogata, przypomina dziesięć wymienianych przez tę czwórkę, a opublikowanych przez Józefa Korpałę, listów, z których osiem – i te stają się przedmiotem analizy przy zastosowaniu pomyślowych kryteriów ich podziału i charakterystyki – zostało napisanych prozą i wierszem.

⁴ Obydwa te teksty badacz opublikował kilka lat po pierwszej edycji omawianej książki: W. Pusz, *Listy menippejskie Franciszka Morawskiego z 1814 roku*, „Prace Polonistyczne” XLVI, 1990, s. 181–196. Kolejny raz w tomie zbiorowym: W. Pusz, *Oświeceni i nie tylko*, Łódź 2003, s. 155–170.

Wreszcie mamy końcowy rozdział książki, podsumowujący wcześniejsze analizy. Na zaakcentowanie zasługuje postawa badawcza Pusza, charakteryzująca się, po rozpoznaniu samych tekstów, pogłębionym namysłem nad wieloma istotnymi, a często ignorowanymi, okolicznościami ich powstania i funkcjonowania, od osobowościowych, biograficznych, środowiskowych po polityczne, co prowadzi do sformułowania interesujących wniosków. Wyróżnić tutaj można choćby spostrzeżenia odnoszące się do kwestii artystycznych:

Lektura listów powinna skłaniać do śmiechu, a komizm wyrastać z inkongruencji – znowu więc wypadało łączyć to, co skrajnie różne. I wreszcie najważniejsze dla tej formy wypowiedzi: należało organicznie związać fragmenty prozatorskie i wierszowane. Wszystko to zakrawało na ostentacyjny akt heterogenii w twórczości literackiej (s. 210).

Pusz podejmuje zatem, niełatwą, jak się okazuje, próbę zwięzłego określenia zakresu pojęcia „epistolografia menippejska”, którym posługuje się w toku całego wywodu, mając świadomość nieostrości jego granic: „Epistolarność, organiczny związek wierszy i prozy, żartobliwość (choćby fragmentaryczna) to cechy, których obecność jest niezbędna, aby list przybrał postać typową dla korespondencji menippejskiej” (s. 219).

Zawarte w omawianej monografii rozważania o trudnościach dokonania jednoznacznych klasyfikacji badanego materiału, o stałych i zmiennych cechach listów z prozą, roli komizmu, ironii czy parodii – to wszystko wciąż inspiruje do refleksji nad o wiele szerszym spektrum piśmiennictwa tamtego czasu, które swój potencjał artystyczny i myślowy zasadza w istotnej mierze na różnicowaniu form wypowiedzi, manifestacyjnym, często dowcipnym przełamywaniu konwencji – przynoszącym nieraz efekt komiczny – przy równoczesnym demonstrowaniu znajomości tychże konwencji i gotowości do podejmowania poetyckiej gry. Warto zatem zacytować na koniec jeszcze inną, wciąż aktualną konstatację łódzkiego badacza: „Zarówno [...] owe utwory menippejskie i te o urodzie literackiej, tworzące jądro wspólnoty, jak i przebogata epistolografia pozostająca na obrzeżach centrum stały się zjawiskiem o istotnym znaczeniu dla rozwoju oraz kształtu naszej literatury” (s. 228). To niewątpliwie jeden z ważnych powodów, żeby sięgnąć (ponownie) do zaprezentowanej tu książki Pusza o epistolografii menippejskiej.

Roman Dąbrowski

Jean-Jacques Rousseau, *Rozważania o rządzie polskim i jego za mierzonej reformie*, w przekładzie i opracowaniu Anny Grzeńskowiak-Krwawicz, Warszawa, Muzeum Łazienki Królewskie, 2023, 152 s.

Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée autorstwa Jean’a-Jacques’a Rousseau z roku 1771 to utwór pod wieloma względami fascynujący i ze wszech miar godzien nieustającej uwagi. Stanowi ostatni w historii twórczości francuskiego filozofa traktat polityczny, napisany w czasie, kiedy autor skupiony był przede wszystkim na tworzeniu własnej autobiografii. Co zatem spowodowało, że ledwo co ukończywszy swoje *Wyznania*, ale zanim jeszcze przystąpił do *Dialogów*, a potem do *Marzeń samotnego wędrowca*, Rousseau powrócił na kilka miesięcy do filozofii politycznej? Co sprawiło, iż znalazł czas oraz ochotę i postanowił zająć się losem dalekiej, na wschodnich rubieżach Europy położonej, upadającej Rzeczypospolitej? Co popchnęło go do tego, by dokładnie rok przed jej pierwszym rozbiorem, sformułować zbiór refleksji mających skierować pogrążony w kryzysie kraj na drogę reform, ukazać mu drogę naprawy, dostarczyć cennych rad i lekcji mądrości politycznej?

Historia powstania *Rozważań o rządzie polskim* Jean’a-Jacques’a Rousseau jest stosunkowo dobrze znana i to od dawna. Począwszy od pionierskiego na ten temat opracowania Władysława Konopczyńskiego z 1913 roku, *Jan-Jakub Rousseau doradcą Polaków*, poprzez znakomity wstęp do francuskiego wydania utworu Rousseau w 1964 roku napisany przez niezapomnianego, wybitnego specjalistę polskiego oświecenia, Jean’a Fabre, czy szereg cennych prac badawczych Bronisława Baczki, aż po fundamentalną monografię Jerzego Michalskiego z 1977 roku, *Rousseau i sarmacki republikanizm*. Jakże zresztą dobrze się stało, iż to ostatnie dzieło wyszło również w wersji angielskiej w 2015 roku, w znakomitym tłumaczeniu Richarda Butterwicka-Pawlikowskiego, co znacznie poszerzyło krąg odbiorców tego ważnego utworu i jeszcze bardziej pozwoliło docenić jego ogromną wartość. Dzięki tym wszystkim opracowaniom wiadomo już powszechnie, iż geneza utworu Rousseau nierozzerwalnie związana jest z osobą hrabiego Michała Wielhorskiego i jego polityczną misją w stolicy Francji. Przebywający w Paryżu od stycznia 1770 roku jako oficjalny wysłannik władz konfederacji barskiej, polski arystokrata

starał się zdobyć dla niej poparcie francuskiego dworu, nie tylko finansowe, ale też i polityczne. Co istotne, nie tylko w Wersalu hrabia Wielhorski szukał wsparcia dla narodowej sprawy, choć oczywiście ta część jego misji była najistotniejsza z punktu widzenia dyplomatycznego. Postanowił zwrócić się również do luminarzy francuskiego życia intelektualnego z prośbą o ich pisemną opinię na temat koniecznych reform państwa polskiego. Dotarł nie tylko do Mably'ego, cenionego filozofa i historyka, ale też do znanego już wówczas w całej Europie Jean'a-Jacques'a Rousseau i nakłonił najsłynniejszego myśliciela oświecenia do identycznej misji sporządzenia komentarzy i rad na temat reformy polskiego państwa. Mało tego, tak jak miało to miejsce z Mably'm, Wielhorski osobiście dostarczył autorowi *Umowy społecznej* zbiór materiałów, na bazie których miał on wyrobić sobie opinię o Rzeczypospolitej i zaproponować program jej politycznej sanacji.

Jean-Jacques Rousseau swoje *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée* napisał w kilka miesięcy, między jesienią roku 1770 a kwietniem 1771 (pierwsza redakcja), a przeznaczony dla Wielhorskiego tekst w wersji ostatecznej gotowy był dwa miesiące później (przechowywany jest dzisiaj w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie). Utwór nie ukazał się jednak za życia autora, choć dość szybko zaczęły krążyć jego różne odpisy i kopie rękopiśmienne. Po raz pierwszy zostanie wydany drukiem w 1782 roku, czyli cztery lata po śmierci Rousseau, w genewskiej edycji jego dzieł zebranych (tom I), a także w tym samym roku w Londynie, w oryginalnej wersji francuskiej, jako tekst niezależny. Bardzo szybko utwór Rousseau został też przybliżony polskiemu czytelnikowi. Najpierw, z pewnością za pośrednictwem samego Wielhorskiego, nielicznym osobom z kręgu konfederacji barskiej, następnie szerszemu już odbiorcy, dzięki tłumaczeniu na język polski dokonанemu przez Maurycego Franciszka Karpia. W 1789 roku w Warszawie ukazują się jego *Uwagi nad rządem polskim oraz nad odmianą, czyli reformą one-go projektowaną*. Było to pierwsze, ale i nie ostatnie tłumaczenie tekstu Rousseau w Polsce, choć na kolejne musieliśmy dość długo czekać, bo ponad 130 lat. W roku 1920 we Lwowie ukazał się przekład autorstwa Tadeusza Nieduszyńskiego, zatytułowany *Uwagi nad rządem polskim*, natomiast cztery lata później Maciej Starzewski wydał w Krakowie swoje tłumaczenie utworu Rousseau jako *Uwagi nad rządem Polski i projektowaną jego reformą* (w 1966 roku Bronisław Baczko umieścił co prawda w edycji dzieł politycznych Rousseau tekst, *Uwagi o rządzie polskim i jego projektowanej naprawie*, ale będzie to lekko poprawione przez niego samego, włącznie z tytułem, tłumaczenie dokonane wcześniej przez Macieja Starzewskiego). Dopiero więc odzyskanie niepodległości przez Polskę stało się momentem zwrotnym, by powrócić do niewątpliwie zapomnianego

przez długie lata niewoli dzieła Rousseau i przybliżyć go polskiemu czytelnikowi, i to nawet dwukrotnie w krótkim odstępie czasu.

Skoro jednak od tej podwójnej próby translatorskiej minęło już kolejnych sto lat, był to znakomity argument, aby ponownie zmierzyć się w Polsce ze słynnym utworem niemniej słynnego genewskiego autora. Próby tej podjęła się profesor Anna Grześkowiak-Krwawicz, ceniona badaczka wieku osiemnastego, znamienita specjalistka myśli politycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, wybitna znawczyni historii i idei europejskiego oświecenia, zwłaszcza francuskiego. Świadoma nie tylko tego, że poprzednie próby translatorskie były niedoskonałe, by nie powiedzieć słabe, jak choćby dzieło Karpia czy Nieduszyńskiego, słusznie uważała, iż po prostu uległy one erozji czasu, czyli inaczej mówiąc zestarzały się w swojej warstwie językowej. Podstawowym więc zadaniem polskiej tłumaczki było „unowocześnienie” tekstu Rousseau, dotarcie do współczesnego czytelnika, wzięcie pod uwagę jego potrzeb i możliwości, oswojenie odbiorcy z utworem sprzed ponad dwóch i pół wieku, czyli po prostu ułatwienie jego lektury. Z zadania tego wywiązała się znakomicie. Z jednej strony nie popadła w Boy’owską tendencję „produkowania dawności”, czyli zabieg sztucznej archaizacji języka stosowany tak powszechnie przez Tadeusza Żeleńskiego, aby zachować patynę czasu i pozornie zapoznać odbiorcę z epoką, co czasem dawało jednak dziwaczny, niekiedy wręcz zabawny efekt. Z drugiej zaś nie poszła jednak za modą i nie poddała języka Rousseau równie sztucznej co archaizacja próbie przełożenia go na wiek XXI, unowocześnienia jego stylu „za wszelką cenę”, dostosowania do poziomu, a zwłaszcza percepcji czytelnika „epoki sztucznej inteligencji”. Obrala bardzo prostą, ale jakże skuteczną drogę: w swoim przekładzie przyjęła język zrozumiały dla współczesnego odbiorcy, ale zarazem oddający powagę i stylistykę traktatu politycznego sprzed lat. Jak wytrawny tłumacz o filologicznym powołaniu, wręcz zacięciu, połączyła ze sobą potrzebę użycia nowoczesnego języka z zachowaniem i wyrażeniem historycznego ducha przekładanego przez siebie utworu.

Co istotne, Anna Grześkowiak-Krwawicz jako pierwsza przetłumaczyła kluczowy element tytułu utworu Rousseau jako „Rozważania”, wbrew dotychczasowemu, powszechnie używanemu terminowi „Uwagi”, jaki proponowali wcześniej trzej polscy tłumacze, a czego też nie skorygował i sam Bronisław Baczko. Zrobiła to jako pierwsza, a zarazem jakże trafnie i mądrze. Nie tylko dlatego, iż francuskie „*considérations*” faktycznie są bliższe w swym sensie i znaczeniu polskiemu terminowi „rozważania”, ale po prostu odpowiadają istocie i charakterowi politycznego traktatu Rousseau. Jego tekst to nie „uwagi”, czyli rzucane w stosunku do czegoś lub kogoś komentarze, uzupełnienia czy adnotacje, ale zbiór poważnych, niezależnych i spójnych refleksji dotyczących sytuacji społeczno-

politycznej Rzeczypospolitej i sposobu jej ratowania. Tak jak wcześniej słynne *Rozważania o przyczynach wielkości Rzymian i ich upadku* Monteskiusza (1734), czy późniejsze *Rozważania o Francji* Joseph'a de Maistre (1797), także i *Considérations sur le gouvernement de Pologne* stanowią zwartą całość przemyśleń autora na obrany temat, zorganizowaną i koherentną serię jego analiz, dociekań i rozmyślań.

Ten aspekt opracowania krytycznego *Rozważań o rządzie polskim*, jakie zaproponowała Anna Grześkowiak-Krwawicz, pokazuje dobitnie, że wartość jej pracy badawczej wykracza daleko poza samo, skądinąd znakomite tłumaczenie. Jej dzieło to coś więcej, niż przekład, gdyż stanowi pogłębione studium dotyczące samego utworu Rousseau, nie tylko jego genezy i historii, zresztą po mistrzowsku odtworzonych, ale też próby określenia jego charakteru i znaczenia, usytuowania go tyle samo w spuściźnie Rousseau, co w historii myśli politycznej epoki. Widać to już doskonale w samym *Wstępie*, stanowiącym świetne wprowadzenie do zrozumienia *Rozważań o polskim rządzie*, inteligentną próbę odpowiedzi na niełatwe, ale jakże istotne pytanie dotyczące ich roli i wartości. Albowiem utwór Rousseau to tekst niejednoznaczny i wzbudzający emocje badaczy aż do dziś. Jak pisał Bronisław Baczko, to dzieło „najbardziej zagmatwane ze wszystkich tekstów” genewskiego filozofa. Dla Simone Goyard-Fabre, w swoim ostatnim traktacie politycznym autor „pozwolił sobie na słabość intelektualną i chaos myślowy”, z kolei zaś dla Jean Fabre, odwrotnie, „lektura *Rozważań* pokazuje Rousseau w pełni rozkwitu jego geniuszu i jego myśli”. Sama przyznając, iż utwór ten jest „najbardziej chyba kontrowersyjnym dziełem Rousseau”, Anna Grześkowiak-Krwawicz nie waha się jednak, jakże słusznie, wpisać go zarazem do „kanonu światowej filozofii”. Mało tego, nie waha się także, znowu jakże słusznie, zaliczyć go do nielicznych „słynnych traktatów filozoficznych” wpisujących się „w polskie dyskusje o państwie i polski dyskurs polityczny”, tak by po ponad stu latach powtórzyć za Marianem Szyjkowskim, że dzięki *Rozważaniom* „staje obywatel genewski w szeregu naszych pisarzy politycznych”.

Nie są to jednak w jej przypadku czcze frazesy powtarzane jak na akademickich uroczystościach. Autorka tłumaczenia oparła swoje opracowanie na bardzo solidnym materiale krytycznym, biorącym pod uwagę najnowsze wyniki badań i aktualny stan wiedzy o *Rozważaniach o rządzie polskim*. Zresztą, co ważne, także i sam tekst Rousseau będący podstawą jej przekładu pochodzi z najnowszej edycji tego utworu (Paryż 2021), jaka ukazała się w ramach wydawanych we Francji dzieł wszystkich genewskiego filozofa, przy której sama też współpracowała. Opatrzyła swoje tłumaczenie wnikliwym i gruntownym komentarzem rzeczowym, liczącym aż 224 przypisów różnego rodzaju (sam *Wstęp* do tłumaczenia liczy sobie 85 odniesień umieszczonych na dole strony).

I nie chodzi jedynie, choć te również są ważne i imponujące, o podstawowe objaśnienia rzeczowe dotyczące przywołanych zdarzeń czy osób, nazw własnych czy pojęć politycznych. Autorka znakomicie wprowadziła czytelnika w warsztat pracy samego Rousseau, ukazując podstawę jego wiedzy o Rzeczpospolitej, przywołując fragmenty tekstów Wielhorskiego, z którym genewski filozof toczył swoisty dialog, a niekiedy wręcz prowadził polemikę. Przytacza też czasami wcześniejsze teksty Rousseau, by wykazać, jak rozwinął on swoje poprzednie myśli oraz gdzie i w czym był nowatorski w swoich pomysłach. Wszystko to pozwala wyrobić sobie obraz *Rozważań o rządzie polskim* jako dzieła istotnego, ważnego w historii twórczości samego Rousseau, jak i dla polskiej myśli politycznej doby oświecenia.

Opracowanie Anny Grześkowiak-Krwawicz pozwala także lepiej zrozumieć pozornie zaskakującą motywację samego Rousseau, by pozytywnie odpowiedzieć na apel hrabiego Wielhorskiego i napisać polityczny traktat na temat Rzeczpospolitej i próby jej ratowania. Bo o ile jego *Projekt konstytucji dla Korsyki* z 1765 roku prawie że doskonale wpisywał się w model ideału republiki, jaki odkrywamy w *Umowie społecznej*, to zafana, pogrążona w anarchii, a zwłaszcza ogromna powierzchniowo oraz różnorodna etnicznie i kulturowo polska *res publica* szlachecka, wprost przeciwnie, nie wydawała się na pierwszy rzut oka państwem godnym uwagi, mogącym zainteresować genewskiego filozofa. A jednak, co kapitalne, Rousseau odczuł z Rzeczpospolitą bliskość ducha, odkrył prawie że ostatni w Europie kraj wolności i wspólnotę ludzi wolnych, opartą na republikańskich ideałach i cnotach obywatelskich, tworzącą jedyne w swoim rodzaju państwo suwerennego ludu. Ludu bitnego i dumnego, miłującego swoją ojczyznę, którego historia pełna jest chwalebnych czynów, a proste życie na wsi odporne na pokusy i zło cywilizacji. Naturalnie nie miała w tym zasługa, by nie rzecz przewina Wielhorskiego, który taką właśnie, mocno wyidealizowaną wizję Rzeczpospolitej przywiózł ze sobą do Francji i przedstawił Rousseau (a wcześniej Mably'emu) w swoich rękopiśmiennych materiałach. Nawet jeśli były to bardziej marzenia i fantazje, niż stan rzeczywisty republiki szlacheckiej obojga narodów, autor *Umowy społecznej* chętnie się do nich odniósł i uczynił z nich ośnowę swojego traktatu. Albowiem, jak słusznie pisze Anna Grześkowiak-Krwawicz, „w czasie pracy nad tym dziełem, doszło do spotkania dwóch mitów republikańskich – tego, który tworzył i w który wierzył Rousseau, i tego, który przedstawili mu i w który wierzyli konfederaci barscy”. Autor *Rozważań o rządzie polskim* owe republikańskie mity Rzeczpospolitej, jakie piórem Wielhorskiego podsunęli mu polscy konfederaci, przyjął więc entuzjastycznie, bo świetnie wpisywały się w jego własną wizję moralnej wspólnoty opartej na cnocie bezwarunkowego patriotyzmu. Ponadto obie

strony posługiwały się też podobnym arsenalem leksykalnym, wspólnym językiem dyskursu opartym na bliskiej im aksjologii politycznej, nawet jeśli niekiedy używane terminy i pojęcia nie oznaczały koniecznie tego samego dla Rousseau i polskich konfederatów.

Nie zmienia to jednak w żaden sposób faktu, iż *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réforme projetée* stanowią wielce oryginalny i poważny tekst polityczny Rousseau, utwór mądry i dojrzały, znakomite studium o Polsce oraz interesującą próbę jej ratowania. Mało tego, lektura tego dzieła dzisiaj dowodzi, że najnowszy jego przekład i opracowanie były inicjatywą cenną, potrzebną oraz udaną. Można by powiedzieć, iż utwór Rousseau w wersji polskiej zatoczył niejako krąg historii w czasie i przestrzeni: wydany po raz pierwszy w Warszawie w drukarni Michała Grölla, „Księgarza Nadwornego J. K. debaty politycznej, po raz drugi ukazuje się w stolicy Rzeczypospolitej po 134 latach w Muzeum Łazienek Królewskich, zresztą w oprawie edytorskiej godnej monarszego majestatu i świetności. Nawet jeśli dzieło Rousseau nie jest już przedmiotem politycznych polemik i emocjonalnych dyskusji, nadal wzbudza spore zainteresowanie i autentyczny podziw dla genewskiego autora, w czym niewątpliwie ogromna rola i zasługa wytrawnej polskiej badaczki i tłumaczki, Anny Grześkowiak-Krwawicz.

Paweł Matyaszewski

Rec.: *Splendor i wiedza. Biblioteka Królewska Stanisława Augusta. Katalog*, t. 1–2, red. Alina Dzieciół, Tomasz Jakubowski, Arx Regia. Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2022, 376 i 407 s.

Rec.: *Splendor i wiedza. Biblioteka Królewska Stanisława Augusta. Eseje*, red. Alina Dzieciół, Tomasz Jakubowski, Arx Regia. Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2022, 288 s.

Polsko-ukraińskie badania nad Biblioteką Stanisława Augusta

Barbarzyńska, pełnoskalowa inwazja Rosji na Ukrainę w 2022 r. odcisnęła swoje piętno także na realizacji polsko-ukraińskich projektów kulturalnych. Jednym z odwołanych przedsięwzięć była wystawa *Splendor i wiedza* poświęcona bibliotece Stanisława Augusta, której wernisaż na Zamku Królewskim w Warszawie był zaplanowany 9 maja tr. Wystawa ta miała być wyjątkową prezentacją księgozbioru ostatniego króla Polski, który w zasadniczej części znajduje się w Narodowej Bibliotece Ukrainy im. Wołodymyra Wernadskiego w Kijowie. Mimo niemożności zrealizowania planowanej, a przygotowywanej przez kilka lat wystawy, Muzeum podjęło ze wszelkich miar chwalebna decyzję o opublikowaniu dwutomowego katalogu opisującego 292 obiekty związane z królewskim księgozbiorem oraz zbioru 13 esejów popularyzujących i uzupełniających stan badań na temat biblioteki.

Zacząć wypada od uściślenia informacji, co opisywać miała wystawa, a w konsekwencji powiązane z nią książki. Kuratorzy postanowili pokazać bibliotekę królewską zgodnie z osiemnastowiecznym zakresem znaczeniowym tego terminu, kiedy to: „tworzyło [ją] dziewięć wzajemnie uzupełniających się kolekcji. Były to: księgozbiór, kolekcja rycin i rysunków, rękopisy, mapy, zbiór instrumentów matematycznych i fizycznych, kolekcja medali i numizmatów, kolekcja gemm oprawionych i nieoprawionych, zbiór niewielkich posągów, biustów i innych rzeźb wykonanych w marmurze, brązie i kości słoniowej oraz kolekcja starożytności” (t. 1,

s. 22¹). Założenie takie należy pochwalić przynajmniej z trzech powodów. Pierwszym z nich jest zgodność z realiami epoki, drugim – możliwość pełniejszego pokazania zainteresowań naukowych i artystycznych Stanisława Augusta, będącego głównym twórcą tych kolekcji oraz jego świadomie kreowanej polityki kulturalnej. Trzeci argument, pochodzący z praktyki muzealniczej, przemawia za prezentacją na ekspozycji takich obiektów, które pobudzając emocje odbiorcy, przyczynia się do spopularyzowania przedmiotu wystawy. Nowożytnie przyrządy naukowe, ryciny i rzeźby z pewnością dodałyby atrakcyjności ekspozycji skupionej w znacznym stopniu na księgozbiorze. Pozwalam sobie na tę uwagę w związku z wyrażoną przez twórców katalogu nadzieją, że wystawa jest jedynie odłożona w czasie (t. 1, s. 5).

Recenzowane publikacje są względem siebie komplementarne. Obie opisują te same zagadnienia, zachowując jednak odmienną perspektywę. Katalog przedstawia bibliotekę królewską poprzez obiekty godne uwagi ze względu na swoją wyjątkowość lub przeciwnie – jako egzemplia cech charakterystycznych dla całego zbioru. Kontekst, w jakim należy poznać obiekty, został wskazany we wstępach poprzedzających każdą sekcję katalogu. Eseje natomiast proponują spojrzenie z szerszej perspektywy, przedstawiając zarówno podstawowe zagadnienia związane z Biblioteką Królewską, jak i prezentując nowe badania na temat pewnych obiektów należących do historycznego zbioru Stanisława Augusta.

Tom *Eseje* otwiera tekst Angeli Sołtys poświęcony utylitarnemu znaczeniu mecenatu Stanisława Augusta, który w swoich zbiorach naukowych i artystycznych widział raczej „narzędzie poznania i oświecenia społeczeństwa niż to, czemu kolekcje służyły dawniej – demonstracji prestiżu, zamożności i silnej władzy królewskiej” (*Eseje*, s. 22). Ten tekst nie tylko dobrze uzasadnia jeden z kluczowych powodów, dla których twórcy publikacji włożyli tyle wysiłku w opisanie Biblioteki Królewskiej, ale samodzielnie – w oderwaniu od pozostałych artykułów – może z pożytkiem popularyzować tezę o publicznej użyteczności królewskiego kolekcjonerstwa. Wprowadzeniu do tematu książki służyć ma także esej Aliny Dziecioł opisujący historię Biblioteki Królewskiej – dzieje tworzenia księgozbioru, działalność bibliotekarzy, ideę upublicznienia księgozbioru i uczynienia z niego warsztatu naukowego pozwalającego na rozwiązywanie kluczowych problemów społecznych i naukowych, historię tworzenia katalogów bibliotecznych (tym samym źródeł do poznania księgozbioru) oraz losy tej kolekcji Stanisława Augusta doprowadzone do czasów nam współczesnych. Esaj ten, podobnie jak zdecydowana większość pozosta-

¹ Tu i w kolejnych odsyłaczach do recenzowanych publikacji określenia „t. 1” i „t. 2” będą oznaczały odpowiednie tomy katalogu. Zbiór esejów będę oznaczał słowem „*Eseje*”.

łych, obok zwieżłej, ujętej w sposób popularny, prezentacji zagadnień, które znane były już w literaturze naukowej, wzbogacony został o nowe informacje ustalone w wyniku kwerend krajowych i zagranicznych – ze szczególnym uwzględnieniem materiałów z Kijowa. Esej Tomasza Jakubowskiego pt. *Księgozbiór Stanisława Augusta – źródło wiedzy i inspiracji* stanowi wyjaśnienie potraktowanych za motto haseł splendoru i wiedzy. Stwierdził on, że „zgromadzone [przez Stanisława Augusta] książki potwierdzają erudycję króla i legitymizują niejako jego władzę. W ten sposób zmieniał on stary topos władcy panującego nad żywiołami, mikro- i makrokosmosem, zamkniętymi symbolicznie w ścianach biblioteki” (Eseje, s. 110). Trzymając się zagadnienia splendoru, Jakubowski zwraca uwagę na – znane skądinąd – inspiracje literackie mecenatu artystycznego Stanisława Augusta z naciskiem na wystrój reprezentacyjnych sal Zamku Królewskiego. Jednak powiązanie ich przez autora eseju z konkretnymi egzemplarzami z biblioteki królewskiej odnalezionych podczas kijowskich kwerend, daje czytelnikowi wgląd w warsztat pracy monarchy i pozwala śledzić relację między lekturami Stanisława Augusta a jego polityką kulturalną. O użytkowej części księgozbioru traktuje także esej Ewy Wyki, która poprzez wskazanie należących do księgozbioru królewskiego wychodzących współcześnie publikacji naukowych, wskazuje na ich znaczenie dla naukowców i praktyków na dworze Stanisława Augusta. Tym samym tekst ten popularyzuje wiedzę o węzłowych momentach w nowożytnej nauce. Esej zamyka smutna konstatacja o stanie polskiej nauki tamtych czasów, która raczej przyswajała zgromadzoną w obcej literaturze wiedzę, niż wносиła nowe idee (wyjątkami były dokonania pojedynczych jednostek, jak Jan Śniadecki czy Marcin Poczebout). Biorąc pod uwagę docenienie pozostałych kolekcji wchodzących w skład biblioteki – o czym niżej – odczuwa się pewien niedosyt w związku z brakiem charakterystyki zbioru przyrządów matematycznych, o nim czytelnik dowie się więcej w notach katalogowych opracowanych przez tę samą Autorkę – monografistkę tej kolekcji (m.in. t. 2, s. 166, 172, 266, 268, 312, 328).

Przybliżeniu niektórych aspektów bibliofilskiej spuścizny ostatniego króla służą artykuły Haliny Kovaľčuk i Ołgi Stepčenko z Narodowej Biblioteki Ukrainy. Pierwsza z Auterek opisała niemal trzydzieści z 65 kijowskich inkunabułów pochodzących z kolekcji Stanisława Augusta. Esej Stepčenko z kolei przedstawia charakterystykę rękopiśmiennych materiałów pochodzących z dawnej Biblioteki Królewskiej. Wśród nich znajdują się katalogi biblioteki, księga wypożyczeń, „Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego” z mapami sporządzonymi przez królewskiego kartografa Karola de Perthéesa oraz książki rękopiśmienne. Jednej z nich poświęcono w recenzowanym tomie szczegółowe studium – artykuł Moniki Rekowskiej dotyczący rękopisu „Raccolta dei

monumenti di Antichità” opisującego zabytki archeologiczne Velei odnalezione podczas prac rozpoczętych tam w 1760 r.

Cztery artykuły dotyczą Gabinetu Rycin (stanowiącego dziś podstawę zbiorów Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie). Charakterystykę historycznego zbioru grafik i rysunków oraz obecnego stanu tej kolekcji przedstawiła Jolanta Talbierska. W kolejnym artykule ta sama Autorka zwięźle scharakteryzowała twórczość Giovanniego Battisty i Francesca Piranesich, ich kontakty ze Stanisławem Augustem oraz prace tych grafików reprezentowane w królewskiej kolekcji. Dużo wnoszącym tekstem jest artykuł Przemysława Wątroby, który w oparciu o źródła pisane i – przede wszystkim – zachowane w BUW projekty architektoniczne budynku królewskiej Biblioteki śledzi historię kształtowania przestrzeni Zamku Królewskiego przeznaczonej na przechowywanie księgozbioru monarchy. Przedstawione przez badacza informacje uzupełniają stan wiedzy, którego ostatnim głosem w tym temacie były prace Marka Kwiatkowskiego z 1973 r. oraz Andrzeja Rottermunda z 1989 r.² Ważnym studium dotyczącym zarówno historii biblioteki królewskiej, jak i dziejów teatru doby Stanisława Augusta jest esej Małgorzaty Biłozór-Salwy, która w przekonujący sposób łączy rysunki Friedricha Lohrmanna z dokumentacją granej w Warszawie od 1793 r. opery *Axur, król Ormus*.

Ostatnie artykuły tomu *Eseje* opowiadają o kolejnych kolekcjach wchodzących w skład biblioteki. Marta Męclewska zbiorczo opisała rozproszone obecnie kolekcje starożytności i numizmatów, wykorzystując przy tym katalogi i inwentarze odnalezione w kijowskiej Bibliotece Narodowej, Narodowym Muzeum Historii Ukrainy, wileńskiej Bibliotece Wróblewskich czy Bibliotece Polskiej w Paryżu. Stosunkowo błado na tym tle wypada ostatni esej Henryka Bartoszewicza poświęcony kolekcji kartograficznej, opisujący znaną skądinąd działalność królewskiego kartografa Karola Perthéesa i znajdujący się w Archiwum Akt Głównych w Warszawie zespół Zbiór geograficzny Stanisława Augusta. Artykuł ten jako jedyny pozbawiony został aparatu naukowego. Z pomocą przychodzi czytelnikowi jednak dostępny w Internecie inwentarz tego zespołu, w dużej mierze zresztą już zdigitalizowanego.

Z kolei dwutomowy katalog wystawy dzieli się na pięć części: *Bibliotheca regia*, *Inspiracje artystyczne*, *Gabinet starożytności*, *Wielkie projekty i zbiory naukowe*, *Merentibus*, zawierających łącznie 291 not katalogowych. Stanowi on bogatą dawkę wiedzy na temat obiektów związanych z Biblioteką Królewską, które pozwalają autorom pokazać znaczenie tych zbiorów w oświeceniowej misji ostatniego króla Polski. Pre-

² M. Kwiatkowski, *Stanisława August. Król-Architekt*, Warszawa 1983, s. 153–157 i A. Rottermund, *Zamek warszawski w epoce oświecenia. Rezydencja monarsza, funkcje i treści*, Warszawa 1989, s. 190–198.

zentowane w publikacji katalogi biblioteki z komentarzami poczynionymi ręką Stanisława Augusta (t. 1, s. 76) są świadectwem zarówno odczytania monarchy oraz jego znajomości księgozbioru, jak i świadomego kształtowania kolekcji. Zbiór ten – co wykazali autorzy – miał być w intencji jego właściciela upubliczniony (t. 1, s. 58–59).

Recenzencki obowiązek nakazuje na wskazanie kilku błędów i nieścisłości. 15 września 1791 r. Bogusławski wystawił *Dowód wdzięczności narodu* nie z okazji rocznicy koronacji, lecz elekcji (t. 1, s. 121, poprawnie: t. 1, s. 140). Pewnym błędem redakcyjnym jest fakt, że pojawiające się w dwóch miejscach nawiązania do publikacji *Codex diplomaticus* Macieja Dogiela mają dwa różne zakończenia. W jednym z nich winą za zaniechanie projektu wydawniczego po śmierci autora obarcza się dyplomata rosyjskiego Nikołaja Repnina (t. 1, s. 66), w drugiej – marszałka sejmu rozbiorowego Adama Ponińskiego (t. 1, s. 70). Oczywiście zarówno pierwszy³, jak i drugi⁴ mieli tu swoje za uszami. Jan Kuźma to nie młynarz, u którego Stanisław August znalazł schronienie po porwaniu przez konfederatów barskich (t. 1, s. 254), lecz jeden z zamachowców. Trzydzieści widoków „narodowych zabytków starożytności” nie zdobiło pokoju na piętrze Pałacu Myślewickiego w Łazienkach Królewskich (t. 1, s. 295), lecz w Wielkiej Oficynie ob. Podchorążówce w skrzydle od strony Pałacu Myślewickiego⁵. Powinno być także „Marcin” a nie „Michał Poczubut” (t. 2, s. 195 oraz *Eseje*, s. 262), „Pfleiderer” a nie „Pfleider” (t. 2, s. 202), „Polonia” a nie „Poloina” (t. 2, s. 252), „en 1773” a nie „eb 1773” (t. 2, s. 242 i 256), „item” a nie „i tem” (t. 2, s. 258), „Słonim” a nie „Słomin” (t. 2, s. 304), „paludament” a nie „padulament” (t. 2, s. 346). W ramach zastrzeżeń pragnę także zwrócić uwagę na brak indeksu osobowego, co utrudni badaczom odnalezienie interesujących ich informacji w tak bogatym katalogu.

Podsumowując, wydanie trzech publikacji towarzyszących planowanej przez Zamek Królewski wystawie powinno spotkać się z entuzjazmem dwóch grup czytelników: osób zainteresowanych okresem oświecenia, które chcą zajrzeć do warsztatu pracy ostatniego króla Polski, oraz specjalistów badających polskie oświecenie i horyzonty intelektualne jego czołowych przedstawicieli. Eseje oraz karty katalogowe dostarczają nowych ustaleń na temat Biblioteki Królewskiej oraz samego monarchy,

³ J. Michalski, *Kodeks dyplomatyczny Polski. Z dziejów polskiego życia naukowego w dobie międzypowstaniowej*, w: tegoż, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 2, red. W. Kriegerseisen, Z. Zielińska, Warszawa 2007, s. 415.

⁴ W. Konopczyński, *Dogiel Maciej*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 281.

⁵ „*au grand commun en haut du côté de Myslewic*”, T. Mańkowski, *Galerja Stanisława Augusta*, Lwów 1932, s. 482–485, 488.

pokazując go nie tylko jako czytelnika, ale także świadomego twórcę księgozbioru mającego służyć społeczeństwu. Dobrze wykonane reprodukcje wpływają pozytywnie na warstwę wizualną katalogu i pozwalają lepiej poznać materiały znajdujące się obecnie w ogarniętej wojną Ukrainie. Książka została już zresztą doceniona przez środowiska muzealne i wydawnicze, otrzymując wyróżnienie w kategorii katalogi wystaw w konkursie Muzealna Książka Roku 2022 (Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zabytków) oraz Feniks 2023 w kategorii edytorstwo (Stowarzyszenie Wydawców Katolickich).

Piotr Skowroński

(Instytut Historii PAN, Muzeum Łazienki Królewskie)

Michał Dymitr Krajewski, *Leszek Biały, książę polski, syn Kazimierza Sprawiedliwego*, wydał zespół Koła Edytorstwa Naukowego „Kustosz” pod kierownictwem Magdaleny Bober-Jankowskiej w składzie: Małgorzata Nawrot, Aleksandra Ostaszewska, Weronika Rychta, Emilia Zaczekowska-Szypowska, Sandra Zielińska. Objaśnienia z zakresu kultury antycznej przygotowała Ariadna Masłowska-Nowak, Warszawa, Wydawnictwo IBL, 2023, 512 s., Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia nr 23.

Grupa studentek Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego pod kierownictwem Magdaleny Bober-Jankowskiej przygotowała obszerną edycję powieści *Leszek Biały, książę polski, syn Kazimierza Sprawiedliwego* Michała Dymitra Krajewskiego. Edycja została dofinansowana przez Ministra Edukacji i Nauki ze środków budżetu państwa w ramach programu „Studenckie koła naukowe tworzą innowacje” i włączona w cenną serię Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia. Autor *Leszka Białego*, znany w swoim czasie literat, choć obecnie nie funkcjonuje w powszechnej świadomości polonistycznej, nie należy do pisarzy całkowicie zapomnianych. Krajewski jest nadal drukowany i omawiany. Doczekał się monografii autorstwa Ireny Lossowskiej a jego biogram odnajdziemy w drugim tomie *Pisarzy polskiego oświecenia*¹. Krajewski budzi wciąż zaciekawienie jako autor *Podolanki* i toczono z jej powodu sporu². Jego rozprawka pt. *Gry nauk dla dzieci służących do ułatwienia ich edukacji* regularnie pojawia się w badaniach nad edukacją. Okazjonalne zainteresowanie dorobkiem pisarza wydaje się jednak nieproporcjonalnie małe w stosunku do popularności, którą cieszył się wśród współczesnych³. Krajewski napisał w sumie cztery powieści. Dokumentują one proces rozwoju form powieściowych w osiemnastowiecznej Polsce. *Leszek Biały, książę polski* wywoływał najmniejsze kontrowersje spośród dzieł pisarza i z tego powodu był najrzadziej komentowany przez badaczy. Zwracali oni

¹ I. Lossowska, *Tadeusz Michał Dymitr Krajewski (1746-1817)*, [w:] *Pisarze polskiego oświecenia*, pod red. T. Kostkiewiczowej i Z. Golińskiego, Warszawa 1994, s. 283-304; eadem, *Michał Dymitr Krajewski, Zarys monograficzny*, Warszawa 1980.

² A. Kwiatkowska, *Piórowe wojny. Polemiki literackie polskiego oświecenia*, Poznań 2001.

³ T. Kostkiewiczowa, *Historia i pamięć w „Leszku Białym”*, [w:] eadem, *Mnemozyne i córki. Pamięć w literaturze polskiej drugiej połowie XVIII wieku*, Toruń 2019, s. 207.

uwagę na trudności ze specyfikacją gatunkową utworu i wyraźne nawiązania do eposu bohaterskiego (sygnałem odwołania się do tradycji epopei jest między innymi podział tekstu na 12 ksiąg i obecność inwokacji). Zofia Sinko w *Słowniku literatury polskiego oświecenia* zalicza *Leszka Białego* do powieści pseudohistorycznej, łączącej elementy eposu, aktualnej publicystyki, powieści awanturniczej i czulej⁴. Choć trudno mówić o renesansie popularności tej powieści, ostatnio zainteresowała się nią Teresa Kostkiewiczowa w kontekście pamięci zbiorowej⁵.

W 2002 roku wydano dwie powieści edukacyjne Krajewskiego – *Podolanę* i *Wojciecha Zdarzyńskiego* – w popularnej serii „Klaszka mniej znana” wydawnictwa Universitas. *Leszek Biały, książę polski* nie doczekał się wtedy wznowienia. Ostatnie wydanie utworu pochodzi z drugiej połowy XIX wieku (Sanok 1856, „Biblioteka Polska”, zeszyty 51-54). Omawiana tu edycja pokazuje, że zapomniane dzieło Krajewskiego okazało się interesującym wyzwaniem edytorskim także dla współczesnego (i młodego!) wydawcy. Jest to o tyle istotne, że w podobnych przypadkach pojawiają się głosy, że nie warto zajmować się twórczością nie najwyższych lotów, skoro tyle innych, bardziej wartościowych pozycji czeka na opracowanie. Tymczasem edycje krytyczne mniej znanych utworów przyczyniają się do przypomnienia dylematów ich autorów, otwartych na nowe tendencje w literaturze, ale zarazem skrzepowanych konwencjami czasów, które ich ukształtowały. Korzyści z publikacji wydają się więc jasne.

Kompozycja książki jest typowa dla prac edytorskich i ułatwia lekturę całości. Tekst powieści okala część historycznoliteracka i edytorska. Książka obejmuje: *Wprowadzenie do lektury*, będące rozszerzoną wersją artykułu Magdaleny Bober-Jankowskiej⁶, tekst powieści zamieszczony na prawie 250 stronach, komentarze, objaśnienia, słownik wyrazów archaicznych oraz indeksy: osób, rodów, pierwowzorów postaci historycznych, bohaterów literackich, mitologicznych, biblijnych i legendarnych, nazw geograficznych, plemion i ludów, herbów, personifikacji, urzędów, stopni wojskowych i godności. Komentarz edytorski zawiera wykaz znaków i skrótów przyjętych w edycji, opis źródeł, zasady transkrypcji oraz aparat krytyczny. Autorka zastosowała układ składników edycji krytycznej stosowany w tomach serii „Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia” Wydawnictwa Instytutu Badań Literackich PAN.

⁴ Z. Sinko, *Powieść*, [w:] *Słownik literatury polskiego oświecenia*, pod red. T. Kostkiewiczowej, Wrocław 1991, s. 458.

⁵ T. Kostkiewiczowa, *Historia i pamięć w „Leszku Białym”*, op. cit., s. 207-237.

⁶ Zob. M. Bober-Jankowska, *Fenelon czy Naruszewicz? Inspiracje i nawiązania w powieści „Leszek Biały, książę polski” Michała Dymitra Krajewskiego*, „Rocznik Komparatystyczny” 2021, nr 12, s. 171-198.

Książka została wydana bardzo starannie pod względem merytorycznym i estetycznym. Jej walorami są między innymi twarda okładka i przyjazna czytelnikowi czcionka. Do tekstu dołączono ilustracje, w tym portret pisarza, zamieszczony w „Tygodniku Ilustrowanym” 1864, t. 9, nr 186, oraz 20 winietek, pochodzących z egzemplarza powieści, wydanej w 1806 roku w Drukarni Tekli Gröblowej w Krakowie. Edycja ta stanowi jednocześnie podstawę omawianej tu publikacji. Z egzemplarza tego samego wydania pochodzi również ilustracja umieszczona na okładce (motyw ze strony tytułowej tomu 2). Materiał ikonograficzny przydaje publikacji wiarygodności poznawczej. Winietki dają wyobrażenie o oryginalnym wyglądzie druku książki, wydanej na początku XIX wieku.

Wprowadzenie do lektury umieszcza Leszka Białego w odpowiednim kontekście historycznoliterackim. Ujawnia się w nim dążenie do określenia najważniejszych cech dorobku Krajewskiego i jego znaczenia w rodzimej kulturze literackiej. Autorka *Wprowadzenia* nie rozwija wszystkich sygnalizowanych wątków, skupiając się na informacjach, które mogą okazać się przydatne w czasie lektury powieści. Koncentruje się na zagadnieniu „strategii zapożyczeń”, jak się wydaje najistotniejszym problemie w przypadku całej spuścizny powieściowej autora *Leszka Białego*⁷. Komentuje stan badań (od prac Juliana Bartoszewicza i dokonań Ireny Łossowskiej do najnowszych opracowań), prezentuje, w sposób syntetyczny i funkcjonalny, biografię pisarza a potem krótko charakteryzuje jego twórczość powieściopisarską. Pokazuje, jak zmienia się nastawienie historyków literatury do Krajewskiego i jego dzieł, wspominając między innymi słynny spór o *Podolanke*. Rzuca to światło na związki twórczości pijara z tendencjami obecnymi w powieści europejskiej. Następnie obszerniej omawia problemy wykorzystania cudzego tekstu w *Leszku Białym*. Ustalając źródła inspiracji, najwięcej miejsca poświęca dziełu François Fénelona *Historia Telemaka*, *Historji narodu polskiego* Adama Naruszewicza oraz publicystyce stanisławowskiej. Na to, że *Historia Telemaka* dostarczyła Krajewskiemu schematu konstrukcyjnego, natomiast wątki historyczne pisarz zaczerpnął z *Historji narodu polskiego* Adama Naruszewicza, zwróciła uwagę już Irena Łossowska. Bober-Jankowska wprowadza do stanu badań istotne korekty. W świetle jej ustaleń *Przypadki Telemaka* tracą status niedoścignionego wzorca a postrzeganie utworu Krajewskiego w kategoriach miernego naśladownictwa francuskiego bestselleru wydaje się nieuzasadnione” (s. 30). Pierwowzorem tytułowego bohatera jest według edytorki postać historyczna uwieczniona piórem Naruszewicza. Autor Leszka Białego kreuje tytułowego bohatera

⁷ Irena Łossowska pisze wręcz o „bluszczerwatości” Krajewskiego. Eadem, *Tadeusz Michał Dymitr Krajewski (1746–1817)*, op. cit., s. 289.

wiernie podążając za naukowym tekstem biskupa, dlatego książkę jawi się jako postać mało dynamiczna i nieskomplikowana wewnętrznie (s. 31).

Poziom komentarzy i objaśnień jest wysoki i odznacza się perfekcyjną szczegółowością. Autorki wydania dobrze przygotowują czytelnika do lektury, wyjaśniając kwestie, których przybliżenie było niezbędne dla przejrzystości znaczeniowej utworu (na przykład skomplikowane relacje rodzinne przywoływanych w powieści postaci historycznych czy literackich). Objaśnienia tworzą bogaty kontekst kulturowy, szczególnie cenny dla niespecjalistów (nawet studenci filologii polskiej mają często trudności z lekturą tekstów staropolskich i oświeceniowych). Wskazano również i omówiono w nich fragmenty powieści, w których autor nawiązuje do innych tekstów literackich lub wykorzystuje charakterystyczne elementy eposu bohaterskiego. Niektóre objaśnienia mogą wydawać się nawet zbyt oczywiste lub szczegółowe z perspektywy czytelnika odpowiednio wykształconego w zakresie wiedzy historycznej czy historycznoliterackiej. Zostały w nich zawarte informacje przeznaczone dla uniwersalnie traktowanego odbiorcy, niezbędne dla pełnego rozumienia utworu, którego akcja toczy się w odległym średniowieczu. W tym samym celu w *Słowniku wyrazów archaicznych* zrekonstruowano znaczenie leksemów współcześnie już przestarzałych (na przykład prośny, sromota, rad). Zapewne sięgną do niego czytelnicy odczuwający taką potrzebę.

Krąg potencjalnych odbiorców utworu poszerza modernizacja tekstu. Interpunkcja została zmieniona zgodnie z zasadami obowiązującego dziś systemu logiczno-składniowego. Zgodnie z współcześnie przyjętymi zasadami wyodrębniono i zapisano partie dialogowe oraz uporządkowano zapis majuskuł i minuskuł. Do współczesnej normy dostosowano też pisownię łączną i rozdzielną.

Czytelnik dowiadyuje się, że w trakcie prac nad przygotowaniem omawianej tu publikacji dołożono wszelkich starań, żeby odnaleźć wskazane w literaturze przedmiotu „pierwsze” wydanie powieści z 1789 r., wszystko wskazuje jednak na to, że do tej publikacji nigdy nie doszło, za pierwsze wydanie należy uznać zatem edycję, której tom pierwszy ukazał się w Warszawie w 1791 roku. Edycja krytyczna zespołu Koła Edytorstwa Naukowego „Kustosze”, umożliwia po przeszło 200 latach od pojawienia się pierwodruku ponowne włączenie *Leszka Białego* w przestrzeń literacką polskiego oświecenia. Z pewnością zainspiruje badaczy do dalszych eksploracji. Objaśnienia i komentarze nie zastępują bowiem interpretacji utworu (mimo pewnych sugestii czy tropów). Obiecujące badawczo wydają się na przykład kreacje bohaterów powieści oraz zagadnienie magii i czarów. Dopełnienia domaga się również problem wartości estetyczno-literackich utworu. Być może kwestie te staną się wkrótce przedmiotem obszernego opracowania.

Na stronie Wydawnictwa IBL PAN znajdziemy następujący tekst reklamowy, zachęcający do zakupu książki:

Leszek Biały, książę polski, syn Kazimierza Sprawiedliwego Michała Krajewskiego – polska powieść oświeceniowa, łącząca elementy dydaktyczne ze światem fantastycznym, której akcja rozgrywa się w niespokojnych czasach rozbicia dzielnicowego. Młody książę, Leszek Biały, przyszły władca dzielnic senioralnej, pod troskliwym okiem Goworka, opiekuna i przyjaciela, odkrywa cienie i blaski władzy, doświadcza miłości, poznaje smak nienawiści i zdrady.

Michał Krajewski podejmuje próbę zerwania z krępującym pisarza realizmem, uruchamiając twórczą wyobraźnię. Zachwyca czytelnika retrospekcjami, mnogością wątków pobocznych, serią niezwykle wydarzeń, inicjowanych przez owładniętych namiętnościami bohaterów, którzy dla osiągnięcia celu nie cofają się przed morderstwem, porwaniem, oszustwem czy czarną magią. Wykreowana przez Krajewskiego atmosfera mroczności wciąga i fascynuje zarazem, a korowody postaci z piekła rodem snują się przed oczyma czytelnika, by ostatecznie ulec siłom niebieskim⁸.

Miejmy nadzieję, że ten opis, choć lekko przesadzony⁹, zachęci do lektury nie tylko historyków literatury i studentów filologii polskiej, ale również wszystkich, których przyciągnie tematyka historyczna, ludzkie namiętności czy zjawiska nadprzyrodzone.

Danuta Kowalewska

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

⁸ Zob. wydawnictwo.ibl.waw.pl/nawosci/leszek-bialy-ksiazke-polski-syn-kazimierza-sprawiedliwego?vid=2 [dostęp 6 czerwca 2025].

⁹ Co jest w pełni zrozumiałe w przypadku materiałów promocyjnych.

O „przykładnym małżeństwie” według Elżbiety Drużbackiej

Elżbieta Drużbacka, *Przykładne z wiernej i statecznej miłości małżeństwo*, wydała Aldona Sieradzka-Krupa, Biblioteka Pisarzy Polskiego Oświecenia, t. 26, Warszawa 2024, 380 s.

Przykładne z wiernej i statecznej miłości małżeństwo autorstwa Elżbiety Drużbackiej ukazało się jako 26 tom Biblioteki Pisarzy Polskiego Oświecenia. Spoczywający dotąd w rękopisie romans wydobyła, opracowała i wydała Aldona Sieradzka-Krupa. Edycja tego obszernego fabularnego i wierszowanego dzieła jest pierwszą pełną publikacją utworu. Jak pisze autorka wydania: „*Przykładne z wiernej i statecznej miłości małżeństwo* nie miało tyle szczęścia do wydawców co inne utwory fabularne Elżbiety Drużbackiej. [...] Romans ‚matrymonialny’ spoczywał dotąd w rękopisach, choć jego urywki opublikował jeszcze w wieku XIX na łamach prasy kobiecej odkrywca dzieła, Henryk Biegeleisen”. A więc obecna edycja jest faktycznym pierwodrukiem poematu Drużbackiej.

Elżbieta Drużbacka, urodzona w 1698 roku autorka wierszy religijnych, satyrycznych, panegirycznych, poematów opisowych, utworów moralizujących i napominających, uważana za jedną z najciekawszych osobowości twórczych czasów saskich, należała niewątpliwie do grona pisarzy decydujących o kształcie literatury szeroko rozumianego polskiego Oświecenia. Drużbacka nazywana była nawet – przez niektórych jej współczesnych – polską „dziesiątą Muza” lub „Muza Sarmacką”. Chwalono jej twórczość za wyrażanie prawdziwych uczuć i przeżyć, ale także za powagę i rozsądek, który cechował jej osąd rzeczywistości. W czasach późniejszych wiele uwagi poświęcił jej poeta Antoni Lange, który – jak we *Wprowadzeniu do lektury* przypomina Aldona Sieradzka-Krupa – planował jeszcze na początku XX wieku wydanie całości poematu Drużbackiej. Lange cenił zarówno jej talent jak i – mimo pewnych zastrzeżeń – jej sztukę poetycką. Daleko bardziej krytycznie o autorce *Opisania czterech pór roku* wypowiedział się Ignacy Chrzanowski, który w swej wydanej w 1906 roku *Historii literatury niepodległej Polski* pisał, że Drużbacka „Nie była [...] ani dziesiątą, ani w ogóle żadną Muza: pewien przyrodzony talent miała niewątpliwie, ale wskutek braku gruntowniejszego wykształcenia nie mogła go rozwinąć i uszlachetnić”. Te różnice w ocenie poetki

świadczą nie tylko o odmiennych perspektywach badawczych i krytycznoliterackich, ale także o tematycznym i stylistycznym zróżnicowaniu jej twórczości.

Obecne wydanie poematu *Przykładne z wiernej i statecznej miłości małżeństwo* przygotowane zostało zgodnie z kryteriami edytorskimi przyjętymi w Bibliotece Pisarzy Polskiego Oświecenia. Całość wydania składa się z wprowadzenia do lektury, tekstu romansu, krótkiego utworu o charakterze dydaktycznym, którym Drużbacka zamyka swoją opowieść, komentarzy oraz aneksu złożonego z ilustracji i tabeli z rozrysowanymi relacjami łączącymi bohaterów romansu.

Wprowadzenie przybliży postać Drużbackiej, przedstawia i krótko charakteryzuje jej twórczość. Zasadnicza część wprowadzenia poświęcona została problemom, jakie dla czytelników, ale i dla wydawcy stwarza tekst *Przykładnego z wiernej i statecznej miłości małżeństwa*. Wynikające z – jak pisze Aldona Sieradzka-Krupa – „niejednorodnej konstrukcji” całości. Ta „niejednorodność” czy różnorodność polega na połączeniu w kompozycyjną całość form odmiennych gatunkowo i opatrzenie ich wspólnym tytułem. W ten sposób mamy w jednej ramie tytułowej przedstawiony poemat opisowy, czyli *Opisanie Arkadyi*, następnie pojawia się romans, czyli *Przykładne z wiernej i statecznej miłości małżeństwo* i zamykającą całość niewielką rozmiarami część zatytułowana *Dwa zwierciadła niepochlebne dla ziomków moich Polaków, od dwóch narodów przysłane dla częstego się przeglądania*. Autorka edycji słusznie wyjaśnia relacje łączące poszczególne części utworu i jednocześnie tłumaczy znaczenie całości powstałej z takiego gatunkowego zestawienia.

Wprowadzenie do lektury romansu autorstwa Elżbiety Drużbackiej otwiera garść uwag biograficznych, które przybliżają postać poetki żyjącej w latach 1698–1765. Drużbacka, wywodząca się z wielkopolskiej średniozamożnej rodziny szlacheckiej Kowalskich, pozostającej w bliskich relacjach z magnacką rodziną Sieniawskich, od wczesnej młodości uczestniczyła w życiu dworskim. Dzięki temu zdobyła nie tylko wyjątkową szansę rozwoju swojej twórczej osobowości, ale także możliwość spełnienia i urzeczywistnienia literackich planów w kręgu kultury arystokratycznej. Dysponowała wiedzą, obyciem i doświadczeniem, które wykorzystywała w swojej twórczości. Zwrócił na nią uwagę Józef Andrzej Załuski, który już w 1752 roku wydał część jej utworów poetyckich w tomie zatytułowanym *Zbiór rytmów duchowych, panegirycznych, moralnych i światowych*. Dzięki tej edycji Elżbieta Drużbacka stała się poetką czytaną i popularną. Nazywano ją nie tylko – jak wspomniałem wyżej „Muzą Sarmacką” – ale także „polską Safo” przydając tym porównaniem jej twórczości blasku i znaczenia. Ale – poza konwencją panegiryczną – zauważali ją i wspominali o niej – jak pisze Wacław Borowy – Ignacy Kra-

sicki i Hugo Kollataj. Autorka *Przykładnego z wiernej i statecznej miłości małżeństwa* zajmowała więc wyraźne miejsce w przestrzeni literackiej polskiego oświecenia. A i później – jeśli prześledzimy historię recepcji jej twórczości – nazwisko autorki *Zbioru rytmów* było wielokrotnie przywoływane. Jak pisze Aldona Sieradzka-Krupa: „Twórczość Drużbackiej była w jej życiu nie tylko miłym zajęciem czy sposobem podziękowania protektorom. Lecz także drogą do ekspresji żywiołowej osobowości, bogatej wyobraźni, bystrych obserwacji, niekiedy złośliwych podsumowań wydarzeń towarzyskich”. To zwięzła, ale niewątpliwie trafna charakterystyka chłonnej i twórczej natury autorki *Opisania czterech pór roku*.

Zasadnicza część wstępu obecnej edycji poświęcona została samemu tekstowi utworu. Sieradzka-Krupa wyjaśnia – co bardzo ważne – w sposób rzeczowy i klarowny funkcję kolejnych części składających się na dzieło. Aby tę kwestię lepiej i dokładniej przedstawić, autorka wprowadzenia tworzy listę gatunków, po które Drużbacka, pisząc romans, sięgnęła i które wykorzystała. Dzięki temu struktury poetyckie poszczególnych części oraz kompozycja całego romansu stają się bardziej czytelne i zrozumiałe. Te odniesienia pozwalają również wskazać z jednej strony na różnice i odmienności między wzorcem gatunkowym a praktyką pisarską Drużbackiej, z drugiej pozwalają podkreślić to, co je łączy. Taka genologiczna i teoretycznoliteracka perspektywa oświetlająca kompozycję romansu Drużbackiej, wyjaśnia i tłumaczy ponadto sens osadzenia utworu w tradycji historycznoliterackiej, ukazując całe zaplecze tradycji źródłowej, z której poetka czerpała.

Jednocześnie dowiadujemy się, że klamrą łączącą wszystkie zastosowane przez Drużbacką formy „[...] to temat wolności oraz ujawniający się na różne sposoby w każdej partii dzieła problem ciągłej walki między przeciwieństwami: cnotami i wadami, przeciwstawnymi racjami, emocjami i rozumem, wolą własną i czyjąś, a także problem szczęścia rodzinnego i jego znaczenia dla całej wspólnoty”. Tak – w syntetycznym zarysie – przedstawia się dynamiczny układ wątków tematycznych przewijających się przez utwór Drużbackiej.

Aldona Sieradzka-Krupa omawia następnie poszczególne części romansu zaczynając od części opisowej, prowadząc dalej czytelnika poprzez kolejne rozdziały partii romansowych aż po zamykające utwór *Dwa zwierciadła*. Warto podkreślić, że w każdym z tych omówień autorka starała się – poza przybliżeniem treści – przedstawić również kontekst tradycji tematyczno-gatunkowej. Dzięki temu wprowadzenie do lektury merytorycznie przygotowuje czytelnika na spotkanie z tekstem utworu i jego budową. Autorka wstępu słusznie podkreśla, że Drużbacka poprzez porównanie w części pierwszej powieści dwóch nacji: mieszkańców Arkadii i Greków przedstawia to, co dobre i godne naśladowania i to,

co naganne i niewłaściwe. *Opisanie Arkadyi* ma więc – jak zauważono – dzięki opisowi krainy utopijnej, arcydoskonałej charakter uniwersalny, trafiający i przylegający do wyobraźni i potrzeb aksjologicznych niezwykle szerokiego i zróżnicowanego grona odbiorców, pełniąc jednocześnie funkcję edukacyjną. Arkadyjski wzorzec, zgodny z oczekiwaniami czytelników, sprawiający radość w trakcie lektury, zostaje przeciwstawiony obrazowi prezentującemu odrażające i wręcz barbarzyńskie w tym kontekście zachowania i obyczaje Greków. Ich przedstawienie posłużyły poetce do opisanie i zaprezentowania kulturowego „antywzoru”. To przeciwstawienie, będące osią konstrukcyjną całej części pierwszej utworu, zostało przez edytorkę jasno i przejrzyście wyjaśnione a także właściwie skomentowane. Szczególnie ciekawe są uwagi o wykorzystaniu przez Drużbacką arkadyjskich klasycznych i chrześcijańskich rajszych obrazów w opisie przedstawianego przez nią świata. Nawiązanie do stałych motywów obecnych choćby w *Bukolikach* Wergiliusza, to dowód na znajomość tradycji i zdolność do intertekstualnego jej wykorzystywania.

Aldona Sieradzka-Krupa, omawiając szczegółowo kolejne części utworu Drużbackiej, porządkuje układ fabuły romansu. Pozwala to czytelnikowi przygotować się do lektury utworu tak, aby rozpoznać właściwy bieg fabuły i nie zgubić się w pułapkach powtórzeń i nie stracić orientacji wśród natłoku epizodów. Autorka wstępu bardzo precyzyjnie i rzetelnie analizuje poszczególne rozdziały opowieści Drużbackiej, dając tym samym pełną wykładnię interpretacyjną utworu.

Tekst został opatrzony szerokim i rozbudowanym komentarzem edytorskim. Aldona Sieradzka-Krupa przedstawiła w nim i szczegółowo opisała wszystkie źródła tekstu. Dzięki zebranim tutaj informacjom dowiadujemy się, że utwór Drużbackiej zachował się w pięciu kopiach. Są to oczywiście kopie rękopiśmienne i – to dla ustalenia podstawy wydania rzecz ważna – jedna z tych kopii, „przekaz A” był przez poetkę „bez wątpienia sygnowany”. Autorka edycji przedstawiła ponadto sieć relacji pomiędzy poszczególnymi wariantami tekstu. Dzięki temu możliwe staje się przesledzenie układu ich wzajemnych zależności i ustalenie, które rękopisy pochodzą od których.

Wydanie *Przykładnego z wiernej i statecznej miłości małżeństwa* Drużbackiej odznacza się wielką starannością opracowania filologicznego i edytorskiego. Poza wyczerpującym komentarzem edytorskim, w którym uwzględniono opis źródeł i przedstawiono zasady transkrypcji a więc odnotowano tutaj wszelkie zmiany dotyczące pisowni, interpunkcji i form końcówek deklinacyjnych i koniugacyjnych, mamy także niezwykle obszerny i szczegółowo opracowany aparat krytyczny. Odnotowano w nim wszystkie warianty, zmiany i różnice słowne w tekstach poszczególnych przekazów. Aparat krytyczny odzwierciedla rzetelność pracy edytora.

Całość została dopełniona objaśnieniami odsłaniającymi źródła kulturowe i językowe, z których poetka czerpała pisząc utwór. Należy w tym miejscu wspomnieć także o słowniku wyrazów archaicznych oraz o indeksie osób i postaci występujących w tekście. To są uzupełnienia niezwykle cenne i potrzebne w trakcie lektury. Zarówno wstęp jak i komentarze edytorski stanowią przykład – raz jeszcze powtórzę – rzetelnego i wyczerpującego opracowania tekstu.

Edycja *Przykładnego z wiernej i statecznej miłości małżeństwa* Elżbiety Drużbackiej stanowi nie tylko znaczące uzupełnienie dotychczasowego braku w kanonie jej pism wydanych drukiem, ale w sposób istotny poszerza wiedzę na temat jej talentu, erudycji i znajomości sztuki poetyckiej.

Wojciech Kaliszewski

www.wuw.pl